

Delfia

Batavorum

jaarboek
25 2015

Jaarboek Delfia Batavorum

25 - 2015

Jaarboek Delfia Batavorum 25 - 2015

Historische Vereniging Delfia Batavorum
Delft 2016

ISSN 0927-409X

Dit jaarboek is een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum,
secr. Oranje Plantage 39, 2611 TK Delft, <http://www.delfia-batavorum.nl>

Redactie:

Wilma van Giersbergen, voorzitter

Jos Hilkhuijsen

Marie-Louise ten Horn-van Nispen

Peter van der Krogt, eindredacteur

Peter van der Kruk

Ria van der Meer, secretaris

(Buitenwatersloot 336, 2614 GR Delft, e-mail riameer@online.nl)

Illustratieredactie: René van der Krogt

Advertenties: Paul Naaborg

Druk- en bindwerk: Twigt GrafiMedia, Moordrecht

© 2016 De auteurs en Historische Vereniging Delfia Batavorum

Foto op omslag: De Cameretten omstreeks 1900.

Foto blz. 2: De Nieuwstraat, Ansichtkaart uit begin 20ste eeuw.

Inhoud

Redactioneel	7	<i>Jos Hilkbuijsen</i> De 'alleskunner' Bram Gips (1861–1943)	163
Historische Vereniging Delfia Batavorum Jaarverslag over 2015	11	<i>Dolf van Weezel Errens</i> Model voor Henk Etienne: Hélyette Pautex als model voor het Wetenschappelijk Onderwijs aan de Hippolytuskapel	179
<i>Gab Lansbergen</i> Kroniek over 2015	37	<i>Gertjan van der Harst</i> De Le Comteprijs 2014	193
<i>Wilma van Giersbergen</i> Afscheid van de vertrouwde ridder: Een nieuw logo voor de vereniging	65	<i>Archeologie Delft</i> Archeologische kroniek over 2015	201
<i>Aart Struijk</i> Het tapverbod voor herbergiers en molenaars	71	<i>Wilma van Giersbergen en</i> <i>Jos Hilkbuijsen</i> Delfiana	213
<i>Hans Houtzager</i> Stedelijke gezondheidsregels	83	<i>Peter van der Krogt</i> Nieuwe straatnamen in Delft 2015	233
<i>Theo van der Heijden</i> Volkspoëzie en de Delftse loterij van 1563–1564	89	<i>J.A. Meter Hagg</i> Publicaties over Delft of door Delftenaren 2015	237
<i>Wouter Kuypers</i> Verheven als het huis des Heeren: Wereldlijke en geestelijke macht in de Republiek 1618–1631	105	Het gemeentebestuur van Delft in 2015	243
<i>Marc Boer</i> De Engelse Kerk te Delft en de strijd tussen kerkenraad en burgemeesters 1636–1646	124	De Delftse bevolking	243
<i>Hans Houtzager</i> Nicolaas van Assendelft, een zeventien- de-eeuwse Delftse chirurgijn en vertaler van Harvey's De motu cordis	141	Over de auteurs	243
<i>Suus Boef-van der Meulen</i> Susanna Jacoba Adriana van Dijk (1828– 1901) en het Meisjeshuis in Delft	149	Lijst van adverteerders	249
		Fotoverantwoording	251
		Naamregister	253

De redactiecommissie van de Historische Vereniging Delfia Batavorum draagt dit jaarboek op aan

Greetje van Walsum-Kieft

vanwege haar grote bijdrage aan het tot stand komen van de boeken over de Delftse stadsgeschiedenis.

De jaarboeken 1991-2014 zijn opgedragen aan (het jaarboek 2012 had een beperkte omvang wegens de uitgave van de *Canon van Delft* en is daarom niet aan iemand opgedragen):

H.W. van Leeuwen (1991)
Ir. H.H. Vos† en mw. W.M. Vos-de Koning† (1992)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1993)
A.C. Kleyweg† (1994)
J. Grakist (1995)
Mr. H.V. van Walsum (1996)
Ir. W.F. Weve (1997)
B.K.P. Griffioen en mw. M.C.M. Griffioen (1998)
Mw. G.T.M. Gerritsma (1999)
Mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen† (2000)
Drs. J.L.W. van Leur (2001)
Mw. drs. L. Thijsse (2002)
P.A. van Koppen† (2003)
Ing. W.A.G. van Leeuwen (2004)
mw. A.M. Bergman† (2005)
Jan, Willem en Gerrit Mensert (2006)
Max van Noort (2007)
Het Gilde Delft Stadswandelen (2008)
Dr. H.L. Houtzager (2009)
R.A.J. van der Krogt (2010)
A. Struijk (2011)
Marilyn Warman (2013)
Irene Leupen-van den Bosch (2014)

Redactioneel

Voor u ligt een bijzonder jaarboek, namelijk de 25ste editie. Het Jaarboek Delfia Batavorum lag in 1991 voor het eerst bij u op de deurmat. Het was de voortzetting van een serie uitgaven die weliswaar sinds 1975 was verschenen, maar wel zeer onregelmatig. Voortaan zou er elk jaar een boek verschijnen, niet alleen met een diversiteit aan historische artikelen over Delft, maar ook met rubrieken die een vast onderdeel zouden gaan vormen van het Jaarboek. Dat waren het jaarverslag van het bestuur, nieuwe straatnamen in de stad, een archeologische rubriek, publicaties over Delft en Delvenaren, het gemeentebestuur van Delft en de aanwas van de Delftse bevolking.

De redactie heette toen nog 'publikatiecommissie', met de heren Hans Houtzager als voorzitter, Max van Noort als secretaris, en de leden Peter van der Krogt, Harry van Leeuwen en Menno Tienstra. Om zoveel mogelijk aan de interesses van de leden tegemoet te komen, werd bewust niet gekozen voor een themanummer. Slechts twee maal werd hiervan afgeweken. Dat was in 2005, toen het boek ter gelegenheid van het veertiende lustrum gewijd werd aan het klooster Koningsveld, en in 2014 bij de viering van tweehonderd jaar Koninkrijk, een gebeurtenis die voor Delft als oranjestad onmogelijk te negeren was.

Vanaf het begin werd het jaarboek opgedragen aan personen of instellingen die op een bijzondere manier hebben bijgedragen aan het culturele leven in Delft. De eerste die deze eer toekwam, was Harry van Leeuwen, bij gelegenheid van zijn afscheid van de Gemeentelijke Archiefdienst, zoals die toen nog heette.

Na 25 jaar is het concept nog steeds hetzelfde, ook al zijn de vaste rubrieken inmiddels uitgebreid met de kroniek, een verslag van de Le Comteprijs en de Delfiana, een initiatief van Max van Noort. Jaarlijks leveren historici en amateurhistorici geheel belangeloos de resultaten van hun, soms jarenlange, onderzoek aan de redactie. Het blijft verbazingwekkend dat de redactiecommissie nooit verlegen zit om artikelen. Soms moeten stukken vanwege het grote aanbod doorgeschoven worden naar het daaropvolgende jaar. Wat in die 25 jaar wel veranderde, zijn uiteraard de omslag, de vormgeving, en de druk in kleur. Ook wordt inmiddels een deel van de kosten gedragen door een aantal Delftse adverteerders.

Met dit 25ste jaarboek biedt de redactie u ook nu weer een gevarieerd aanbod aan. Het jaar 2015 was tevens het jaar van het zestiende lustrum van de vereniging. Het bestuur vond hierin mede aanleiding het logo, dat ruim 75 jaar dienst deed, te vernieuwen. Wilma van Giersbergen dook in de geschiedenis van de verschillende logo's, die de vereniging in haar tachtigjarig bestaan voerde. Aart Struijk verhaalt over zwervers, criminelen en ander gespuis dat aan het einde van de zestiende eeuw de omgeving van Delft onveilig maakte. Door een tapverbod op illegale herbergen uit te vaardigen, hoopte het stadsbestuur een einde

te maken aan de overlast van deze ongewenste klanten. Hans Houtzager schrijft over de maatregelen die middeleeuws Delft nam ter bevordering van de hygiëne en daarmee van de algemene gezondheidszorg. Goklustige Delvenaren kunnen hun hart ophalen aan het vermakelijke verhaal van Theo van der Heijden, die de geschiedenis vertelt van een loterij 'met nieten' in 1563-1564, gepaard gaande met heuse rijmelarijen. Wouter Kuyper laat zien hoe het Delftse stadhuis, waarvan de bouw in 1618 begon, onder invloed van politieke omwentelingen deels een ander uiterlijk kreeg. Marc Boer vertelt de boeiende geschiedenis van de Engelse gemeenschap in Delft, die in 1636 toestemming vroeg om een eigen kerk te stichten en daarmee in conflict kwam met de gereformeerde kerk en de stedelijke magistraat. In de zeventiende eeuw had Delft de beroemde chirurgijn Nicolaas van Assendelft binnen haar muren. Hans Houtzager gaat nader in op zijn belang voor de medische wetenschap. Suus Boef-van der Meulen schrijft over haar betovergrootmoeder Susanna van Dijk, die als halfwees maar liefst achttien jaar in het Meisjeshuis woonde. Naar aanleiding van de expositie in Museum Paul Tetar van Elven wijdt Jos Hilkhuijsen een artikel aan de kunstenaar, de 'alleskunner', Bram Gips. Dolf van Weezel Errens vond in een familiealbum een foto van een vrouwelijk familielid in een sacrale pose. Zij blijkt begin jaren dertig van de vorige eeuw model te hebben gestaan voor het beeld van de vrouw die de 'vlam der wijsheid' beschermt en dat sinds die tijd in de hoeknis van de Hippolytuskapel prijkt.

De redactie is veel dank verschuldigd aan de auteurs en de bezorgers van de artikelen en van de vaste rubrieken. Uiteraard zijn we onze adverteerders bijzonder erkentelijk voor hun bijdrage aan de uitgave van dit 25ste jaarboek. Wij wensen u veel leesplezier.

De redactie

Historische Vereniging Delfia Batavorum

Opgericht 30 oktober 1935

Ereleden

P. Bouwmeester† (1950)
Mr. G.E. van Walsum† en mw. mr. J.M. van
Walsum-Quispel† (1951)
Mr. H.E. Phaff† (1952)
P.C. Visser† (1959)
J. van Oel† (1969)
Jkvr. dr. C.H. de Jonge† (1970)
C.D. Goudappel† (1976)
A.J.J.M. van Peert† (1977)
G.G. Kunz† (1982)
Mw. J.M. de Wijs-Kamp† (1984)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1985)
Ir. K.J.H.W. Deen† (1996)
Dr. M.A. Verschuyl (1997)
Prof.dr. J.J. van Loef (1998)
Ir. J.F. van Heel (2000)
Dr. H.L. Houtzager (2006)
Drs. W.H.M. Aalbers (2006)
M. van Noort (2011)
Mw. drs. G.D. van Walsum-Kieft (2013)

Delfia Batavorumprijs (J.W. Blokpenning)

D. Wijbenga† (1993)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1994)
Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft
(1995)
Redactiecommissie Delfia Batavorum (1996)
Projectgroep Delfts Aardewerk (2001)
Midden-Delfland Vereniging (2003)
H.W. van Leeuwen (2005)
Dr. W.C.M. Zwennis† (2007)
Mw. drs. M.A. van der Meer (2010)
Ir. W.F. Weve (2010)
Dr. G. Verhoeven (2015)

Le Comteprijs

Dr. F. Spies (1999)
Ir. J. Koelstra en mw. J. Koelstra-van der
Struif (2000)

J.C. van Dijk (2001)
C. Koreneef (2002)
Stichting Sint-Hippolytuskapel (2003)
J. Coppoolse en mw. J. van Gastel (2004)
N. Peters (2005)
J.W. Versfelt en mw. E. Bekink (2006)
J.W.M. Ploegmakers en mw. A.H.J. Ploegma-
kers-Talens (2007)
Vestia Delft (2008)
C.M. van der Woude (2009)
Mw. B. van Gelder (2010)
Gemeente Delft (2011)
Stichting De Witte Roos (2012)
R. Tamsma en mw. H. van der Woude (2013)
VVE Gebouw de Indische Instelling (2014)

Bestuur

Ir. J.E.J. van Bergen (voorzitter)
Mw. drs. I.B. Jacobs (vicevoorzitter)
Mw. mr. W.J.B. Claassen-Dales (secretaris)
M.L. Hom (penningmeester)
Mw. dr. W.M.J.I. van Giersbergen (namens
de redactiecommissie)
Mw. J.H.M. van der Jagt-Toet (namens de
Commissie Behoud Stadsschoon)
P.D. van Tijn (namens de excursiecommissie)
Mw. M.F. van Bebber (commissaris lezingen)
Drs. A. van Tongeren (commissaris PR en
Media), sinds 21 mei 2015

Convocaat/Nieuwsbrief

Drs. A. van Tongeren

Commissie Behoud Stadsschoon

Ir. P. Jonquière (voorzitter)
Mw. J.H.M. van der Jagt-Toet
(vicevoorzitter)
Mw. W.C.E. Kemper-van Eendenburg
(secretaris)
Mw. ir. A. Keers

Ir. T. Remmerswaal
Drs. D.F.H. de Quartel

Redactiecommissie

Mw. dr. W.M.J.I. van Giersbergen (voorzitter)
Mw. drs. M.A. van der Meer (secretaris)
Drs. J.W.L. Hilkhuijsen
Mw. dr. L.C.W.J.M. ten Horn-van Nispen
Dr. P.C.J. van der Krogt
Drs. P. van der Kruk

Excursiecommissie

P.D. van Tijn (voorzitter/secretaris)
Mw. A.E. Mooij-Groenhof
Mw. drs. W.C.P. Steuteknuel

Commissie Lezingen

Mw. M.F. van Bebber

Commissie voor de Le Comteprijs

Drs. W.H.M. Aalbers (voorzitter)
Ir. W.F. Weve (secretaris)
Ir. G. van der Harst

Webmaster / internetredactie

Mw. J.S.L. Omvlee

Intermediair Boeken over de (Delftse) geschiedenis

Mw. drs. E.H. Olsder-Toxopeus (voorraad
inzien via de website)

Adverteerders Jaarboek

P. Naaborg

Kroniek

G.L. Lansbergen

Stichting Geschiedschrijving Delft

Mr. W.E. Merens (voorzitter)
Mr. D.J. van Doorninck (secretaris)
R. Winkels (penningmeester)
Ir. J.E.J. van Bergen
Mr. N.P.O. Ruysch
Mw. drs. G. D. van Walsum-Kieft
Mw. N. Verschoor
Dr. G. Verhoeven (adviseur)
B. van der Wulp (adviseur)

Vertegenwoordigingen namens Delfia Batavorum

Leden van de Commissie Behoud Stads-
schoon maakten deel uit van het Platform
Spoor en van het Netwerk Strategische Mo-
numentenzaken Delft.

Leden

Per 1 januari 2015 bedroeg het ledenaantal 1241. Per 31 december 2015 was het ledenaantal gestegen tot 1280. In de loop van het jaar schreven we een recordaantal van 122 nieuwe leden in en schreven we 83 leden uit, veelal naar eigen wens of na overlijden. Het ledenbestand bestaat uit: 950 algemene leden, 257 (gezins)leden op het zelfde adres, 8 ereleden, 10 leden voor het leven. Voorts heeft de vereniging 21 adverteerders, 4 media contacten en 26 relaties, veelal zusterverenigingen.

De communicatie met de leden geschiedt als volgt: 784 leden krijgen onze berichten via hun e-mailadres, 650 leden ontvangen de nieuwsbrief per post, 271 leden ontvangen de nieuwsbrief alleen per e-mail.

Jaarverslag over 2015

Vereniging en bestuur

De Algemene Ledenvergadering (ALV) van 19 mei 2015 werd dit jaar gehouden in het gebouw van de Rabobank Zuid-Holland Midden. De wethouder van cultuur, Ferry Förster, woonde als gast de vergadering bij. Uit de reacties na afloop bleek dat de afwisseling van inhoudelijke en huishoudelijke onderwerpen goed beviel. In deze vergadering werd Aad van Tongeren benoemd als bestuurslid met de portefeuille communicatie/pr. Aan statutair aftredend voorzitter Joris van Bergen werd dispensatie verleend voor een extra bestuursjaar in verband met het lustrum. Het bestuurslidmaatschap van Wilma van Giersbergen, eveneens statutair aftredend, werd verlengd totdat een opvolger beschikbaar is voor haar portefeuille van voorzitter van de redactie van het jaarboek.

Het reglement van het Delfia Batavorumfonds werd door de Algemene Leden Vergadering per bovengenoemde datum gewijzigd. Het gewijzigde artikel 8 staat toe dat de renteopbrengsten aangewend worden als baten voor de vereniging.

Het voltallige bestuur van Delfia Batavorum tijdens het lustrumfeest op 15 november. Van links naar rechts: Irene Jacobs, Aad van Tongeren, Willy Claassen, Peter van Tijn, Janny van der Jagt, Joris van Bergen, Wilma van Giersbergen, Marinus Hom en Margriet van Bebbber.

Het afgelopen jaar zijn door het Delfia Batavorumfonds subsidies verstrekt aan het project 'Delft Ontpoort', het boek/catalogus bij de expositie *Kijk, Jan Schoonhoven* en de *Historische Atlas van Delft*.

Bestuursleden van Delfia Batavorum waren ook in 2015 aanwezig bij verschillende openingen van tentoonstellingen en presentaties in Museum Prinsenhof, zoals *Delft op de Kaert* de *Historische Atlas van Delft* en *Kijk, Jan Schoonhoven*.

De tweede druk van de door Delfia Batavorum in 2013 uitgegeven *Canon van Delft* is inmiddels geheel uitverkocht. De vorig jaar uitgebrachte Engelstalige versie is nog verkrijgbaar bij de boekhandel.

Het tot Prinsenkwartier omgedoopte voormalige Museum Nusantara is geopend in het voorjaar van 2015. Naast een zaal voor tentoonstellingen van Museum Prinsenhof, een kunstwinkel en een ruimte van het kunstcentrum Kadmium is een locatie voor lezingen ingericht. Deze plaats bleek tot nu toe niet erg geschikt voor de lezingen van Delfia Batavorum gezien de ontoereikende kwaliteit van de geluidsinstallatie, presentatieschermen en koffievoorziening. Als vaste locatie bleef het gebouw van De VAK in gebruik, maar wegens de dreigende opheffing van De VAK in de huidige vorm zal voor einde 2017 toch een nieuwe plaats voor de lezingen moeten worden gevonden.

De website van de vereniging is in het verslagjaar in een modernere, eigentijdse jas gestoken. De presentatie daarvan vond plaats tijdens de jaarvergadering. Over een meer bij de vernieuwde website en de tijd aansluitend logo, huisstijl en woordbeeld, is in 2015 intensief en frequent overlegd binnen het bestuur. Daarbij is gebruik gemaakt van een externe vormgeefster. De resultaten van deze inspanningen zullen in 2016 zichtbaar zijn. In het spoor van vernieuwing en aanpassing aan de tijd zijn de jaarboeken over een aanzienlijke periode, 1992 tot en met 2009, gedigitaliseerd en te raadplegen op de website van Delfia Batavorum. Van een aantal jaargangen zijn nog papieren versies verkrijgbaar.

Een groot aantal waardevolle historische boeken ontving Delfia Batavorum van de erfgenamen van de heer Anders Rozemond, oud-stadsarchivaris. Deze, in tweeërlei opzicht 'Delftse bibliotheek', is dankbaar aanvaard.

De lustrumactiviteiten zijn op 15 november groots afgesloten met de presentatie van het eerste deel van *De geschiedenis van Delft* en de feestavond met toneelvoorstelling. Zowel de presentatie van het boek als de feestavond vond plaats in Theater de Veste. Burgemeester Verkerk, wethouder Förster, ereleden, leden en vertegenwoordigers van zusterverenigingen en de Rabobank Zuid-Holland Midden waren daarbij aanwezig. In zijn speech schetste de voorzitter de ontwikkeling van de vereniging in de afgelopen 80 jaar. Van een vereniging die als ondertitel voerde Genealogisch, heraldisch, geschiedkundig, folkloristisch genootschap, is zij geworden tot de huidige historische vereniging. Zoals uit het hieronder opgenomen verslag van de lustrumcommissie blijkt, is in het lustrumjaar aandacht gegeven aan de beschrijving van het verleden, het beleven van de geschiedenis in het heden, en investeren in de toekomst.

Op de valreep van het verslagjaar is gebleken dat de helaas eveneens bij deze tijd behorende bezuinigingen ook de collectie Delftse historische boeken treffen, die door Delfia Batavorum ter beschikking is gesteld aan DOK. Door herschikking van de gehele bibliotheekcollectie zal voor deze boeken, althans in de huidige papieren vorm, geen plaats meer zijn. Het bestuur beraadt zich op een oplossing ten einde de toegankelijkheid van deze verzameling zeker te stellen.

Lustrumjaar 2015

2015 was het jaar waarin Delfia Batavorum 80 jaar bestond. Het hele jaar werden daarom activiteiten georganiseerd, variërend van bijzondere lezingen, stadswandelingen, excursies en een vaartocht tot een filmavond en een speciaal scholenprogramma. Dit alles voor zowel leden van Delfia Batavorum, als voor niet-leden en leerlingen uit het basis- en voortgezet onderwijs van Delft. Maar liefst 2445 personen namen in totaal deel aan de lustrumactiviteiten.

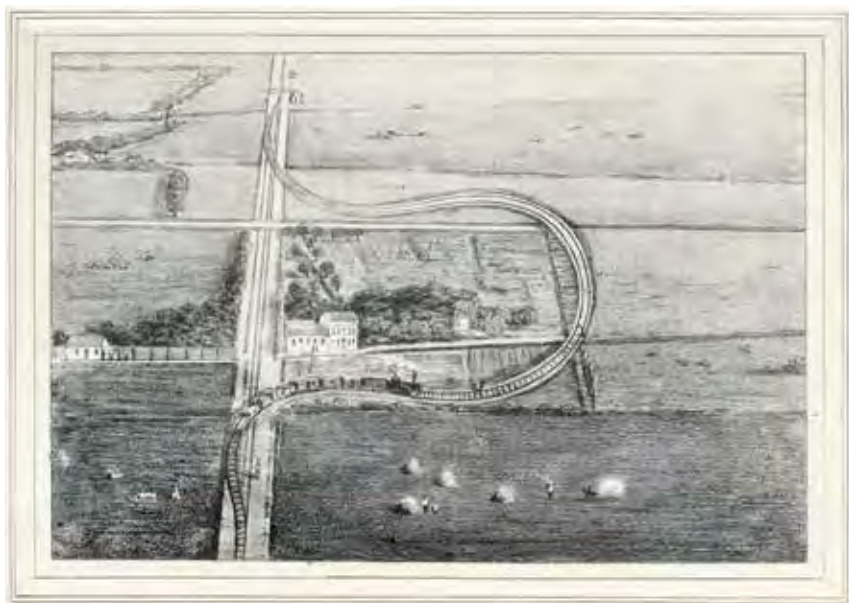
Een heerlijk gebakje voor alle 430 gasten van het lustrumfeest op 15 november, om de 80ste verjaardag van de vereniging te vieren.

Succesvolle lezingen

Met zes speciale bijeenkomsten zette het lezingenprogramma de lustrumviering van Delfia Batavorum luister bij. De onderwerpen sloten aan op een of meer vensters van de *Canon van Delft*, door verschillende sprekers belicht vanuit de geschiedenis, het heden en de toekomst. De Literaire Salon bood tijdens de 80ste Boekenweek een speciale lezing aan ter gelegenheid van 80 jaar Delfia Batavorum. Twee lezingen kwamen tot stand door samenwerking met Museum Prinsenhof en de Vereniging Vrienden van het Prinsenhof. Hoogtepunt was de zogenaamde Pecha Kucha over de *Canon van Delft*, waarbij tien sprekers een mini-lezing hielden, aanhakend op een van de vensters van de *Canon van Delft*. In totaal bezochten 743 leden en niet-leden de lustrumlezingen.

Het jaar opende op 15 januari met de lezing *Van Kromme Lijn tot Sporttunnel*. Voor dit onderwerp waren de extra stoelen in De VAK niet aan te slepen.

Drie sprekers namen het publiek mee naar 1847, 2008 en 2015: Wim Weve, bouw-historicus; Peter Gossink, aannemer in de beginfase van de tunnelbouw en Marcel Blom (Bentham Crouwel Architecten), ontwerper van het ondergrondse station. In 1847 werd de spoorlijn Den Haag - Rotterdam in gebruik genomen (venster 38 van de Canon). Dat jaar moest de trein korte tijd een lus maken om een laantje heen, waarvan de onteigeningsprocedure nog liep. Een van de eigenaren van dat laantje was de heer Van Wickevoort Crommelin. De omleiding werd 'De Kromme

De 'kromme lijn' - het noodspoor om de Laan van Van der Gaag.

Lijn' genoemd, een naam met een dubbele betekenis. Toen de verkeersdruk op de kruisingen in de stad toenam, werd het spoorviaduct aangelegd. De bouw begon in 1955. In 2008 startte de aannemerscombinatie Crommelijn de aanleg van de spoortunnel, waarbij de vraag was wat van het historisch erfgoed, zoals molen, toren, stadsmuur en poorten, kon worden behouden.

Delft ontwikkelt zich als stad van de kennis over het leven met water en watersystemen. Nu is dat gericht op de toekomst en noemen we dat klimaatadaptatie, maar adaptatie aan water was er altijd al. Dat bleek uit de lezing *De Harnaschpolder: wonen aan en op het water* op 19 februari waar drie sprekers dit onderwerp benaderden: Jean Paul Bakx, archeoloog; Rutger de Graaf, directeur van DeltaSync en Marga Vintges, bewoonster van een waterwoning in de Harnaschpolder.

In de omgeving van Delft is water altijd een onlosmakelijk onderdeel van het landschap geweest. In de Harnaschpolder zijn bij archeologisch onderzoek nederzettingen uit de Romeinse tijd aangetoond (Canonvenster 2). De lokale bewoners behoorden tot het stamgebied van de Cananefaten en woonden op de vruchtbare oeverwallen van het krekensysteem van de Gantel. Om de gronden rondom hun nederzettingsterreinen te ontwateren, legden ze begin tweede eeuw een groot-schalig verkavelingssysteem aan.

In onze tijd kan waterwonen rekenen op een sterk stijgende belangstelling in Nederland. Innovatieve technieken gericht op duurzaamheid, ecologie en milieu komen samen met eigentijdse architectuur. In 2009 stelde de gemeente Delft in de Harnaschpolder waterkavels beschikbaar voor de realisatie van zes waterwoning-

gen. De bewoners konden elk hun eigen droomhuis vorm geven. Samenwerking tussen de betrokken partijen en de enorme inzet en toewijding van de toekomstige bewoners waren daarbij cruciaal.

Dat deze lezing noodgedwongen moest uitwijken naar de burens van De VAK, UNESCO-IHE Institute for Water Education, kon geen toeval zijn.

Waterwoningen in de Harnaschpolder.

Boekomslog van 'Moet kunnen' van Herman Pleij.

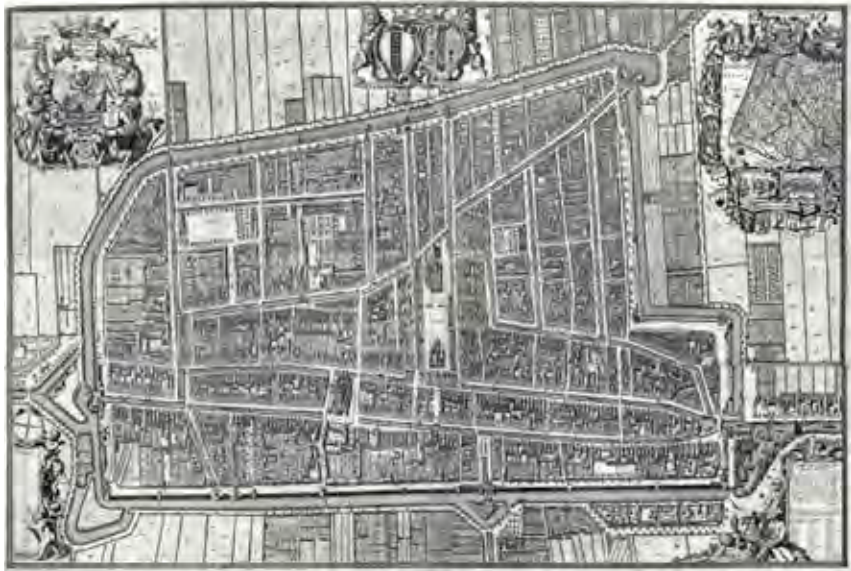
In de 80ste Boekenweek organiseerde boekhandel De Omslag een speciale Literaire Salon ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan van Delfia Batavorum. Op 10 maart luisterde een groot publiek in de binnenhof van De VAK ademloos naar letterkundige en cultuurhistoricus Herman Pleij. Onderwerp was *Moet kunnen*, de titel van zijn nieuwste boek met een cultuurhistorische verkenning van onze horizontale samenleving. Centraal stond de nationale identiteitsvorming. Pleij toonde aan dat het poldermodel niet uit de lucht kwam vallen.

Delft op de kaart was het onderwerp van de lezing op 21 april in samenwerking met Museum Prinsenhof en de Vereniging Vrienden van het Prinsenhof. *Delft op de kaart* was de eerste tentoonstelling van Museum Prinsenhof in het nieuwe Prinsenkwartier, waar ook de lezing plaatsvond.

Spreker was David de Haan, conservator en samensteller van de tentoonstelling. Aan de hand van oud en nieuw kaartmateriaal werden Delftse gebeurtenissen, personen, ambachten en gebouwen letterlijk op de kaart gezet.

Rode draad door de tentoonstelling was de kaart figuratief van Delft uit 1675-1678 van Dirck Evertsz. van Bleyswijck (Canonvenster 29). De kaart figuratief is de meest betrouwbare plattegrond van Delft voordat het kadaster ontstond en is in Delft vervaardigd. Op de kaart zijn alle gebouwen zoals kerken, stadspoorten en torens ingetekend.

De kaart is recent gerestaureerd en gedigitaliseerd en was speciaal voor deze tentoonstelling te bezichtigen. Nieuwe digitale middelen brachten de kaart figuratief tot leven. Na afloop van de lezing was er gelegenheid de tentoonstelling te bezoeken.

De kaart *Figuratief*, ca. 1678.

Na een oproep meldden zich maar liefst tien sprekers aan voor deelname aan de zogenaamde Pecha Kucha-lezing en hielden een mini-voordracht die aansloot bij een van de vijftig vensters van de *Canon van Delft*. Tijdens een Pecha Kucha-bijeenkomst doet elke spreker zijn of haar verhaal in twintig sheets, die precies twintig seconden zijn te zien: exact zes minuten en veertig seconden per spreker. Dit stramien zorgde op 23 september in de Van der Mandelezaal voor een gevarieerde avond, waarbij dynamiek en inspiratie gegarandeerd waren.

Tien sprekers openden negen vensters van de *Canon van Delft* in omgekeerd chronologische volgorde:

- Chris Vervoort sloot aan op venster 45: 1940–1945 met *De oorlog achter Delftse voordeuren*.
- Frank en Annelies Suyker haakten aan bij venster 34 over de sloop van de stadspoorten met hun lezing *Delft ontpoort*.
- Theo Thomassen liet zien hoe zijn Delftse over-over-oudoom zich als weeskind ontplooid dankzij de *Fundatie van Renswoude, kweekplaats van talent* (venster 32).
- Laura Meilink–Hoedemaker toonde bij venster 28 *Gezicht op Delft* aan dat het beroemde stadsgezicht van Johannes Vermeer een onjuiste datering heeft.

- Wim van Leeuwen ontrafelde bij hetzelfde venster 28 de raadselen achter de schilderijen van Vermeer.
- Wouter Kunz vertelde over de rol van Nicolaas Kruik bij het Hoogheemraadschap van Delfland (venster 25).
- Maurice Wery bood ons een kijkje in de ziel van Willem van Oranje, diens relatie met Delft en zijn leven in Het Prinsenhof (venster 19).
- Aart Struijk sprak over *De Duijvelsgatmolen*, die in 1450 zorgde voor schoon water in de grachten (venster 13).
- Josée Claassen onthulde bij venster 10 het verband tussen het *psychiatrisch ziekenhuis Joris*, de klassieke tempel van Praeneste in Italië en Markies de Sade.
- Steven Jongma liet de tastbare bewijzen zien van het *Beleg van Delft* (venster 8), gevonden tijdens archeologisch onderzoek in de Spoorzone.

Alle sprekers ontvingen een Delfts blauwe kaartenset. Het 130-koppig publiek bracht na afloop een stem uit voor de beste Pecha Kucha-spreker. Met grote meerderheid ging de publieksprijs - een Delfts blauwe beker - naar Laura Meilink voor haar heldere, goed onderbouwde en humorvolle presentatie over de datering van *Gezicht op Delft*.

Drab of drinkwater? Verbalen achter schoon water in Delft was op 27 oktober het thema van de lezing waarbij drie sprekers aantraden: oud-burgemeester Huib van Walsum; bestuurslid Margriet van Bebber en hoogheemraad Ingrid ter Woorst. De cholera-epidemieën in Delft in de negentiende eeuw leidden uiteindelijk tot schoon drinkwater (Canonvenster 35). In 1832 teisterde de eerste cholera-epidemie Neder-

In de rij voor water bij Shell.

Kunstwerk 'De Waterdragers' van Henk Tieman bij de watertoren.

land en ook Delft. Er volgden nog twaalf epidemieën, waarbij in totaal 1729 Delftse inwoners stierven. Gaandeweg werd het verband gelegd tussen de ziekte en vervuild drinkwater. Toch duurde het nog tot 1887 voordat Delft schoon drinkwater kreeg. In 1963-1964 was het Delftse drinkwater sterk verontreinigd door diverse breuken in de leiding. De verontreiniging werd bestreden met zout en chloor, maar het kraanwater was daardoor ondrinkbaar. Bovendien dreven er beestjes in. Ruim twee jaar hield het slechte drinkwater de Delftse burgers in de greep. Het Shell-laboratorium aan de Broekmolenweg bood een tijdelijke oplossing en dat leidde tot een bijzonder kunstwerk: *De Waterdragers*, na restauratie en herplaatsing te zien bij de watertoren.

De lezing eindigde met de vraag hoe we nu omgaan met verontreiniging en bestrijdingsmiddelen in het water en een blik op de toekomst, waarin we gebruikt water niet meer in de Noordzee lozen, maar opslaan om te hergebruiken. Gebruikt water is dan niet langer afval, maar een grondstof voor nieuwe producten.

Wandelen door de stad

Op 8 mei 2015 werd in buurthuis De Molshoop een speciale presentatie gegeven door Ton Pruisen en Bert van der Hoek, die bevlogen vertelden bij hun trein- en tramfilms, en fraaie beelden toonden van Delft in de jaren zestig van de vorige eeuw. Het was een virtuele tocht door de stad, speciaal voor minder mobiele per-

'Delft wandelt door de Wippolder' op zondag 14 juni, onder leiding van Gertjan van der Harst (geheel links).

sonen, naast een waaier aan wandelingen en excursies. Er waren tien rondleidingen, sommige door de binnenstad van Delft, andere door buitenwijken en één door de Delftse natuur.

Op 14 juni 2015 namen onder leiding van een enthousiaste Gertjan van der Harst twintig deelnemers deel aan de wandeling door de Wippolder, waar bij een aantal interessante punten werd stilgestaan. Een flinke groep verkende op 5 juli 2015 het Heempark en Arboretum in de Delftse Hout, onder deskundige leiding van Wim van Schie. Het weer was ondanks dreigende regenbuien goed. Iedereen heeft aan de natuur geroken, gesnoven, geproefd, gevoeld, geaaid, zijn ogen uitgekeken, en op het moerasveen gelopen! Na afloop genoot een deel van de groep in de kruidentuin van De Papaver na van heel bijzonder gemaakte thee.

Drie groepen met totaal 54 deelnemers wandelden op 30 juli 2015 - van oorsprong Gemeenschapsdag - door het Agnetapark, onder bezielende leiding van Jan van der Mast. Hij hield een onderhoudend en interessant verhaal en praatte al wandelend en stilstaand bij café Altijd Gezelligheid, gebouw De Gemeenschap, de twee borstbeelden, de drukkerij en de Lindenhof enthousiast over Agneta en Jacques van Marken. Zondag 13 september 2015 stond in het teken van de ontdekking van natuurflora in Delft. De gids Cor Nonhof vertrok met 24 deelnemers bij het Stadhuis langs onder andere de Visbanken, Choorstaat, Nieuwe Kerk, Rietveld, Doelenplein en Oude Kerk, en besteedde uiteraard zeer veel aandacht aan de diversiteit van muurflora.

De wandeling 'Delft wandelt door de Canon: wederopbouw in de Voorhof' onder leiding van Gertjan van der Harst startte aan de Papsouwseleen.

Op 27 september 2015 liep een select gezelschap door de Voorhof, onder deskundige begeleiding van Gertjan van der Harst. De deelnemers waren zeer te spreken over de informatieve 'wijkwandeling'.

'Duister Delft' was het thema van de wandeling op 29 september, een frisse dinsdagavond, die bij Museum Prinsenhof startte, onder leiding van een gids van Het Gilde. Onder leiding van Annemarie de Leede liepen op 2 oktober vijftien deelnemers in de zon langs de Delftse Hofjes.

Tine de Boom, eveneens van Het Gilde, vertelde op 4 oktober over Kwasi en Kwame, de Ashanti-prinsen, die in Delft woonden en er op school zaten. Aangezien er niet veel sporen meer over zijn, kleepte de gids het

Zonnewijzer in het Klauwshofje.

'Delft wandelt door de Canon: Kwasi en Kwame' op zondag 4 oktober. Een inspirerende wandeling langs de plekken waar de twee prinsen in Delft hun voetsporen achter lieten, onder leiding van Tine de Boom (geheel rechts).

verhaal aan met veel wetenswaardigheden over de gebouwen uit de VOC- en WIC-geschiedenis en de negentiende-eeuwse koloniale geschiedenis. Het boek *De zwarte met het witte hart* van Arthur Japin was uiteraard de leidraad.

Het was prachtig weer op zondag 11 oktober, toen bestuurslid Aad van Tongeren een geïnteresseerde groep meenam voor de wandeling 'Verborgene Delft.' Het was een geanimeerde middag!

De laatste wandeling vond plaats op 25 oktober 2015 langs de KLM huisjes in Delft. Barbara van Gelder en Vanessa Brussée waren gastvrouwen, de laatstgenoemde gekleed in een prachtig Delfts blauw kostuum. De zon begeleidde de groep langs de huizen aan de Markt 47, Hippolytusbuurt 26, Hippolytusbuurt 8, Wijnhaven 16, Koornmarkt 87, Koornmarkt 81 en Oude Delft 39.

Bijzondere excursies

De twee bijzondere excursies gingen dit lustrumjaar naar Archeologie Delft en de afvalwaterzuiveringsinstallatie Harnaschpolder, respectievelijk op 22 mei en 26 juni 2015. Archeoloog Steven Jongma vertelde allerlei wetenswaardigheden over bijzondere vondsten in de Delftse bodem, in het bijzonder die gedaan waren tijdens de aanleg van de nieuwe spoortunnel. Paul Weij van de waterzuiveringsinstallatie gaf een interessante presentatie, alsmede - ondanks de regendreiging - een wandeling over het terrein en soms in of op een gebouw.

'Delft wandelt langs KLM huisjes' met Vanessa Brussée in prachtig Delfts blauw kostuum, op zondag 25 oktober.

'De vitrine en de trajectkaart van de spoortunnel Delft bij Archeologie Delft e.o. Steven Jongma geeft uitleg.

De excursie 'Delft zuivert water' op vrijdag 26 juni leidt de deelnemers over het uitgestrekte terrein van afvalwaterzuiveringsinstallatie Harnaschpolder.

Op zondag 23 augustus voeren twee maal vier sloepen door de prachtige grachten van Delft. De vertellers aan boord waren vrijwilligers van de vereniging.

Een toneelstuk en een vaartocht

Jan van der Mast was de drijvende kracht achter de theaterzoektocht *Gist en Geluk*, die tijdens Fringe werd gegeven in de tuin van de vroegere parfumfabriek van Agneta van Marken aan de Phoenixstraat. Maar liefst negentig leden van Delfia Batavorum genoten van de bijzondere voorstelling, die meerdere avonden werd opgevoerd.

Op 23 augustus gingen tachtig liefhebbers het water van Delft op, voor de speciale sloepentochten onder begeleiding van gidsen, die zich speciaal voor deze vaartocht hadden voorbereid. Ank Mokveld, Leja van der Hoek, Alex Bayense, Ria van der Meer en Wim van Leeuwen vertelden veel wetenswaardigheden over de bruggen en gebouwen waar onder en langs werd gevaren. Bijzonder spectaculair waren de zéér lage bruggen, waar alleen onderdoor gevaren kon worden als iedereen stevig bukte! Niet alleen veel leden, ook veel niet-leden, onder wie soms hele families namen aan deze dag deel.

De scholenprojecten

Twee activiteiten waren speciaal georganiseerd voor leerlingen van het basisonderwijs, samen met De VAK: de workshop Delft Talent – het blauw van Vermeer en het wit van Schoonhoven – en de wandeling Delft Walk. Maar liefst 1250 leerlingen van alle basisscholen uit Delft deden aan één of beide projecten mee. Een groot succes! Delfia Batavorum kreeg voor deze projecten financiële steun in de vorm van een subsidie van het Coöperatiefonds van Rabobank Zuid-Holland Midden. De wandelingen werden begeleid door vrijwilligers van onze vereniging, en de organisatie van zowel Delft Talent als Delft Walk lag in de professionele en vertrouwde handen van Margrit Barnhoorn en Anne Boer van De VAK. Van woensdag 27 januari t/m zaterdag 13 februari 2016 werd een tentoonstelling gepresenteerd met de mooiste werken die Delft Talent heeft opgeleverd.

Spectaculaire afsluiting van het lustrum

Het lustrumjaar werd afgesloten op zondag 15 november. In de middag werd de langverwachte en mede dankzij Delfia Batavorum gerealiseerde uitgave *De derde stad van Holland – geschiedenis van Delft tot 1795* gepresenteerd. In de theaterzaal van De Veste hielden Dick de Boer, hoogleraar middeleeuwse geschiedenis, en Gerrit Verhoeven, de auteur van het boek, een voordracht. Het eerste exemplaar werd uitgereikt door Willem Merens, voorzitter van de Stichting Geschiedschrijving Delft, aan burgemeester Bas Verkerk. Daarna ontvingen ook een aantal vertegenwoordigers van organisaties, bedrijven, fondsen en de groep particulieren die het tot stand komen ondersteund hebben een exemplaar van het boek, uitgereikt door kinderen van de Max Havelaarschool. Hieraan voorafgaand bezochten velen in het theater een informatiemarkt en werd een pubquiz gehouden met uitsluitend vragen over de historie van Delft. Het lustrumjaar werd afgesloten met een prachtige feestavond in theater De Veste. Ruim vierhonderd leden en genodigden, waaronder burgemeester Bas Verkerk en ereleden van de vereniging, genoten die

avond van de voorstelling *De vier vrouwen van Willem van Oranje*, die speciaal voor de leden van Delfia Batavorum werd opgevoerd door theatergezelschap Plankgas. De avond werd ingeleid met een welkomstwoord door de voorzitter van Delfia Batavorum, Joris van Bergen. Hij vroeg aandacht voor enkele gebeurtenissen uit de tachtigjarige historie van de vereniging en verbond die met het heden. (Zie pagina 26–28 voor een samenvatting van de volledige tekst). Aan het slot van zijn toespraak overhandigde hij de Delfia Batavorumprijs (J.W. Blokpenning) aan Gerrit Verhoeven, oud-archivaris van de gemeente Delft, historicus en auteur van het 's middags gepresenteerde eerste deel van de stadsgeschiedenis van Delft. Het bestuur van Delfia Batavorum had tot deze toekenning besloten op grond van zijn inzet en bijzondere bijdragen tot 'het bevorderen van onze kennis van en belangstelling voor de geschiedenis, in het bijzonder van de stad Delft'.

Theatergezelschap Plankgas verzorgde de prachtige voorstelling 'De vier vrouwen van Willem van Oranje' tijdens het lustrumfeest op 15 november.

De lustrumcommissie was samengesteld uit bestuursleden onder voorzitterschap van de vice-voorzitter, Irene Jacobs. Het bestuur kijkt tevreden terug op het lustrumjaar, waarin het gelukt is heel veel mensen te bereiken en te enthousiasmeren voor de geschiedenis van Delft met een rijk palet aan activiteiten. En dat was het hoofddoel! De vele complimenten, hartelijke bedankjes en waarderende woorden voor de lustrumcommissie en alle overige vrijwilligers zijn in dank aanvaard. De grote aantallen deelnemers én een aantal van 105 nieuwe leden bevestigen het succes.

Stichting Geschiedschrijving Delft

Dit jaar is het langverwachte resultaat voor de helft bereikt: op 15 november is deel 1 van het beoogde boek over de stadsgeschiedenis gepresenteerd, *De derde stad van Holland - geschiedenis van Delft tot 1795*. (Zie boven voor het verslag van de boekpresentatie.) Vanaf de presentatie is het boek te koop bij de Delftse boekhandels voor de tijdelijke introductieprijs van € 34,95. Deel 2, *Vooruit met veel verleden*, dat geschreven wordt door Ingrid van der Vlis, zal op 6 maart 2016 worden gepresenteerd in Museum Prinsenhof.

De aandacht van het bestuur van de stichting ging dit jaar voornamelijk uit naar het voorbereiden van de uitgave van het boek en de presentatie. Het contract met de uit-

gever W BOOKS werd gesloten en er vond regelmatig overleg plaats met W BOOKS over allerlei praktische zaken. De auteurs, Gerrit Verhoeven en Ingrid van der Vlis, werkten met volle kracht aan de afronding van hun teksten en het afstemmen over het benodigde beeldmateriaal, dat door de beeldredacteur Eelco Beukers werd voorgesteld. Halverwege het jaar is op voordracht van de auteurs en beeldredacteur door het bestuur in afstemming met de uitgever besloten om deel 1 op de voorgenomen datum van 15 november uit te brengen en deel 2 enkele maanden later.

Burgemeester Verkerk ontvangt het eerste exemplaar van boek De derde stad van Holland uit handen van Willem Merens.

De mogelijkheden om nog meer financiële bijdragen te werven bleken inderdaad genoeg uitgeput. Het is door de grote inspanningen van de sponsorcommissie evenwel gelukt om rond € 240.000 bijeen te brengen, waarmee het boekproject adequaat gefinancierd kan worden. Dit is mogelijk geworden door de bijdragen van bedrijven, fondsen en particulieren, onder wie veel leden van de historische vereniging.

Le Comteprijs 2014 Prijsuitreiking

Voor de prijs van dit jaar waren slechts tien verfraaiingen aangemeld en/of door de commissie geïnventariseerd. De aard van de projecten was wel gevarieerd: onder andere drie renovaties van winkelpuien, een herdenkingsplaquette, en kopieën van historische portretten in een publieke doorgang. De kwaliteit van de meeste verfraaiingen was hoog, zodat de commissie met gerust gemoed het bestuur vijf nominaties voor de prijs kon voorstellen.

Tijdens de jaarvergadering op 19 mei 2014 werd de Le Comteprijs 2014 uitgereikt aan de VVE Gebouw de Indische Instelling, voor de gereconstrueerde bekroning van Oude Delft 69. De door de krant *Delft op Zondag* georganiseerde publieksprijs werd toegekend aan de familie Kips voor de geslaagde renovatie van het pand Donker Curtiusstraat 7.

Scholierenprijs 2015

Sinds 2008 reikt Delfia Batavorum de scholierenprijs uit. Dat is een prijs voor de leerlingen met het hoogste cijfer voor het eindexamen geschiedenis (mits minimaal een 8), bestaande uit een fraai historisch boekwerk of een boek dat een relatie heeft met Delft. De vereniging hoopt leerlingen van de drie Delftse middelbare scholen te stimuleren te kiezen voor het vak geschiedenis. 'Want geschiedenis is een prachtig vak, zeker als je in een historische stad als Delft woont', aldus onze voorzitter Joris van Bergen. In 2015 kregen zeven leerlingen de scholierenprijs uitgereikt: Philip Berends (Christelijk Lyceum Delft, VWO), Miguel Bijleveld (Grotius College, Havo), Jasper den Hoedt (Christelijk Lyceum Delft, Havo), Eline

Morsdorf (Stanislascollege, Havo), Ciska de Veld (Grotius College, VWO), Marijn Vogel (Stanislascollege, VWO), Claire Witteman (Stanislascollege, VWO). Ze kregen een exemplaar van de *Canon van Delft*, alsmede een jaarlidmaatschap van onze vereniging.

Open Monumentendag

Het tweede weekend van september 2015 werden landelijk voor de 29ste keer de Open Monumentendagen georganiseerd. In Delft worden sinds twee jaar de Open Monumentendagen georganiseerd door de Stichting Open Monumentendag Delft.

In het weekend van 12 en 13 september kwamen weer bijzonder veel mensen van de opengestelde gebouwen in onze stad genieten. In totaal werden 43.904 bezoeken geteld. Via de door de landelijke organisatie vastgestelde sleutel komt dat neer op 14.635 individuele bezoekers. Een aantal waar Delft absoluut mee voor de dag mag komen en goed voor een plek binnen de tien meest bezochte steden. Een merendeel van de bezoekers kwam uit Delft en omstreken, maar Delft mocht zich ook dit jaar weer – als toeristenstad met een rijk verleden – verheugen op een groot aantal mensen dat met eigen of openbaar vervoer een of beide dagen onze stad bezocht. Dit was onder meer te merken aan het aantal hotelovernachtingen en de druk in de parkeergarages.

Delfia Batavorum heeft beide dagen weer een gastvrije plaats gekregen in de hal van het stadhuis om de vereniging te presenteren. We hebben vijf nieuwe leden kunnen inschrijven en de boekentafel ten behoeve van het Delfia Batavorumfonds heeft ruim € 300 opgeleverd.

Ingekorte toespraak van de voorzitter bij de viering van het 16de lustrum van Delfia Batavorum in Theater de Veste op 15 november 2015

'Wij vieren onze tachtigste verjaardag met veel plezier en ook met enige trots, want de vereniging is springlevend. Wij groeien en bloeien. Ruim honderd nieuwe leden erbij dit jaar, nu boven de 1300. Maar op deze leeftijd wil je ook wel eens terug kijken op het verleden.' Met deze woorden sloot voorzitter Joris van Bergen op 15 november 2015 de viering af van de tachtigste verjaardag, het 16de lustrum, van Delfia Batavorum. Dit vond plaats voor een volle zaal in Theater de Veste.

Vervolgens gaf de voorzitter een beknopt inkijkje in de afgelopen tachtig jaar, dat hierna volgt.

Op de eerste ledenvergadering in 1935 werd de naam Delfia Batavorum vastgesteld, met als ondertitel 'Genealogisch, heraldisch, geschiedkundig en folkloristisch genootschap.' Dat klinkt wat plechtstatig en veel omvattend. Wij zouden ons nu niet meer kunnen voorstellen dat Delfia Batavorum de organisatie van de jaarlijkse luilak voor haar rekening zou nemen. Deze werd toen energiek ter hand genomen en daar namen enkele jaren zo'n vijfhonderd kinderen aan deel.

Maar dat gaf in de stad ook wel veel discussie.

Na een tiental jaren beperkte de vereniging zich verder tot het geschiedkundige element. Het bestuur heeft overigens even overwogen om u allen te vragen hier in historische klederdracht te verschijnen, bijvoorbeeld uit de tijd van de vrouwen van Oranje. Maar uit vrees dat dit belemmerend voor uw komst zou kunnen zijn, heeft het bestuur daar toch maar vanaf gezien.

Voor de Tweede Wereldoorlog bereikte het ledental een top van 29 leden. De lezingen werden toen gehouden in Ons Gebouw van de Remonstrantse Gemeente aan de Koornmarkt. Na de oorlog werd de draad weer opgepakt en groeide de vereniging uit tot zo'n honderd leden bij het 25-jarig bestaan in 1960. In die tijd vroeg het bestuur zich af 'of het voortbestaan nog wel zin heeft, nu de vrijetijdsbesteding door middel van televisie steeds meer uniform wordt geregeld.'

De samenwerking met Museum Prinsenhof werd manifest bij de 35ste verjaardag met de tentoonstelling 'De burgers van Delft.' En wij verheugen ons in het heden des te meer op die samenwerking, gezien de vernieuwde, historische oriëntatie van het museum.

Eind jaren zeventig begon de vereniging zich zorgen te maken over het behoud van het Delftse stadsbeeld en werd de Commissie Behoud Stadsschoon opgericht, met de vorig jaar overleden mevrouw W.M. Vos-de Koning als voorzitter.

Daarmee werd de tweede doelstelling van Delfia Batavorum uitdrukkelijk opgepakt: 'Het bevorderen van het behoud en herstel van het in de gemeente Delft en onmiddellijke omgeving aanwezige culturele erfgoed.' Het was de tijd van het *Struktuurplan voor Delft* en van de hernieuwde aandacht voor de verwaarloosde binnenstad. We weten allen dat de taak van toezien op het behoud van de historische karakteristiek van Delft nog steeds actueel is.

En, zoals u weet, stimuleren wij de verfraaiing van onze stad ook, met de instelling van de Le Comteprijs, die sinds 2000 ieder jaar wordt uitgereikt.

Bij de viering van het 9de lustrum in 1980 werd voor de eerste keer een geschenk door onze vereniging aan de Delftse bevolking gegeven. Aan burgemeester R.M. Gallas werd een gebrandschilderd raam aangeboden, dat nu in de toren van het stadhuis is opgenomen. Sindsdien is deze traditie bij elk lustrum voortgezet, die mogelijk werd gemaakt door extra donaties van de leden.

Bij dit 16de lustrum hebben wij voor dit geschenk een andere vorm gekozen, een bredere aanpak, onder de noemer 'Stadsgeschiedenis, voor iedereen.'

Dit geschenk aan de stad bestaat uit drie delen:

1. Het uitbrengen in 2013 van een voor zoveel mogelijk inwoners toegankelijk boekje over de geschiedenis van Delft, de *Canon van Delft*, dat inmiddels een oplage van 3500 exemplaren heeft bereikt. En natuurlijk het mede tot stand brengen van HET GROTE BOEK, *Geschiedenis van Delft*, waarvan vandaag deel 1 is verschenen. Ook daaraan hebben veel van onze leden met een donatie bijgedragen. Van beide is het eerste exemplaar aan burgemeester Bas Verkerk aangeboden.
2. Een lustrumprogramma met tal van lezingen, bijzondere stadswandelingen en een rondvaart, juist ook om belangstellende inwoners van Delft de gelegenheid te geven de geschiedenis van de stad te leren kennen.

3. Een scholenproject 'Delfts Talent' voor de groepen 5 en 6 van alle basisscholen, met een lespakket over de kunst van Johannes Vermeer en Jan Schoonhoven, en workshops in De VAK om eigen talent te ontdekken. Dit is mede mogelijk gemaakt door het Coöperatiefonds van Rabobank Zuid-Holland Midden.

U ziet, aandacht voor de beschrijving van het verleden, voor het beleven in het heden en voor investeren in de toekomst met onze schoolkinderen. Dit alles vloeit voort uit onze eerste doelstelling 'het bevorderen van onze kennis van en belangstelling voor de geschiedenis, in het bijzonder van de stad Delft.' Veel van onze leden houden zich hiermee bezig.

De voorzitter besloot zijn toespraak met de mededeling dat een lustrum een goede gelegenheid is om mensen in de schijnwerpers te plaatsen, die zich op een speciale manier inzetten voor het bereiken van onze doelstelling.

Daarop volgde de uitreiking door de voorzitter van de J.W. Blokpenning aan dr. Gerrit Verhoeven, auteur van deel 1 van de *Geschiedenis van Delft*.

Gerrit Verhoeven ontvangt de J.W. Blokpenning uit handen van voorzitter Joris van Bergen.

Activiteiten Commissie Behoud Stadsschoon in het jaar 2015

De laatste en de eerste trein

In de nacht van zaterdag 21 op zondag 22 februari, **stipt** om 01.25 uur, reed de laatste trein vanuit station Delft over het spoorviaduct langs de Spoorring naar station Den Haag Hollands Spoor, uitgeleide gedaan door een fanfare orkest op perron 1 en honderden zwaaiende mensen op de perrons en op straat langs het viaduct. De pijlers van het viaduct waren rood aangelicht en van de verlichte molen De Roos waren de wieken opgetuigd met Delftsblauwe zeilen. Bestuursleden van Delfia Batavorum en leden van de CBS waren aan boord van de trein bij deze historische rit. Een week daarna op zaterdag 28 februari behoorden Peter Jonqui ere en Janny van der Jagt tot de genodigden voor de trein die in de vroege ochtend om 5.51 uur stipt de eerste rit maakte vanaf spoor 1 van Station Den Haag HS door de treintunnel naar het nieuwe ondergrondse station Delft. Een memorabel moment waarnaar lang is uitgekeken. In maart werd begonnen met de voorbereidingen voor de sloop van het viaduct.

NOG
7 DAGEN
TUNNEL EN
STATION
OPEN

De nieuwe stationsbal Delft op zaterdag 28 februari bij de eerste trein door de tunnel.

Twee pijlers als herinnering

Vanuit particulier initiatief werd de CBS benaderd om medewerking te geven aan het plan om een of twee pijlers van het spoorviaduct te behouden als herinnering aan de vijftig jaar dat het viaduct heeft bestaan. Eerder al was er geijverd om de plaquette, die ter gelegenheid van de opening van het viaduct in 1965 was ingemetseld in een muur van het oude stationsgebouw, te behouden. Zo ontstond het plan om twee pijlers op het Bolwerk te laten staan met de mogelijkheid om op een van de pijlers de plaquette aan te brengen als een blijvende herinnering aan deze periode. Het bestuur heeft dit initiatief van harte ondersteund, maar het kostte toch nog moeite om voldoende draagvlak en het benodigde geld te krijgen voor het plan om twee pijlers *niet* te slopen! Dankzij de Werkplaats Spoorzone Delft, die bij de gemeente een subsidie aanvraag heeft gekregen, staan er op het nog in te richten Bolwerk twee ingepakte pijlers te wachten op betere tijden.

Twee pijlers resteren als herinnering aan het viaduct.

Inrichting Spoorzone

Verhoogde trambaan Westvest

De commissie heeft zich nogal verbaasd over de niveaoverschillen die zijn ontstaan tussen de trambaan en het resterende deel van de weg. Vooral langs de Westvest is goed te zien hoe de trambaan verhoogd is aangelegd met het argument dat daarmee een zwaarder tracé voor de randstadrail tram 19 mogelijk wordt gemaakt.

Op de oorspronkelijke tekeningen van de Spaanse architect Joan Busquets is dit niveauverschil niet opgenomen. Ook de boulevardachtige sfeer met grote bomen langs de kaden van de Westsingelgracht zal niet worden gerealiseerd, omdat de kaden zoveel smaller zijn geworden en er geen ruimte meer is voor bomen. Struiken in bakken is wat er van het plan nog over is. Via het Platform Spoor is deze problematiek voorgelegd aan de Kwaliteitskamer en de Commissie voor Welstand en Monumenten, maar er viel – tot ieders verdriet – weinig meer aan te wijzigen.

Aanleg Tailtrack

Een nog grotere verrassing was de aankondiging van de aanleg van een extra trambaan (tailtrack) op de Westvest ter hoogte van de Poppesteeg om ruimte te bieden aan stilstaande trams van lijn 19. Deze tailtrack is niet opgenomen in het Bestemmingsplan Spoorzone, terwijl de gemeente toch meent dat deze voorziening er wel in zou passen. Uit overwegingen van zorgvuldigheid is wel een omgevingsvergunning aangevraagd. CBS heeft op 10 november een *zienswijze* afgegeven met de strekking, dat er in de ruimtelijke onderbouwing van de aangevraagde omgevingsvergunning te weinig en te onvolledige informatie wordt gegeven om de wijzigingen in het planvoorstel goed te kunnen vergelijken. Maatvoering en doorsnede van de huidige en de toekomstige situatie ontbreken.

Voor zover het planvoorstel wel beoordeeld kan worden, is CBS van mening dat de verblijfskwaliteit van dit stuk Westvest door de aanleg van de tailtrack aanmerkelijk slechter wordt, vanwege een niveauverschil van 80 centimeter dat door een armoedig afgewerkt muurtje ca. acht meter naar de bebouwing toe wordt geschoven.

De rijbaan voor bestemmingsverkeer, vrachtverkeer en fietsers wordt zichtbaar smaller, waardoor vooral voor

fietsers een onveilige situatie kan ontstaan. De voetgangers van en naar de tramhaltes en het station moeten drie in plaats van twee paar tramrails oversteken, waarbij het onduidelijk is hoe de hoogteverschillen worden opgelost. De eindhalte van tramlijn 19 zou beter bij de Zuidpoort kunnen worden gerealiseerd. Hoewel in het Platform Spoor is gemeld dat de eindhalte bij de Zuidpoort niet mogelijk is, is daarvoor nooit een inhoudelijke onderbouwing gegeven.

De nieuwe verhoogde trambaan op de Westvest.

Fietsroutes

Vanuit de verschillende belangengroeperingen is er op initiatief van de CBS een Workshop Fietsroutes Spoorzone georganiseerd om naast de reeds ingestelde fietsroutes een fijnmazig netwerk in te richten voor fietsers in de oost-west route rondom het station. Helaas heeft dit initiatief niet geleid tot verbeteringen. Het college van B en W blijft bij de visie dat in de uiteindelijke situatie (2018) alles goed geregeld zal zijn. Wel is er, in de tijdelijke situatie, een fiets/voetpad over het busplatform ingericht, dat intensief wordt gebruikt.

Bestemmingsplan Van Leeuwenhoekkwartier Noord

Op 14 oktober heeft de CBS een *zienswijze* ingestuurd betreffende de voorgenomen wijziging van het bestemmingsplan Van Leeuwenhoekkwartier Noord. Deze wijziging werd door de gemeente voorgesteld om meer vrijheid te hebben bij het invullen van de verschillende vrijkomende gronden in het Spoorzonegebied. De CBS heeft bezwaar aangetekend tegen de grotere bouwvolumes, die door deze wijziging werden toegestaan en daarbij gesteld dat het bouwblok bij het Bolwerk te groot van schaal is en concurreert met de bouw van het stadskantoor/station. Ook de bouwblokken langs de Westvest worden als te groot gezien. Deze *zienswijze* heeft geen aanleiding gegeven tot wijziging en in december is het voorgestelde bestemmingsplan door de gemeenteraad vastgesteld. Daarbij is wel de toezegging gedaan dat bouwplannen in het Platform Spoor besproken zullen worden en dat aan de Kwaliteitskamer, in samenhang met de nieuwe Welstandsnota, opgedragen zal worden om meer inzicht te geven in hun overwegingen.

Welstandstoezicht en Kwaliteitskamer

Er zijn veel klachten over de beschikbaarheid van agenda's en verslagen van de Commissie voor Welstand en Monumenten en van de Kwaliteitskamer. Hoewel er voor deze, door B en W ingestelde adviescommissies, vaste procedures zijn vastgelegd voor publicatie en dergelijke worden deze niet nagekomen. De CBS heeft veel tijd besteed aan het bijwonen van de vergaderingen. De Welstandsnota van 2013 is door de gemeente herzien en zal in 2016 vastgesteld worden.

Sloop Schuilkelder Westvest

De CBS voert al enige maanden overleg met de gemeente over de toekomst van de nog aanwezige schuilkelder naast Westvest 41 en de van belang zijnde historische stedenbouwkundige structuur van de oude stadswal met de op deze wal gelegen

De lustrumcommissie tachtig jaar Delphia Batavorum op de trap bij de schuilkelder uit de Tweede Wereldoorlog.

poort aan de achterkant van het huis van de Fundatie van Renswoude op Oude Delft 49. De gemeente heeft met de CBS een voorstel besproken hoe dit aan te pakken: het zogeheten PUK (Plan Uitwerkings Kader), dat de basis moet zijn voor uitgifte aan een marktpartij/ontwikkelaar. De CBS ziet betere mogelijkheden om dit stuk oude stadswal te behouden met een eigentijdse invulling aan de kant van de Westvest, maar die moeten nog verder uitgewerkt en besproken worden.

Terrassenbeleid – Beeldkwaliteit

De nota *Uitvoeringsbeleid Terrassen 2015* is vastgesteld door B en W, heeft ter visie gelegen en is inmiddels vaststaand beleid geworden. Leden van de CBS hebben daarin een flinke bijdrage geleverd en meegewerkt aan het samenstellen van het *Handboek Beeldkwaliteit Terrassen in de binnenstad*. In een paneldiscussie, georganiseerd door de Delft Academy, een groep jonge ambtenaren van de gemeente Delft, is de Werkgroep Uitvoeringsbeleid Terrassen als voorbeeld genomen van een goede participatie van burgers in een overleg waaraan Horeca Delft, horecaondernemers en ambtenaren van de gemeente hebben deelgenomen.

*Overleg in de raadzaal van het Stadhuis over de uitvoering van het terrassenbeleid.
Foto inzet: Beestenmarkt terrassenwoud.*

Sebastiaansbrug

De gemeenteraad heeft een besluit genomen over de vervanging van de Sint Sebastiaansbrug. Er komt geen hogere brug, zoals aanvankelijk de eis was om de medewerking van de provinciale overheid van Zuid-Holland te krijgen. In samenspraak met provincie, gemeente en de Metropoolregio MRDH blijft de doorvaarthoogte 4,50 meter en de maatvoering vrijwel gelijk aan de huidige situatie. Een nieuw

ontwerp zal als onderdeel van een komende aanbesteding nog uitgewerkt moeten worden. Vertegenwoordigd door de voorzitter heeft de CBS inbreng gehad in de ad hoc belangengroep De Brug Moet Beter, die blijft pleiten voor een lagere en smallere brug.

Samenstelling en netwerken

De samenstelling van de Commissie is dit jaar niet gewijzigd. Leden van de CBS hebben deelgenomen aan het Platform Spoor en aan het Netwerk Strategische Monumentenzaken (NSM). Er zijn inhoudelijke bijdragen geleverd aan TOP, die in het Prinsenkwartier de wekelijkse discussieavonden organiseert over actuele onderwerpen. In de negen bijeenkomsten die de CBS heeft belegd is onder andere ook aandacht geweest voor het aanlichten van enkele bruggen in de binnenstad, voor de inrichting van het Sint Agathaplein met cortenstalen elementen en een wensbeeld visie op de binnenstad. Voor het lustrumfeest van Delfia Batavorum op 15 november is er door Peter Jonquière en Tammo Remmerswaal een banner gemaakt met daarop gevisualiseerd de acties en resultaten van de CBS.

De banner met de acties en resultaten van de CBS

Gebroeders

J. en P.A. de Roo

Timmer- en aannemersbedrijf

sinds 1909

Telefoon: 015-2120439

Werkplaats:
Noordeinde 34a
2611 KJ Delft

Al ruim 50 jaar gevestigd aan de Hugo de Grootstraat 92

Hét adres voor het aanmeten van elastische kousen en (sport)braces in Delft en omstreken.

Maar ook voor diverse cosmeticamerken, zoals Marbert, Payot, Pupa, Sans Soucis en Widmer.

Komt u eens langs en verbaast u over een het ruime assortiment dat bij ons te vinden is!

Drogisterij – Medische Bandagehandel
J.W.Elsenaar B.V.
Hugo de Grootstraat 92
2613TW Delft
015-2124482 www.elsenaarbv.nl

Kroniek over 2015

samengesteld door Gab L. Lansbergen

Januari

- 1 Tijdens de jaarwisseling zijn er vernielingen, vechtpartijen en brandjes, maar mede dankzij een grote inzet van de politie doen zich geen grote incidenten voor. Burgemeester Bas Verkerk stelt voor om tijdens de volgende jaarwisseling een vuurwerkshow te houden om de gezamenlijke feestviering te stimuleren.
- 1 Vanaf vandaag zijn de bewaakte fietsenstallingen in de stad niet meer gratis, tot ongenoegen van de fietsersbond.
- 1 Lezers van de krant *Delft op Zondag* roepen de zanger Roy van den Akker uit tot de Bekendste Delftenaar. Hij verwierf landelijke bekendheid met zijn optreden met LA The Voices. De tweede plaats is voor de nachtburgemeester Leo Quack. Aad van der Hoeven, die de Delftse bierhistorie promoot, wordt derde.
- 2 In zijn nieuwjaarstoespraak roemt de burgemeester de ontwikkeling van de Metropoolregio waardoor het verkeers- en vervoerssysteem van stadsgewest Haaglanden en de stadsregio Rotterdam in Delft op elkaar worden aangesloten. Hij voorziet tevens dat de landelijke en internationale betekenis van Delft als kennisstad de komende jaren zal toenemen.
- 4 Op 71-jarige leeftijd overlijdt Jaap Brienen. Naast zijn huisartsenpraktijk bekleedde hij bestuursfuncties in de medische en verzorgende sector. Hij was onder andere vicevoorzitter van de WMO-raad Delft en docent voor de verpleegkundig specialisten.
- 8 Onder klokgelui van de Nieuwe Kerk komen uit solidariteit met de slachtoffers van de aanslag op Charlie Hebdo in Parijs vierhonderd mensen bijeen op de Markt. Burgemeester Bas Verkerk: 'We laten niet toe dat daden van terreur ons uiteen drijven.'
- 9 In het kader van de jaarlijkse donaties voor maatschappelijke projecten heeft Fonds 1818 148 van de 194 Delftse aanvragen gehonoreerd. Het Prinsenkwartier ontvangt het hoogste bedrag: € 195.000.
- 9 Wethouder Steven Brandligt opent in DOK Delft de expositie *Oudkast* waarin de ervaringen van homoseksuelen boven de 55 jaar in beeld worden gebracht.
- 10 Frederik Kreuger overlijdt op 86-jarige leeftijd. Hij studeerde en promoveerde aan de TU Delft. Na een industriële loopbaan in het buitenland en aan de Ne-

derlandse Kabelfabriek werd hij hoogleraar hoopsparingstechniek in Delft tot 1995. Na zijn pensioen schreef hij een aantal thrillers waarin kunst een rol speelt en een biografie van Han van Meegeren. In 1972 richtte hij het zigeunerorkest Siperkov op.

(8 januari) Met de pen in de lucht demonstreert men voor de vrijheid van meningsuiting.

- 11 Het voormalige museum Nusantara aan het Agathaplein wordt omgebouwd tot het Prinsenkwartier, het nieuwe samenwerkingsverband tussen TOP (Techniek Ontmoetings Punt), kunstencentrum Kadmium, HYPO Kunstsuper, Het Collectief en Delft Design. Museum Prinsenhof beheert de bovenzal voor tentoonstellingen. De opening zal plaats vinden in maart, maar de architecte Jeanne Dekkers houdt er nu al de Driekoningenlezing over DelftDesign.
- 13 Aan het eind van het jaar zullen alle pollers vervangen zijn door camera's met kentekenherkenning. Aan de Buitenwatersloot begint een proef met het nieuwe systeem. Op doorrijden zonder toestemming staat een boete van € 90.
- 13 Het gedeelte van het Archief Delft dat in de Torenhove is ondergebracht, verhuist tijdelijk naar het Gemeentearchief Schiedam totdat over twee jaar de nieuwbouw van het archief in de Harnaschpolder klaar is. Eind van dit jaar verhuizen de gemeentelijke diensten vanuit de Torenhove naar het nieuwe stationsgebouw.
- 14 De stichting Op-Nieuw, die voortijdige schoolverlaters begeleidt naar een baan, breidt haar activiteiten uit naar vijftig jongeren in plaats van twintig.

- 16 De regionale afdeling van de Nederlandse Vereniging van Makelaars meldt dat in Delft in het laatste kwartaal van 2014 28% meer woningen zijn verkocht dan in hetzelfde kwartaal in 2013. De gemiddelde periode dat huizen te koop stonden, slonk van 171 naar 121 dagen.
- 19 Uit cijfers van de vastgoedadviseur DTZ Zadelhoff blijkt dat de leegstand van kantoorruimte in Delft met tien procent is gestegen, sneller dan elders in het land. De gemeente verklaart deze stijging door het vrijkomen van drie panden: de Torenhove, het gebouw van Delft Engineering & Production aan de Heertjeslaan en het hoofdgebouw van TNO aan de Schoemakerstraat.
- 20 Elektrisch vervoer in de binnenstad neemt toe. Vanuit een distributiecentrum van PostNL en de gemeente aan de Staalweg bedienen elektrische karretjes voortaan de pakketverzorging in de binnenstad. Elektrische city shuttles vervoeren toeristen van de Markt naar de camping Delftse Hout, het Westcord Hotel, het TU Science Centre en De Porceleyne Fles.
- 21 Vanwege de crisis in de bouw en financiële problemen bij woningcorporatie Vestia wordt de sloop en nieuwbouw van 205 woningen in de Bomenwijk vijf jaar uitgesteld. De panden die voor sloop in aanmerking komen, krijgen een opknopbeurt.
- 24 Vanaf het volgende schooljaar opent het Grotius College een Vrijeschool-afdeling voor brugklassers van vmbo, havo en vwo.
- 26 De Delftsche Schoolvereniging, 440 leerlingen, ontvangt het predicaat Excellente School. Ouders en vrijwilligers spelen er een belangrijke rol.
- 27 De waterschapsbelasting van het Hoogheemraadschap van Delfland is het hoogste in het land en de stijging zal nog doorzetten in de komende jaren. Een investering van achthonderd miljoen euro om te zorgen voor droge voeten en schoon water moet worden opgebracht met belastinggeld.
- 29 Museum Prinsenhof verwerft voor € 50.000 het wandtapijt *Diana met jachtgezelschap* dat François Spiering in 1615 in zijn Delftse atelier vervaardigde.
- 31 Het Delfts Toneelgezelschap viert zijn veertigjarig bestaan met een jubileumvoorstelling van het toneelstuk *Naar Capri* van Friedrich Dürrenmatt.

Februari

- 3 De Stichting Islamitisch College uit Schiedam doet bij de gemeente Delft een aanvraag om vanaf augustus 2016 een islamitische basisschool te openen. De stichting beheert al twee als uitstekend beoordeelde scholen in Schiedam.

- 5 Volgens een overzicht van het Centraal Bureau voor de Statistiek behoort de gemeente Delft tot de snelst groeiende gemeenten in het land. In 2014 kwamen er 1055 inwoners bij en 735 nieuwe woningen.
- 6 De winkel Zinderin in de Choorstraat met een atelier voor mensen met een beperking is met de meeste publieksstemmen uitverkozen tot de gezelligste winkel van Delft.
- 6 De roman *Een Franse slag* van Delftenaar Wim van Teeffelen wordt gepresenteerd bij boekhandel Huyser. Het verhaal speelt zich voor een groot deel af in Delft.
- 9 Onderzoek van de Delftse Rekenkamer toont aan dat Delft tegenover gelijkwaardige gemeenten in de regio een hoger aantal voortijdige schoolverlaters telt in het voortgezet onderwijs en in de hogere niveaus van het mbo. Het college gaat in overleg met de buurgemeenten passende maatregelen treffen.
- 10 Branden die in de nacht snel na elkaar uitbreken in de wijk Tanthof-Oost bij de Kindervolkstuin, de basisscholen de Regenboog en de Ark en restaurant Casa del Sol zorgen voor grote onrust onder de bewoners. De branden konden door de brandweer snel worden geblust.
- 15 Nog voordat het Prinsenkwartier aan het Sint Agathaplein officieel geopend is, start Kadmiun al een eerste tentoonstelling: *Wij zijn weer thuis*. Het betreft werk van Delftse schilders.
- 19 Uit cijfers van het Openbaar Ministerie, politie en brandweer blijkt dat Delft in 2014 veiliger is geworden. Het aantal overvallen nam af ten opzichte van het jaar ervoor. De jeugdcriminaliteit is verminderd; de pakkans voor strafbare feiten is vergroot. De brandweer ziet het aantal branden afnemen van 254 in 2012 naar 209 in 2013 en naar 193 in 2014. Ruim tachtig procent van de inwoners voelt zich veilig. Burgemeester Verkerk is trots op deze cijfers.
- 19 De eerste paal wordt geslagen voor de nieuwbouw van de Mgr. Bekkersschool aan de Frederik van Eedenlaan.
- 22 Om 1.30 uur zwaaien honderden belangstellenden de extra lange trein uit die met vierhonderd genodigden de laatste rit maakt op het treinviaduct.
- 23 Op vier tijdstippen gedurende drie avonden wordt door driehonderd Delftenaren de voorstelling *Het spoor voorbij* opgevoerd. Het publiek loopt nog één keer langs het treinviaduct en krijgt herinneringen aan vijftig jaar spoorviaduct gepresenteerd.
- 26 Na een periode van onzekerheid is het besluit gevallen dat Delft samen met Groningen vanaf 2017 protontherapie aanbiedt aan kankerpatiënten. Het

betreft een samenwerking van TU Delft, Erasmus Medisch Centrum Rotterdam en Leids Universitair Medisch Centrum.

(22 februari) Vanaf de molen zwaaien inwoners de laatste trein uit die over het spoorviaduct rijdt.

- 27 De vijftienjarige Puck Meerburg, die met het programmeren van computers al prijzen won van Google en Apple, spreekt op uitnodiging van TEDxDelft op de TU over zijn inspirerende ideeën.
- 27 De aannemer draagt de nieuwbouw van het Reinier de Graaf Gasthuis officieel over aan het bestuur van het ziekenhuis. Als de inrichting in augustus voltooid is, verhuizen de patiënten naar het nieuwe ziekenhuis.
- 28 Om 5.51 uur vertrekt de eerste trein met genodigden vanuit station Den Haag Hollands Spoor richting het ondergrondse station in Delft. Gedurende het hele weekend komen duizenden mensen de nieuwe locatie bewonderen. Er is gratis gebak.

Maart

- 1 Wethouder Lennart Harpe opent samen met vertegenwoordigers van ProRail de nieuwe ondergrondse fietsstalling met 5000 plaatsen. De stalling is gratis.
- 2 In het nieuwe station doet zich een probleem voor: door de luchtdruk die doorgaande treinen met een snelheid van 140 kilometer veroorzaken, bewe-

gen de draaideuren in de stationshal te snel. Ook wordt tweemaal vanwege een vals brandalarm, tot ongenoegen van de reizigers, het treinverkeer stilgelegd.

(1 maart) Wethouder Harpe meldt zich als eerste klant voor de fietsenstalling.

- 2 Het kentekenparkeren, dat vanaf 1 maart ingang vond, maakt een massale stroom hulpvragen los waardoor de telefooncentrale van de gemeente overbelast raakt.
- 2 Op de Markt, de Beestenmarkt, het Doelenplein en het Bastiaanplein is het mogelijk met de inlognaam Delft Free WIFI gratis te internetten.
- 6 Het schilderij van Hendrick van Vliet *Gezicht in de Nieuwe Kerk met memorietafel van Adriaen Teding van Berkbout*, dat vanaf 1953 in bruikleen was bij het Museum Prinsenhof, komt met steun van landelijke fondsen voor € 850.000 in het bezit van het museum. De aanschaf is mede ondersteund door inwoners van Delft, maar er waren ook positieve reacties uit het land.
- 8 Mevrouw R. Zuidervaart, de oudste inwoner van de stad, viert haar 106de verjaardag.
- 9 De plaatselijke politici vrezen dat Delft de artikel 12-status krijgt toebedeeld.
- 18 In Delft komt bij de provinciale verkiezingen D66 als grootste partij uit de bus, gevolgd door de VVD. De opkomst bedroeg 50,3%, 7,3% minder dan vier jaar geleden.

- 18 De Royal Delft Group, waartoe De Porceleynse Fles behoort, maakte 41% meer winst in 2014 dan in het jaar ervoor. De omzet steeg met 7%. De populariteit van de Royal Delft Experience groeide voor het derde achtereenvolgende jaar.
- 19 Bij gebrek aan controle in de nieuwe gratis fietsenstalling van het station worden er veel fietsen gestolen. Reizigers klagen ook over de slechte mobiele ontvangst in het station.
- 19 Het AD meldt dat de fractievoorzitters van de gemeenteraad in een geheime bespreking hebben besloten om burgemeester Bas Verkerk in 2016 niet voor te dragen voor een derde termijn. De burgervader reageert met de mededeling dat hij geen derde ambtstermijn ambieert.
- 20 Het Prinsenkwartier op het Sint Agathaplein, dat kunst, design, cultuur en techniek toegankelijk wil maken, wordt officieel geopend. De volgende dag worden bezoekers onthaald met workshops, exposities en muziek.
- 20 In het Prinsenkwartier start de tentoonstelling *Delft op de Kaert* van Museum Prinsenhof. Vanuit de zeventiende-eeuwse stadsplattegrond van Dirck van Bleyswijck wordt het Delft uit de Gouden Eeuw in beeld gebracht.
- 23 Door een aanscherping van het verzuimbeleid van de scholen daalde het aantal spijbelaars van 760 in 2012-2013 tot 604 in het afgelopen schooljaar.
- 24 Het beroep op de voedselbank neemt nog toe. In 2009 werden 7500 voedselpakketten verstrekt, in 2014 meer dan 9100.
- 27 Na jaren van tanende belangstelling is de volkstuin weer geliefd. Een wachttijd van tien jaar is geen uitzondering.

April

- 1 De afbraak van het vijftigjarige treinviaduct is begonnen. Het werk gaat enkele maanden duren.
- 2 De aanleg van een nieuwe Sint-Sebastiaansbrug, die volgens de eerste planning al gerealiseerd had moeten zijn, wordt opnieuw uitgesteld. De gemeente verwacht dat de brug pas in 2019 in gebruik wordt genomen.
- 3 Op een nieuwe locatie op het terrein van DSM werken DSM, TU Delft en Corbion-Purac samen in Bioprocess Pilot Facility. Via testen wordt onderzocht hoe biologische processen geschikt gemaakt kunnen worden voor industrieel gebruik.
- 7 Voor de eerste woontoren boven de Hoven Passage met veertien koopwoning

gen en zeventig huurwoningen is veel belangstelling. In september worden de woningen opgeleverd. Huurders voor de nieuwe winkelpanden melden zich nauwelijks.

(1 april) Er wordt een eerste bres geslagen in het treinviaduct.

- 8 Geert van Poelgeest, coördinator paddentrek van de Vereniging voor Veldbiologie, stelt vast dat het met de paddenpopulatie in Delft slecht is gesteld. Tuinen verstenen en de beschoeiingen zijn vaak te hoog.
- 9 Tijdens de officiële opening van het station door burgemeester Bas Verkerk, de NS-president-directeur Timo Huges en president-directeur Pier Eringa van ProRail wordt de naam onthuld van de spoortunnel: Willem van Oranjetunnel. De hele dag door zijn er optredens in en rond het station.
- 10 Mede omdat woningcorporaties veel huurhuizen te koop zetten, daalt de huizenprijs in de stad gemiddeld met twaalf procent. De verkoop van huizen trekt aan, de tijd dat een woning te koop staat, neemt af.
- 10 Herman Weyers ontvangt als lid van de VVD de Piet Kampprijs voor zijn bijzondere verdiensten vanaf 1978 voor de stad. Hij heeft hij zich jarenlang ingezet voor het organiseren van stedelijke evenementen.
- 15 Het fotoboek *Delft 40-45* van Trudy van der Wees verschijnt. Veel foto's worden hiermee voor het eerst aan een breed publiek getoond.

- 16 Rolf Clason (68) is met een haiku over Delft genomineerd voor de Literatuurprijs van de provincie Belgisch Limburg. Hij bracht twee dichtbundels uit en was tien jaar PvdA-raadslid.

(9 april) Dit is de naam: Willem van Oranjetunnel.

- 16 Ondanks landelijke ophef houdt de Amerikaanse architect Richard Gage voor Studium Generale een lezing, waarin hij beweert dat de WTC-torens technisch gezien niet konden instorten door de vliegtuigen die erin vlogen. De 900 aanwezigen reageren met applaus en boegeroep.
- 17 Stadsecologe Diny Tubbing constateert dat de Delftse grachten steeds schoner worden. Sinds enkele jaren ziet zij exotische dier- en plantensoorten die er van origine niet thuishoren zoals de Amerikaanse zoetwaterkreeft en de wolhandkrab.
- 23 De commissie voor de straatnamen neemt voor het eerste gedeelte van het spoorzonegebied enkele inzendingen van Delftenaren over; zo komt er onder andere een Pierre van Hauwelaan. Naar Anthonie van Leeuwenhoek wordt een park vernoemd.
- 24 Burgemeester Verkerk mag namens de koning veertien Delftenaren benoemen tot Lid in de Orde van Oranje-Nassau. Onder hen mr. Dami van Doorninck, ex-secretaris van Delfia Batavorum.
- 26 Voor het eerst viert de stad een Koningsnacht; het outdoor festival Oranjekoorts heeft van 18.00 - 23.30 uur plaats op de Markt.

- 27 Cees Dekker, hoogleraar Moleculaire Biofysica aan de TU Delft, is door de KNAW onderscheiden met de Prijs Akademiehooqleraren. De prijs staat in de wetenschap bekend als de oeuvreprijs.
- 27 Ondanks alle twijfels vooraf over hun optreden vanwege het korten op de subsidie, openen de Drumguards, Showkorps Excelsior en de meisjes van het Wirlteam Koningsdag met een traditionele reveille op de Markt.

Mei

- 1 Om de tekorten bij de gemeente op te vangen, stelt het college van B en W voor om de toeristenbelasting in 2016 te verhogen: op de campings van 67 naar 80 cent, in de hotels van € 2,42 naar € 2,90.
- 1 Op 76-jarige leeftijd overlijdt tijdens een vakantie op Bali de kunsthistorica Ank Leeuw-Marcar, oud-medewerkster van de Delftse Musea.
- 7 De stichting PerspeKtief richt zich vanaf 1 januari 2015 naast haar zorg voor dak- en thuislozen met succes ook op mensen onder het bestaansminimum of met grote sociale problemen.
- 8 Ruim veertig winkeliers, hotels, restaurants, culturele organisaties en parkeer-garages nemen deel aan de Delftse samenwerkingsmonitor die tijdens een evenement, een feestdag of een wegomleiding de omzet, het aantal bezoekers, gasten of geparkeerde auto's aangeeft.
- 12 De *AD* Misdaadmeter laat zien dat in 2014 de criminaliteit landelijk is afgenomen, maar dat in Delft het aantal woninginbraken is gestegen. De stad stijgt daardoor op de Misdaadmeter van plek 65 naar 36.
- 12 Rik Grashoff, die van 1998 tot 2006 wethouder was, gaat de Tweede Kamer in voor Groen Links.
- 14 Nynke Dekker, hoogleraar Moleculaire Biofysica aan de TU Delft, is benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- 15 Schepen passeren soms de passantenhaven in de Zuidkolk zonder aan te merken omdat de haven al vol ligt. Een uitbreiding van aanlegplaatsen zit er financieel voorlopig niet in.
- 17 Architect Lex Haak ontvangt in de Maria van Jessekerk de pauselijke onderscheiding Pro Ecclesia et Pontifice vanwege zijn verdiensten voor het bisdom Rotterdam en de Delftse parochie Sint Ursula.
- 18 In aanwezigheid van de top van het Nederlandse bedrijfsleven luistert mi-

nister-president Mark Rutte het tienjarig bestaan van YES!Delft op met zijn aanwezigheid. In tien jaar tijd heeft het bedrijf 306 patenten veroverd en honderdvijftig bedrijfjes opgezet in tachtig landen.

(18 mei) Minister-president Mark Rutte feliciteert YES!Delft met het succesvolle tienjarig bestaan.

- 19 De Le Comteprijs 2014 voor de beste verfraaiing van de stad wordt door het bestuur van de Historische Vereniging Delfia Batavorum toegekend aan de Vereniging van Eigenaren van het pand waar oorspronkelijk de Indische Instelling gevestigd was, Oude Delft 69, vanwege de restauratie van de gevel. De Publieksprijs, ingesteld door *Delft Op Zondag*, gaat naar de eigenaars van het gerestaureerde pand aan de Donker Curtiusstraat (zie ook blz. 194).
- 23 Als tijdelijke invulling van de Spoorzone opent op het terrein aan de Nijverheidsstraat de Proeftuin, waar bewoners met een plukabonnement kunnen gaan oogsten. De Stichting Groeikracht mag op deze halve hectare gedurende vijf jaar duurzaam voedsel verbouwen.
- 25 De gouverneur van Sint Maarten, Eugene Bernard Holiday, krijgt tijdens een verblijf in Delft een rondleiding in het Museum Prinsenhof.
- 26 Ondanks de deplorabele financiële situatie stijgt de stad op de sociaal-economische index van de grootste gemeenten. De stad daalt wat betreft aantrekkelijk wonen vanwege het te magere culturele en culinaire aanbod, zo blijkt uit de Atlas voor Gemeenten.
- 29 Er is verschil van mening over de in- en uitstapplaats van de toeristenbussen bij het Blauwe Hart op de Oude Langendijk. Ze bezorgen veel overlast, maar bij het verplaatsen van de opstapplaats naar de Koepoortplaats vreest men dat Delft voor een kort bezoek niet meer aantrekkelijk is. De gemeente zal in het najaar een besluit nemen.
- 29 Een microscoop die gevonden werd in opgebaggerde modder uit de grachten is mogelijk een originele Van Leeuwenhoek. Het voorwerp wordt onderzocht aan de Universiteit van Cambridge (zie ook Delfiana, blz. 213).

Juni

- 2 In 2014 werden in de stad 1314 fietsen gestolen, 26 % meer dan het jaar ervoor. Veel fietsen verdwijnen naar het buitenland.
- 3 In gespeelde aanwezigheid van Agneta van Marken-Matthes presenteert Jan van der Mast in het Agnetapark zijn boek *Agneta*.
- 3 De provincie Zuid-Holland onthoudt zich van financiële steun aan de stad omdat ze de ingediende plannen om de crisis aan te pakken onvoldoende onderbouwd vindt.
- 4 De verenigde vergadering van Delfland stemt in met de verbouwing van het hoofdkantoor van het Hoogheemraadschap van Delfland. De kantoren in Kijkduin en het Delftechpark zullen op termijn worden gesloten. De onkosten zijn geraamd op 19 miljoen euro.
- 5 De stichting studentenhuisvesting Duwo verbouwt het voormalige gebouw voor elektrotechniek van de TU Delft aan de Kanaalweg tot 47 woningen voor buitenlandse studenten.
- 10 De goede doelencommissie van de studentenvereniging Virgiel besluit om de maaltijden die overblijven als er weinig studenten komen niet meer weg te gooien, maar in te vriezen. Deze maaltijden stellen ze ter beschikking aan de Jessehof waar mensen met een smalle beurs samen komen.

(5 juni) Jan Benschop van Duwo en Arne Dolle, directeur vastgoed, in het voormalige gebouw voor natuurkunde en elektrotechniek.

- 11 Aan de Middelweg in de Delftse Hout is voor de eerste keer geoogst. Wie een aandeel in de tuin neemt, kan hier zijn eigen groenten en bloemen telen. Een deel van de kosten wordt gedragen door zorgverzekeraars en werkgevers voor de mensen die therapeutisch in de tuin werken. Het project heeft van de gemeente een toezegging van vijf jaar.
- 14 Het theaterfestival Delft Fringe, dat dit jaar elf dagen duurt in plaats van vier, trekt op tientallen locaties in de binnenstad tijdens zeshonderd voorstellingen met honderdvijftig artiesten 16.870 bezoekers.
- 14 Echtparen die vijftig jaar getrouwd zijn, krijgen vanwege bezuinigingen van de gemeente geen bloemetje meer en geen felicitatiebrief.
- 15 Het *AD* meldt dat de Delftse jazzclub The Five zichzelf opheft vanwege het overlijden van de inspirerende voorzitter Robert Veen, maar ook vanwege de afnemende publieke belangstelling voor optredens.
- 17 Theater De Veste trekt met 55.000 bezoekers tien procent meer mensen dan in het vorige seizoen. Inclusief voorstellingen van scholen en verenigingen en zakelijkverhuur komt het bezoekersaantal op 80.000.
- 19 Uit het rapport van het Delftse Regionale Actieplan Jeugdwerkloosheid blijkt dat het aantal werkzoekende jongeren vanaf april 2014 met vijf procent is gedaald. Er wordt veel aandacht gegeven aan een soepele overgang van school naar werk.
- 24 Ex-wethouder en gemeenteraadslid Milène Junius, (CDA), wordt burgemeester van Hellevoetsluis.
- 26 De investeringsmaatschappij Driestar koopt het Armamentarium, waarin voorheen het Legermuseum gevestigd was, voor 1,9 miljoen euro. De nieuwe eigenaar wil het complex inrichten met een restaurant, hotel en feestzalen onder de nieuwe naam: ArsenalDelft.
- 26 Zeven jaar na sluiting van de Pastoor van Arskerker aan de Kappeyne van de Coppellostraat zal de monumentale koepelkerk plaats maken voor luxe woningen.
- 29 De populariteit van de TU Delft neemt nog steeds toe onder buitenlandse studenten. Een derde van de masterstudenten komt uit het buitenland, van hen komt twee derde van buiten de EU.
- 30 Er is een ganzenprobleem in de Delftse Hout. Het hoogheemraadschap vraagt de gemeente om via maatregelen te voorkomen dat de ziekmakende poebacteriën de kwaliteit van het water in de plas aantasten.

Juli

- 1 Marten Pool neemt afscheid van de Stichting Kindertuinen. Toen de gemeente in 1985 de kindertuinen wilde afstoten, nam hij het initiatief tot deze stichting, waardoor tot op de dag van vandaag de kindertuinen in volle bloei voortbestaan.
- 3 In de Voordijkshoornse Polder is het nieuweemaal Kerstanjewetering in werking gesteld. Het kan zo nodig 800.000 liter grondwater per uur wegpompen. Behalve Delft zal ook de regio hiervan gaan profiteren.
- 4 Wie een tastbare herinnering wil bewaren aan het gesloopte treinviaduct kan een stukje viaduct, voorzien van een certificaat van echtheid, ophalen bij een loods aan het Nijverheidsplein. Er is veel belangstelling voor.
- 6 Delft Marketing introduceert de Hello Delft Card die voor € 6,25 bij twintig attracties en horecagelegenheden in de binnenstad op eenzelfde dag 25 % korting geeft.
- 10 Archeologen en oudheidkundigen verzetten zich met succes tegen de vergunning die is verleend aan de Protestantse Gemeente Delft voor het ruimen van 2100 graven in verband met het bouwen van een kelder van 550 vierkante meter onder de Nieuwe Kerk. De bestuursrechter in Den Haag eist dat vooraf aan de bouw gelegenheid tot nader archeologisch onderzoek gegeven wordt.
- 14 Het *AD* meldt dat de uitzending van de raadsvergaderingen via de website van de gemeente - jaarlijkse kosten € 25.500 - slechts door een handjevol mensen wordt bekeken. Meer interactie met de kijker kan de belangstelling vergroten.
- 14 Na de ophef in de afgelopen maanden over de hoge salarissen van directeurs bij semi-publieke bedrijven in Delft gaat de gemeente een norm stellen voor het topsalaris. In de toekomst verdient niemand méér dan de gemeentesecretaris.
- 15 En weer dreigt de blauwalg de zomervreugd aan de Grote Plas te vergallen. Het Hoogheemraadschap van Delfland bestrijdt het gevaar dit jaar met waterstofperoxide.
- 15 Het dringende verzoek van het Delftse college om uitstel van betaling van 32 miljoen euro voor de Spoorzone wordt door staatssecretaris Mansveld afgewezen. Burgemeester Bas Verkerk spreekt van een verslechtering van de schuldpositie.
- 17 Uit cijfers van de uitkeringsinstantie UWV blijkt dat in de maand juni het aantal inwoners in Delft met een WW-uitkering onder het landelijk gemiddelde ligt. Van de beroepsbevolking hebben 1832 inwoners een uitkering, dat is 3,4% tegenover het landelijk gemiddelde van 4,6%.

- 23 De Delftse afdeling van de Koninklijke Horeca Nederland pleit bij het college van B en W om een kwaliteitscheck voor het vestigen van een nieuwe horecazaak. Een toetsingscommissie zou de huidige wildgroei moeten tegengaan met een evenwichtig beleid.
- 23 Drie TU-studenten ontwerpen een kartonnen waterdichte wegwerptent, bij uitstek geschikt voor festivalgangers. Ook reguliere campings zijn geïnteresseerd.
- 25 Een ongekennde zomerstorm veroorzaakt veel materiële schade, onder andere door ontwortelde bomen. Roby Lakatos, die met zijn orkest op de Markt het Delft Chamber Music Festival zou openen, wijkt op het laatste moment uit naar de Van der Mandelezaal in het Prinsenhof.
- 28 Er zijn onvoldoende woningen voor asielzoekers met een verblijfsvergunning. De gemeente vreest dat het tekort in de komende tijd gaat oplopen.
- 29 In een poging om de artikel 12-status te ontlopen, vanwege de financiële strop van de ontwikkeling van de Spoorzone, zoekt de gemeente naar investeerders en ontwikkelaars in het buitenland.
- 30 Cultuurorganisatie Lijm & Cultuur weet sluiting door de gemeente te voorkomen doordat private investeerders op het laatste moment garant staan voor de 1,1 miljoen euro die de organisatie schuldig is.

(31 juli) Aabare dinosaurussen bevolken het winkelcentrum In De Hoven.

- 31 In het winkelcentrum In De Hoven staan gedurende drie maanden 25 levensgrote en levensechte dinosaurussen. Het winkelcentrum is uitgebouwd en de huisstijl van het centrum is vernieuwd.

Augustus

- 2 Zonovergoten trekt het Varend Corso een record aantal bezoekers: 510.000.
- 5 Het Grotius College kondigt vanwege een tekort aan opvangcapaciteit een leerlingenstop af voor kinderen met een taalachterstand. Het betreft vooral vluchtelingen. De gemeente zoekt een regionale oplossing.
- 5 YES!Delft ontvangt van Microsoft steun voor dertig Delftse start ups. De uitverkorenen profiteren van de kennis van Microsoft en kunnen gratis gebruik maken van hun diensten,
- 7 Het onderzoeksbureau Q&A stelt vast dat Delft op de negende plaats staat van de best gewaardeerde binnensteden in Nederland. De stad onderscheidt zich naast haar historische sfeer vooral door de aanwezige horeca en het diverse winkelaanbod.
- 7 Mariska van Vondelen schrijft een stadgids van Delft, *Delft city guide*, met tekst in het Nederlands en het Engels. Voor € 15 krijgt de toerist historische en praktische informatie en vier wandelroutes door de stad.
- 8 KPN belooft op korte termijn in het treinstation een netwerk aan te leggen waardoor de bereikbaarheid voor mobiele telefoons gegarandeerd wordt.
- 9 De negentiende editie van het Delft Chamber Music Festival sluit succesvol af: 5500 bezoekers voor 22 concerten, vijfhonderd bezoekers meer dan vorig jaar.
- 10 De piano in de stationshal is verwijderd; het instrument werd vernield en zorgde voor overlast voor reizigers en ondernemers. Muziekhandel Van Buytene, die de piano beschikbaar stelde: 'We hopen dat de piano ooit een tweede kans krijgt.' Op Facebook wordt heftig geprotesteerd tegen het verwijderen van het instrument.
- 11 De omliggende plaatsen zoals Naaldwijk, Voorburg, Rijswijk en Pijnacker zijn graag bereid om het Delftse tekort aan studentenwoningen op te vangen.
- 15 De Stichting Centraal Management Delft constateert tevreden dat de stad een historisch laag percentage winkelleegstand kent.
- 16 Volgens ondernemers en bewoners van de binnenstad is op de eerste dag van de studentenintroductieweek het centrum nagenoeg onbereikbaar. De muziek

op de Markt overschrijdt het toegestane maximum aan geluid. De vraag komt op of de Owee-week moet verhuizen naar een andere locatie.

- 17 Hans Sekreve en Daniëlle van Meeteren gaan *Stolpersteine*, struikelstenen, plaatsen voor de huizen van joodse inwoners die tijdens de Tweede Wereldoorlog uit de stad werden verdreven. Speciaal voor deze groep slachtoffers is er in de stad nog geen gedenkteken.
- 17 De bezetting van de camping van Delft is dit jaar zes procent gestegen ten opzicht van 2014. Meer buitenlanders, met name Italianen, weten de weg te vinden naar de Delftse Hout.
- 20 De Belangenvereniging Olofsbuurt-Westerkwartier Delft viert met een borrel de geslaagde opknapbeurt van het Wilhelminapark. Omwonenden willen graag helpen om het park mooi te houden.
- 20 Voor de terugkerende Ikea-file op de A13 is voorlopig een simpele oplossing gevonden: de verkeerslichten onder aan de afslag staan langer op groen.
- 20 Nadat TNO eind 2013 Delft heeft verlaten, gaat nu Samsung verhuizen naar Schiphol; het betekent een verlies van vijfhonderd banen. Ondertussen blijft de ontwikkeling van het sciencepark Technopolis achter op de verwachtingen.
- 23 In het kader van haar lustrumviering organiseert de Historische Vereniging Delfia Batavorum een sloepentocht door de grachten. Begeleid door gidsen kijken de belangstellenden op tegen de historische gevels van de stad.

(23 augustus) Het boarden van de gasten voor de sloepentocht van Delfia Batavorum.

27 Uit een analyse van APE Public Economics blijkt dat Delft behoort tot de tien gemeenten met de minste groei van de bijstand in 2014. De bijstand groeide met 2,2 %, terwijl landelijk de stijging 5 % bedraagt.

28 Via een tenttunnel verhuizen 240 patiënten naar het nieuwe gebouw van het Reinier de Graaf Gasthuis.

(28 augustus) Patiënten worden welkom gebeten in het nieuwe Reinier de Graaf Gasthuis.

29 Sinds de start van de bouw van de spoortunnel in 2009 is er 169 keer melding gemaakt van schade aan woningen, auto's of hekken. Slechts in 27 gevallen werd een vergoeding uitgekeerd met een geldbedrag of in natura. Nog niet alle claims zijn afgehandeld.

September

2 Om een financieel gezond beleid te ontwerpen voor de stad is een adviescommissie ingesteld: Delft Herstelt. De oud-burgemeester van Den Haag Wim Deetman is voorzitter.

3 Om de wildgroei aan nieuwe schoolgebouwen te stoppen terwijl er klaslokalen leegstaan, spreken de gemeenten Delft, Midden-Delfland en Rijswijk af dat basisschoolleerlingen alleen nog in de eigen gemeente naar school mogen.

3 De bekommernis van de Commissie Behoud Stadsschoon van Delfia Batavorum om ter herinnering aan het spoorviaduct twee pijlers te behouden, wordt niet gedeeld door de direct omwonenden, maar de pijlers blijven staan.

- 4 Basisschool De Horizon wil in de wijk Buitenhof een community school opzetten die zeven dagen per week open staat voor opvoedkundige opvang, informatie en onderricht voor alle bewoners. De gemeente faciliteert het haalbaarheidsonderzoek.
- 8 Het kabinet stelt aan de stad € 450.000 beschikbaar om jihadisme te bestrijden. Het geld is bestemd voor steun aan jeugd- en buurtwerk, onderwijs en het versterken van verbanden tussen de inwoners; dit alles om radicalisering te voorkomen.
- 9 De Afdeling Delfland van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging bestaat dertig jaar. De secretaris Cor Nonhof: 'We zijn tevreden over wat in de afgelopen decennia is bereikt, maar er ligt nog een uitgebreide agenda voor het behoud en herstel van de natuur buiten en in de stad.'
- 12 De gemeenteraad stemt in met de bezuinigingen die het college voor de komende jaren voorstelt. Een faillissement van de stad wordt hierdoor afgewend. De woonlasten gaan sterk omhoog, de hondenbelasting wordt opnieuw ingevoerd en de gemeente snijdt eveneens in het eigen budget. Culturele voorzieningen en sport worden deze keer ontzien.
- 17 Als gevolg van de Participatiewet nemen sinds het begin van dit jaar een duizendtal bijstandsgerechtigden en langdurig werklozen deel aan een re-integratietraject. Het is de bedoeling dat men doorstroomt naar een reguliere baan.
- 18 De Delftse Rekenkamer adviseert de gemeente om een duidelijke strategie vast te stellen om de stad aantrekkelijk te maken voor toeristen. Kies voor techniek en innovatie en/of voor historie en/of voor de interesse van speciale doelgroepen.
- 19 De Sultan Ahmet Moskee begint een actie om met geld en goederen vluchtelingen te helpen. Voorzitter Hasan Karadirek wil de achterban stimuleren om in samenwerking met het COA zich als pleeggezin aan te melden. De Raad van Kerken Delft vraagt de gemeente om contact te leggen met het COA en overlegt met Delftse instellingen om ruimte beschikbaar te stellen voor opvang van vluchtelingen.
- 24 De school Hof van Delft van het Christelijk Lyceum heeft het bronzen certificaat van eco-schools ontvangen vanwege de opvallende aandacht voor duurzaamheid.
- 25 De gemeente biedt Delftse leraren een training aan om radicaliserende jongeren te herkennen en te begeleiden. Het project is ontwikkeld door de nationale Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.

- 25 Op een zonnig Sint Agathaplein verzorgen gedurende het hele weekend vijftien Delftse horecaondernemers het culinaire festival Delft Serveert.
- 29 Om inbraken en straatroven tegen te gaan, doen politie, OM en gemeente een beroep op de burgers om alert te zijn. Woninginbraken doen zich vooral voor in de wijken Voorhof, Buitenhof en Tanthof, straatroven vinden vooral plaats in het centrum van de stad.
- 30 Na maanden van overleg gaat het beheer van de kinderboerderij en de waterspeeltuin van Tanthof over van de gemeente op de stichting Kinderboerderij en Waterspeeltuin Tanthof. Deze stichting is opgezet door bewoners van de wijk.
- 30 Bij het Nigerpad wordt een nieuwe fiets- en voetgangersbrug geopend, die vervaardigd is van composiet. De brug is in opdracht van de gemeente ontworpen door MOCS, een start-up van YES!Delft.

Oktober

- 2 Het Prinsenstad Mannenkoor viert zijn zeventigjarig bestaan met een jubileumconcert in de Vierhovenkerk. Hiermee heft het koor zich op bij gebrek aan aanwas. De gemiddelde leeftijd van de koorleden ligt boven de tachtig jaar.
- 2 In de afgelopen weken regent het klachten over de chaos in de fietsenstalling van het NS station. Door ruimtegebrek staan de gangen kriskras vol fietsen. De gemeenteraad beraadt zich over een oplossing.
- 3 Inspecteurs van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit stelden vast dat vorig jaar achttien horecagelegenheden in de stad de regels voor hygiëne overtreden.
- 3 Het ministerie van Binnenlandse Zaken wijst het voormalige kantongerecht aan de Korte Geer aan als mogelijke locatie voor bewoning door vluchtelingen met verblijfsstatus. Omwonenden reageren in het algemeen positief. De gemeente is druk doende om de mogelijkheden van opvang van vluchtelingen te onderzoeken.
- 5 De ministers Schultz van Haegen (Infrastructuur en Milieu) en Kamp (Economische Zaken) openen bij het kennisinstituut Deltares de nieuwe Deltagoot, die het effect van de meest extreme golven op dijken en duinen kan onderzoeken.
- 9 Alom teleurstelling over het bericht dat wegens het achterwege blijven van gemeentesubsidie de schaatsbaan op de Beestenmarkt na veertien jaar niet gerealiseerd kan worden.

(5 oktober) Bij de officiële opening van de Deltagoot jaagt een immense golf door de driehonderd meter lange bak.

- 9 Alom vreugde over het bericht dat Patrick van Mil, de directeur van Museum Prinsenhof, erin geslaagd is om in het voorjaar gedurende drie maanden *Het Straatje* van Vermeer naar Delft te halen.
- 10 Scoutingvereniging Willem de Zwijger viert haar zeventigjarig bestaan met een grootse reünie. De vereniging bloeit met honderd leden, voor de groepen tot vijftien jaar bestaan wachtlijsten.
- 14 Om aan de klachten van binnenstadbewoners tegemoet te komen, heeft het stadsbestuur besloten om een deel van de festivals van de Markt te verplaatsen naar het terrein Lijm & Cultuur. Vorig jaar waren er in de binnenstad 58 festivals.
- 15 Het beleid om mensen in de bijstand aan een baan te helpen, is nog weinig succesvol. Overeenkomstig het landelijke gemiddelde vindt in Delft slechts één op de twaalf een baan.
- 17 De Delfiade geeft Delftse verenigingen gelegenheid om zichzelf in het licht te zetten. Gedurende een week zijn er vele creatieve activiteiten.
- 20 Wat Einstein voor onmogelijk hield, wordt door de hoogleraar natuurkunde Ronald Hanson en zijn promovendus Bas Hense, beiden van de TU Delft, aangetoond: deeltjes kunnen over een afstand rechtstreeks met elkaar in verband

- staan. Deze bevestiging van de kwantumtheorie wordt wereldwijd beschouwd als een wetenschappelijke doorbraak.
- 22 Het Nuon Solar Team van de TU Delft wint met de zonneauto Nuna8 na een spannende race voor de zesde keer de World Solar Challenge in Australië.
 - 23 De judovereniging Budo Gouweleeuw, opgezet door Joop Gouweleeuw en voortgezet door zoon Lars, viert met de (ex-)leden haar gouden jubileum.
 - 23 Tijdens een feestelijke bijeenkomst in Museum Prinsenhof nemen wethouder Ferrie Förster en Karel Luyben, rector magnificus TU Delft, de eerste exemplaren van de *Historische Atlas van Delft* in ontvangst.
 - 27 De cijfers van het CBS tonen aan dat de Delftse bevolkingsgroei voor vier vijfde te danken is aan migratie van vooral Chinezen en Indiërs.
 - 30 Gregor Weeber, hoofd beeldende kunst van het Rijksmuseum, opent in het Vermeer Centrum Delft een expositie over de restauratie van het schilderij *Brieflezende vrouw in het blauw* van Johannes Vermeer.
 - 31 In Museum Prinsenhof opent de tentoonstelling *Kijk, Jan Schoonhoven*. Van de Delftse kunstenaar wordt met een duo-tentoonstelling *De werkelijkheid van Jan Schoonhoven* in het Stedelijk Museum Schiedam heel zijn oeuvre belicht.

(31 oktober) Conservator Marga Schoemaker toont het werk van Jan Schoonhoven in Museum Prinsenhof.

- 31 Tijdens het Bokkenbal in feestcafé De Tobbe treedt de laatste prins Bok af; er wordt geen nieuwe prins gekozen. Na negentien jaar valt het doek voor de carnavalsvereniging Goud van Oud.

November

- 2 Op initiatief van de stichting Pierre van Hauwe onthult locoburgemeester Aletta Hekker het Pierre van Hauwelaan straatnaambord. Het betreft het verlengde van de Martinus Nijhofflaan richting Buitenhof.
- 5 De gemeenteraad gaat met tegenzin akkoord met de begroting. De inwoners worden zwaarder belast, onder andere door een ozb-verhoging en het opnieuw invoeren van de hondenbelasting.
- 11 Wethouder Aletta Hekker slaat de eerste paal voor de bouw van Scholencombinatie Delfland. Het is het begin van de nieuwbouw in de Coendersbuurt van Nieuw Delft.
- 11 Pieter de Ruyter, restaurateur van historische schilderijen, overlijdt op 71-jarige leeftijd.

In Memoriam Pieter de Ruyter

Op 11 november overleed op 71-jarige leeftijd een markante Delftenaar: Pieter de Ruyter, bij velen – ook buiten ons genootschap – bekend door zijn werk als restaurator van historisch schilderwerk. Als kleinzoon van Pleundert Bouwmeester, die een enthousiast lid van het nog jonge Delfia Batavorum was, en in 1950 het eerste erelid, kreeg hij al jong belangstelling voor het verleden van zijn geboortestad. Na een leertijd bij de firma Goudappel en aanvullende studies ontwikkelde hij zich tot de man die we gekend hebben: kundig restaurator en eigenaar van een bedrijf dat gespecialiseerd was in het herstellen van historisch schilderwerk, zowel interieurs als in de open lucht, plafondschilderingen, maar ook gevelstenen, zoals aan het Hofje van Gratie.

- 12 Het nieuwe Reinier de Graaf Gasthuis is al twee maanden in gebruik, maar wordt vandaag officieel geopend. Het ziekenhuis ontvangt bij deze gelegenheid als eerste in de regio een Da Vinci operatierobot.
- 13 Het college vervult de wettelijke plicht om 184 vluchtelingen met een verblijfstatus te huisvesten in 2015, en in de eerste zes maanden van 2016 nog eens 119. Vanwege de penibele financiële situatie van de gemeente ziet men af van crisisopvang van vluchtelingen.
- 13 Sinterklaas betreft gedurende enkele weken een woning in de stad: Wijnhaven 18. Kinderen kunnen hier het bed en de stoel van de Sint bewonderen en hun schoen zetten.

- 15 Delfia Batavorum viert in Theater De Veste uitbundig zijn tachtigste verjaardag. Tijdens het middagprogramma krijgt burgemeester Bas Verkerk het eerste exemplaar van de *Geschiedenis van Delft* aangeboden.

(15 november) Aanbieding *Geschiedenis van Delft*

- 16 Om 12.00 uur staat de stad samen met heel Europa één minuut stil bij de aanslagen van 13 november 2015 in Parijs.
- 18 De internationale schakelklas van het Grotius College telt 74 leerlingen, voornamelijk Syrische en Somalische vluchtelingen. Dagelijks melden zich nieuwe leerlingen aan uit de regio.
- 20 Frans Grijzenhout, hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam stelt op basis van nieuw archiefonderzoek vast dat *Het Straatje* van Johannes Vermeer ligt aan de Vlamingstraat 40-42 (zie ook *Delfiana*, blz. 216).
- 22 Ondanks koude regenbuien krijgen Sint-Nicolaas en zijn Pieten een warm onthaal in de stad.
- 23 Sinds september 2014 zijn in Delft 24 wietplantages ontmanteld dankzij meldingen van burgers.
- 27 Lezers hebben via het landelijke *Bibliotheekblad* Erik Boekesteijn van DOK Delft uitgeroepen tot beste bibliothecaris van 2015.

- 29 Het Delfts gemeentebestuur gaat, in tegenstelling tot omliggende gemeenten, er niet toe over om voor bepaalde gebieden in de stad een vuurwerkverbod in te stellen tijdens de jaarwisseling.
- 30 De oprichter en directeur van architectenbureau Mecanoo, Francine Houben, ontvangt uit handen van koningin Máxima de Prins Bernhard Cultuurfonds Prijs voor haar hele oeuvre.

December

- 2 De Oud-Westland prijs 2015 is uitgereikt aan Jacques Moerman, oud-conrector van het Christelijk Lyceum Delft voor zijn boek over de geschiedenis van 't Woudt.
- 4 Duurzaamheidscentrum De Papaver geeft dit jaar kerstbomen uit ter adoptie. Na de kerstdagen wordt de boom opgehaald en weer in de grond gezet. Tot volgend jaar.
- 7 Nadat dansschool Wesseling in 2009 het pand aan de Houutuinen moest verlaten vanwege de aanleg van de spoortunnel, vindt deze eindelijk een onderkomen in een voormalig bedrijfspand aan de Buitenwatersloot 327. De gemeente geeft vergunning, de omwonenden geven het voordeel van de twijfel.
- 8 Lichtjesavond. De 17 meter hoge kerstboom met 1500 lichtjes, door de burgemeester ontstoken, trekt 40.000 bezoekers.
- 8 De Hoge Raad bepaalt dat de rechter opnieuw moet bekijken of de Delftse Hout geschikt is voor nudisme. Door alle publiciteit stijgt het aantal naaktrecreanten.
- 9 De kosten van de nieuwe Sint-Sebastiaansbrug, die de gemeente geheim had willen houden, staan publiekelijk in stukken van de provincie Zuid-Holland en de Metropoolregio Rotterdam Den Haag. Het college van B en W stelt voor om de geheimhouding van financiële informatie over de brug gedeeltelijk op te heffen.
- 10 De provincie Zuid-Holland heeft de begroting voor 2016 van de gemeente goedgekeurd. Daarmee is tot opluchting van wethouder Aletta Hekker het preventief toezicht door de provincie opgeheven.
- 10 De jury van de jaarlijkse A.M. Schreuderprijs 2015 heeft de spoortunnel onderscheiden als de meest bijzondere prestatie op het gebied van ondergronds bouwen in het afgelopen jaar. De jury prijst de wijze waarop het bestaande vastgoed, waaronder de molen De Roos, behouden zijn gebleven.
- 12 Prinses Beatrix bezoekt de tentoonstelling *Kijk, Jan Schoonhoven* in Museum Prinsenhof, waar zij een rondleiding krijgt van directeur Patrick van Mil en conservator Marga Schoemaker.

- 14 De burgemeester onthult op een muur van het Stanislascollege aan de Krakeelpolderweg een schildering van de Chinese kunstenares Wen Na. Zij kreeg bij de totstandkoming hulp van buurtbewoners en leerlingen.
- 16 De stadsdiaken Jan Lamberts organiseert in de Maria van Jessekerk een kerstmaaltijd voor 250 personen.
- 16 In de Poëziewerkplaats van De VAK krijgt Anne Vegter, de Dichter des Vaderlands, het eerste exemplaar aangeboden van de dichtbundel *Zo wil ik bedoeld zijn* van de Delftse dichter Jan Boerkoel (1945–2010).
- 18 In een extra raadsvergadering gaat de gemeenteraad morrend akkoord met een onverwachte investering van € 2,2 miljoen voor structurele verbeteringen in de beveiliging van Museum Prinsenhof. De uitgave is vereist om de komst van *Het Straatje* van Vermeer in maart 2016 mogelijk te maken.
- 18 Na vijftig jaar strijd gaat de A4 tussen Schiedam en Delft open voor verkeer.

(18 december) De nieuwe A4 bij Delft-Zuid.

- 20 Omdat het aantal lidmaten van de Waals Hervormde Gemeente te gering werd, heeft na 430 jaar Franstalig protestants kerkelijk leven in Delft de laatste kerkdienst plaats in de Waalse Kerk.
- 27 Museum Prinsenhof heeft sinds 1996 niet zoveel bezoekers ontvangen als dit jaar: ruim 80.000.

Schols 't Hart

100 JAAR KWALITEIT IN
GRAFMONUMENTEN

Laan van Overvest 64-70, 2613 DN Delft

Tel: 015-212.28.81

E-mail: info@scholsenthart.nl

www.scholsenthart.nl

Oude Langendijk 1, hoek Koornmarkt
Delft, Tel. (015) 214 08 80
www.vdleeuwoptiek.nl
info@vdleeuwoptiek.nl

Afscheid van de vertrouwde ridder

Een nieuw logo voor de vereniging

Wilma van Giersbergen

Na ruim 75 jaar neemt de historische vereniging Delfia Batavorum afscheid van het vertrouwde logo met de ridder op het paard. Een ridder op een paard met de verenigingsnaam in nogal barokke letters vond het bestuur niet alleen gedateerd, maar was druktechnisch ook bijzonder lastig in gebruik. Wilde men bijvoorbeeld het logo verkleinen dan bleef er van de verenigingsnaam en van het schild niet veel meer over.

Een historische vereniging is zich bewust van haar geschiedenis en het bestuur was dan ook benieuwd naar de ontstaansgeschiedenis van 'onze' ridder. Daarbij nam het in overweging om, mocht er een historische context zijn, het bestaande logo te moderniseren. Het was nogal teleurstellend te ontdekken dat de ridder op het paard feitelijk uit het 'niets' is ontstaan.¹

Dit was een reden om een totaal nieuw beeldmerk te laten ontwerpen, waarbij gekozen is voor een woordmerk (afb. 1).

Op 10 maart 1932 wordt op initiatief van Koos van der Horst een 'heraldisch-genealogische club' opgericht door enkele Delftenaren die uit interesse voor stamboomonderzoek en wapenkunde al enige tijd bij elkaar komen. Met de oprichting van de vereniging willen de leden bereiken dat het onderzoek en de inmiddels opgebouwde verzamelingen in goede banen worden geleid. Het doel is de 'bevordering van de heraldische en genealogische wetenschap in den ruimsten zin.' Op de stichtingsakte prijkt een zegel met een ridder op een vooruit stormend paard. In zijn rechterhand houdt hij een zwaard in de aanslag, in zijn linker een blanco schild. Ook het schild op het dekkleed van het paard is blanco. De voorstelling wordt omlijst met de naam van de vereniging: DELFT HERALDISCHE - GENEALOGISCHE - CLUB (afb. 2).²

In de vergadering van 19 april 1932 besluiten de leden dat er als kenmerk van de club een zegel of een stempel moet komen dat op alle stukken van de vereniging zal worden aangebracht. Voorzitter Koos van der Horst neemt de taak op zich een ontwerp te maken.³

1. Het nieuwe woordmerk, ontwerp van Kirsten Langmuur.

Kennelijk is de ruiter te paard die op de akte prijkt, niet het officiële logo en vindt men dit ook niet geschikt daarvoor. Het is waarschijnlijk maar één maal, speciaal voor die gelegenheid gebruikt, want het komt verder ook nergens op het briefpapier voor. Op 2 mei 1932 lanceert Van der Horst zijn ontwerp in de vergadering. Het krijgt de algemene goedkeuring. Helaas wordt niet omschreven hoe het ontwerp eruit ziet. Wel dat het briefpapier van het 'kenteeken' voorzien zal worden. Omdat dit extra kosten met zich meebrengt, wordt de contributie eenmalig verhoogd van 25 cent tot een gulden per maand.⁴ Aangezien op het briefpapier en op de enveloppen een embleem prijkt met het wapen van Delft, het jaartal 1932 en de woorden HERALDISCH - GENEALOGISCHE - VEREENIGING "DELFT" is dit hoogstwaarschijnlijk het ontwerp van Van der Horst en daarmee het officiële logo (afb. 3). In het randschrift is het amateuristische woord 'club' meteen vervangen door de meer professionele aanduiding 'vereniging.' Het embleem zal in 1935 worden vervangen door een ander, maar blijft naast het nieuwe nog tot 1940 in gebruik (afb. 4).

De vereniging, bestaande uit om en nabij de tien leden, maakt een moeilijke tijd door als op 9 juni 1933 de voorzitter en de secretaris

2. Het zegel op de oprichtingsakte van 10 maart 1932.

3. Het embleem, hoogstwaarschijnlijk naar ontwerp van Koos van der Horst, zoals dat gebruikt is van mei 1932 tot 30 september 1940.

4. Op het briefpapier van 30 september 1940 komt het embleem van 1932 voor het laatst voor.

wegens een intern conflict besluiten op te stappen. De eerstvolgende bijeenkomst vindt pas weer plaats op 21 mei 1935. Tijdens deze 'heroprichting', zoals ze in de notulen genoemd wordt, gaan de leden akkoord met het voorstel om 10 maart 1932 als oprichtingsdatum aan te houden. In maart 1937 wordt het vijfjarig bestaan van de vereniging herdacht,⁵ waarmee de vraag rijst of de huidige vereniging wel terecht in 2015 haar tachtigjarig bestaan viert, of dat dat niet drie jaar eerder had moeten zijn.

In elk geval besluiten de leden op 30 oktober 1935 de naam van de organisatie te wijzigen in de 'Vereniging ter beoefening der Genealogie, Heraldiek, Geschiedenis enz. "Delfia Batavorum" te Delft.' Een mondvul. De hoofdtaak is dan de 'ontwikkeling en het bijbrengen der kennis van Genealogie Heraldiek Geschiedenis Folklore enz. juist voor hen die er weinig of niets van weten.'⁶

Bij een nieuwe naam hoort ook een nieuw logo, vindt men. De voorzitter Fred. Alex Albers kondigt in de vergadering van 27 november 1935 aan een ontwerp te vervaardigen. In diezelfde vergadering wordt tevens met algemene stemmen het voorstel aangenomen om de vereniging voortaan Delfia Batavorum te noemen.⁷ Waarschijnlijk is de naamswijziging, die refereert aan de huidige naam, later de reden geweest om 1935 als stichtingsdatum te nemen.

5. Het logo, naar ontwerp van Fred.A.Albers, was in gebruik van 1 januari 1936 tot circa 26 oktober 1938, maar het duikt ook nog op op een brief van 18 december 1947. De convocatiekaarten met het betreffende logo zijn zelfs nog tot 1954 in gebruik gebleven.

6. Hoewel de organisatie sinds 1935 officieel 'Vereeniging Delfia Batavorum' heet, laat men in het onderschrift wel zien, waarvoor ze staat: de beoefening van genealogie, heraldiek, geschiedenis en folklore.

Voor het nieuwe beeldmerk neemt Albers als uitgangspunt het galopperende paard met ridder van het zegel van de oprichtingsakte uit 1932. Het blanco schild in de hand van de ridder vervangt hij door het wapen van Delft. Het wapen laat hij ook terugkomen in de mantel van de ridder, op de plaats van het blanco schild uit 1932, en op het wapperende dekkleed van het paard. Het geheel wordt omlijst met de woorden VEREENIGING DELFIA BATAVORUM. Door het gebruik van dikke, zwarte lijnen heeft het geheel een nog woestere uitstraling dan het oorspronkelijke beeldmerk (afb. 5). De voorzitter licht zijn ontwerp als volgt toe: de ridder stelt de geschiedenis voor, het wapen de heraldiek, terwijl het wapen van Delft de plaats aanduidt waar de vereniging gezeteld is. In de daaropvolgende vergadering wordt de betekenis nog nader uitgelegd: 'het vooruit vliegend paard gedekt met het Delftsche wapen, wat beteekend [sic] dat Delfia Batavorum vooruit moet.' Kort daarop wordt drukwerk besteld met het nieuwe logo: vijfhonderd stuks uitnodigingen, vijfhonderd vel briefpapier, duizend enveloppen en vijfhonderd convocatiekaarten.⁸

Heel wat voor een vereniging met maar maximaal 29 leden. Kennelijk heeft men grote ambities of wil men dat dit beeldmerk lange tijd mee gaat. Mocht dit zo zijn dan gaan beide verwachtingen niet door. Het aantal leden daalt gaandeweg met in 1937 een dieptepunt van slechts 17 leden, van wie een deel 'slapend'. Het logo wordt voor het laatst gesignaleerd op een brief van 26 oktober 1938 (afb. 6). Het is dus slechts drie jaren in gebruik geweest. De convocatiekaarten met het betreffende beeldmerk daarentegen worden nog tot 1954 verstuurd. Speelt zuinigheid daarbij een rol?

Aangezien het archief niet volledig is en er geen kopieën zijn van uitgaande brieven, kan het zijn dat het briefpapier met het logo nog iets langer in gebruik is

7. Het logo zoals dat ruim 75 jaar in gebruik was, namelijk van 17 november 1939 tot 1 januari 2016. Opvallend is het ene blanco bloemblaadje in de randversiering; waarschijnlijk een foutje van de stempelmaker. Pas in 2007 werd lege blaadje van een streepje voorzien, op wiens initiatief is onbekend.

gebleven, maar zeker niet langer dan 17 november 1939. Dan verschijnt voor het eerst 'onze' ridder ten tonele (afb. 7): nu rustig zittend op een stilstaand paard, het zwaard in de schede, het schild op de rug – de golfjes in het wapen van Delft vervangen door een rechte streep; het geheel omlijst met DELFIA BATAVORUM, in hetzelfde lettertype als van het oude beeldmerk.⁹

Niets van strijd lust, niets van vooruitgang. Het passieve wordt nog geaccentueerd door de richting van het paard naar links, hetgeen juist op een teruggaande beweging duidt. Vooruitgang is er ook nauwelijks meer, want de vereniging leidt een slapend bestaan. De lezingen en excursies worden matig bezocht, wegens andere gemakkelikheden, zoals het radioprogramma 'de Bonte Dinsdagavondtrein', maar ook vanwege minder prettige omstandigheden, zoals de mobilisatie als gevolg van een dreigende oorlog.¹⁰

Ergens aan het einde van 1938 of in 1939 moeten de leden het besluit hebben genomen om het nieuwe logo te laten vervaardigen. Het is volstrekt onduidelijk wat de motieven daarvoor waren. De vereniging was immers zieltoegend en van een naamswijziging was geen sprake. Vonden de leden de ruiter te paard, tegen het licht van een naderende oorlog, te agressief?

Het is maar goed dat Delfia Batavorum het oude logo heeft verlaten. Kenmerk van de huidige vereniging, met haar twaalfhonderd leden, is dat ze vooruit wil. Daarvan heeft ze overtuigend bewijs geleverd in het afgelopen lustrumjaar.

Noten:

- 1 Met dank aan Peter van Tijn.
- 2 Archief Delft, Archief Delfia Batavorum, beheersnr. 307, inv.nr. 58, oprichtingsakte 1932. In de oprichtingsakte is sprake van een vereniging. Later wordt gesproken over 'Genootschap', een predicaat dat men ook in diverse publicaties terugvindt, zoals in de Jaarboeken, en wel tot 1997. Het is onduidelijk, wanneer de term 'Genootschap' is geïntroduceerd en waarom die in 1997 weer is verlaten.
- 3 Idem, inv.nr. 59, notulen en ledenlijsten 1932-1939.
- 4 Idem, inv.nr. 59.
- 5 Idem, inv.nr. 59.
- 6 Idem, inv.nr. 1, notulen 1935-10 februari 1937.
- 7 Idem, inv.nr. 1.
- 8 Idem, inv.nr. 1.
- 9 Idem, inv.nr. 3, stukken november 1938-1939/1945-1950.
- 10 Bas van der Wulp, 'Vijftig jaar Genootschap Delfia Batavorum', in: H.L. Houtzager (red.), *Facetten van Delft: Gedenkboek van het Genootschap Delfia Batavorum, 1935-1985*. Amsterdam: Rodopi, 1985.

Welkom! Stads-koffyhuis

Bijna een halve eeuw oud, maar zeker niet van gisteren. Het Stads-Koffyhuis combineert de gezelligheid van toen met de culinaire mogelijkheden en de kwaliteit van nu. In de 'Huiskamer van Delft' maakt u kennis met ambachtelijke streekproducten en winnende creaties op de kaart. Of dat nu de huilsgebakken appeltaart is, de geurende pannenkoeken, de rijkelijk belegde hamburgers, koffie en cappuccino, lunch, high-tea of diner!

 Oude Delft 133
www.stads-koffyhuis.nl

Het tapverbod voor herbergiers en molenaars

Aart Struijk

Aan het einde van de zestiende eeuw zwierven veel mensen rond in de wijde omgeving van Delft. Het waren ietwat onguere types, zoals dieven, armoedzaaiers en landlopers, zowel mannen als vrouwen. Veroordeelde misdadigers werden in die tijd vaak verbannen uit de gewesten, maar velen trokken zich daar niets van aan en hielden zich op in de nabijheid van grote steden. Dat was zeker bedreigend voor de boeren en buitenlui, want die zwervers gingen vaak in groepen naar boerderijen om te bedelen om eten en onderdak. Indien de bewoners niet snel genoeg tegemoet kwamen aan hun eisen, werden zij met geweld bedreigd en soms werd bedreigd om de boerderij of bijgebouwen in brand te steken.

Dit probleem speelde al veel langer. Filips de Goede, de graaf van Holland (1428-1467) had reeds toestemming gegeven om op te treden tegen deze zwervers. Aan het eind van de zestiende eeuw bleek de situatie te zijn verergerd. Veel mensen waren door de oorlog met Spanje op drift geraakt; zij hadden geen geld, geen werk, en geen vaste woon- of verblijfplaats. Het stadsbestuur van Delft besloot om maatregelen te nemen om die criminaliteit te bestrijden en de toenemende overlast te verminderen.

Filips de Goede, graaf van Holland (1433-1467) gaf reeds toestemming om herbergen buiten de stad te verbieden.

Het privilege of octroij van 1597

De burgemeesters van Delft vroegen de Staten van Holland en West-Friesland in 1597 toestemming om te mogen optreden tegen de overlast die rondzwervende mensen veroorzaakten. Een dergelijk verzoek noemde men een privilege of 'octroij'. In hun schrijven meldden de burgemeesters dat op een aantal plaatsen buiten de stad zelfs voorsteden waren ontstaan. Daarmee werden de buurtschappen bedoeld die direct buiten de poorten lagen. Op die plaatsen zouden illegale herbergen zijn ontstaan, waar veel mensen bijeen kwamen die onderdak en een slaapplek zochten. Een belangrijk onderdeel van het verzoek betrof dan ook het verbod om buiten de stad 'herbergen, tavernen ofte cabaret te houden', omdat daar vaak overlast ontstond. Met 'cabaret' wordt een primitief eethuisje bedoeld. Wij moeten ons niet te veel voorstellen van die herbergen of taveernes; het waren

meestal armoedige en eenvoudige huisjes of hutjes waar men kon eten en slapen. Zwervers hadden daar in ieder geval een dak boven het hoofd.

Het charter van 1597 waarin de stad Delft toestemming vraagt om herbergen en taveernes buiten de stad te mogen verbieden.

Volgens de burgemeesters waren die illegale herbergen en taveernes een broei- nest voor dieven, vagebonden en misdadigers. Er kwamen veel criminelen en ander 'lichtveerdich geselschap' op af. Zij vielen reizigers en passanten lastig, en een enkele maal werden voorbijgangers zelfs beroofd. Om hun argumenten kracht bij te zetten, betoogde het stadsbestuur dat die illegale herbergen bovendien leidden tot een verlies aan inkomsten, doordat veel belasting en accijns werd misgelopen. Dat geld was hard nodig om de oorlogslasten te betalen.

In de aanvraag beschreven de burgemeesters uitgebreid de situatie die inmiddels onhoudbaar begon te worden. De zwervers zorgden niet alleen in de omgeving voor veel onrust, maar ook in de stad zelf liep het soms de spuigaten uit. Zo waren twee jaar eerder enkele verbannen 'quaetdoenders' en dieven met kleine schuitjes over de sluitbomen gevaren en via de buitensingel in de stadsgracht gekomen. Ondanks de doornen langs de waterkant waren zij bij de stadsmuur gekomen en er overheen geklommen. In de stad begingen zij de nodige overtredingen: 'bedrijven- de quaede feijten, dieverijen, huijsbrekinge ende andere insolentien.' Zij hadden zelfs vis gestolen, die 'schamele visschers' in korven te drogen hadden gehangen

op de stadsvest. De burgemeesters vroegen dus om een verbod om herbergen en tavernes te houden. Uiteraard werd voor goedwillende mensen een uitzondering gemaakt. Aan degenen die in het gebied buiten de stad grond en weilanden hadden, werd ook toegestaan om daar 'cleijne huijskens' te maken, zoals schuren en stallen, om daarin hun vee en dieren te houden, of om hun oogst, goederen en gewassen op te slaan.

Gerrit Franz. Meerman, de schout van Delft, had persoonlijk onderzoek gedaan naar de herbergen die zich in die 'voorstedes' bevonden en die zoveel overlast veroorzaakten. Hij rapporteerde dat de herbergen ook buiten de jurisdictie (het rechtsgebied) van de stad stonden, en hij formeel niet het recht had om op te treden in dat gebied. De burgemeesters wilden dat de schout zijn taak ook buiten de jurisdictie kon uitvoeren.

Het verbod zou van kracht moeten zijn voor een aantal gebieden buiten Delft: voor het gebied buiten de Oostpoort tot aan Delfgauw; buiten de Rotterdammer poort en de Ketelpoort tot aan de Overslag in de richting van Overschie; buiten de Waterslootse poort tot aan Dijkshoorn, ook Den Hoorn genoemd. Het verbod zou ook moeten gelden voor het gebied ten noorden van de stad buiten de Haagpoort tot aan de Hoornbrug dat toebehoorde aan de Ambachtsheerlijkheid van Rijswijk. De Staten gingen akkoord met het verzoek en op 30 augustus 1597 werden de grootzegels aan het charter gehangen, en ondertekende raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt het charter.

Controle op de maatregelen

Het verbod moest uiteraard streng worden gehandhaafd. Dat gebeurde door het aanstellen van twee bodes 'van den Gerechte mette roede' die bevoegd waren om namens de schout recht te doen. Zij moesten controleren of de regels en voorschriften werden nageleefd. Na de constatering van een overtreding, in dit geval het houden van een illegale herberg, kregen de betrokkenen eerst een zogenoemde aanzegging dat men de wet had overtreden. De overtreders kregen een maand de tijd om de herberg of taverne te sluiten of af te breken, anders zou de stad dit doen op hun kosten. Bovendien zou een flinke geldboete worden opgelegd. De sancties waren dus niet mis.

Met jonkheer Adam van der Duijn, de ambachtsheer van Rijswijk, werd in oktober overleg gepleegd. Immers, buiten de Haagpoort tussen Delft en de Hoornbrug was er ook veel overlast, maar dat gebied viel onder het Ambacht van Rijswijk. Van der Duijn liet zich informeren over de voorstellen zoals die in het 'octroij' waren aangegeven. Hij ging ermee akkoord dat de Delftse gerechtsbodes op zijn grondgebied de naleving van het verbod op de herbergen controleerden. Men kwam overeen dat de stad Delft, ongeacht het aantal boetes, jaarlijks een bedrag van 18 gulden aan het Ambacht van Rijswijk zou betalen om dit verbod te kunnen handhaven.

Een bezoek aan de herbergen ten noorden van de stad (1611)

Aan het begin van de zeventiende eeuw stonden buiten de Haagpoort ten noorden van Delft enkele herbergen. Het waren de Emaus en De Koetswagan, later ge-

De situatie direct ten noorden van Delft, waar zich enkele herbergen bevonden. Detail van de kaart van Krukius van 1712.

noemd De Vergulde Koetswagen, die beide aan de oostzijde van de Vliet nabij het Leprozenhuis of Lazarushuis stonden. Die locatie werd vanouds het Zieken of Siecken genoemd. Aan de overzijde van het water stond de herberg Het Haantje, aan de westzijde van de Vliet. Op 27 juli 1611 kregen de eigenaren van de herbergen bezoek van de twee Delftse gerechtsbodes. Deze ambtenaren brachten daarna verslag uit van hun bevindingen aan de burgemeesters. Tijdens hun bezoek wezen zij de herbergiers erop dat het verboden was om 'te tappen, herberge, taverne ofte cabaret te houden.' Er werd hun meegedeeld dat op over treding van het verbod een behoorlijke boete stond. Ook werd hun te verstaan gegeven dat, indien men zich niet hield aan de verordening, de herberg kon worden afgebroken. Bij deze aanzegging moesten de herbergiers per direct stoppen met tappen.

De Delftse bodes gingen eerst naar Dirck Lust, die bij het Leprooshuis zijn herberg had. Hij beloofde dat hij het verbod zou naleven en zou stoppen met tappen. Daarna brachten de

Het verslag dat de gerechtsbodes in 1611 maakten van hun bezoek aan de herbergiers die ten noorden van Delft langs de Vliet hun herberg hadden.

bodes een bezoek aan de weduwe Pietertje Sijmons. Zij woonde langs de Broekmolensloot achter het Leprooshuis in haar herberg genaamd Emaus. Haar overleden man Jan Harmansz. Schaap was molenaar geweest op de Oude Broekmolen die ook wel de Sieckenmolen of Leproosmolen werd genoemd. Op de aanzegging om te stoppen met tappen antwoordde zij dat zij niet meer zou tappen 'alsoo 't mijn heeren soo gelieft.'

Na hun bezoek aan Emaus gingen de bodes naar de herberg Het Haantje van Claes Claesz. aan de andere kant van het water tegenover het Siecken. Zijn herberg stond langs de Haagsche Trekvliet, op de kruising met de Kerstanjewetering. De weg langs die vaart wordt tegenwoordig het Haantje genoemd, naar de inmiddels verdwenen herberg. De herbergier Claes zag het somber in, en gaf als antwoord dat hij zijn huis en herberg zou moeten verkopen, indien hij het verbod moest naleven.

Verzoek om te mogen tappen en herberg te houden

De drie herbergiers lieten het er niet bij zitten. Na het bezoek en de aanzegging van de gerechtsbodes dienden zij gezamenlijk een aanvraag in bij de stad Delft voor een vergunning. Zij wilden graag hun herberg behouden en vroegen toestemming om te mogen tappen. In hun verzoek stond dat zij alle begrip hadden dat het stadsbestuur een eind wilde maken aan de situatie met de illegale herbergen. Zij wisten dat de overlast van zwervers en misdadigers al langere tijd bestond, en dat er ook 'enige clachte waren van quaet regiment houwen.' Anderzijds wezen zij erop dat er behoefte was aan deugdelijke herbergen, die dicht bij de stadspoorten stonden. Er was tussen Den Haag en Delft veel verkeer, en ook 's avonds waren nog veel mensen op pad of op doorreis. Reizigers die te laat waren om in de stad te worden toegelaten, waren aangewezen op de herbergen waar zij de nacht konden doorbrengen. In die 'periculeusen tijt' waren de reizigers in de herberg veilig voor het 'geboufts' dat hen op straat lastig viel en hen soms zelfs beroofde. Het was dus van belang dat de bezoekers de nacht in een herberg konden doorbrengen. De herbergiers konden ook nog iets extra's verdienen, omdat hun gasten 'altemets een biertgen off twee aldaer souden drincken om haer dorst te stillen,' zo betoogden zij in hun brief.

De herbergiers benadrukten dat zij eerlijke lieden waren, met een gezin en kinderen die 'in dese costelicken ende benauden dueren tijt met Godt ende eere soucken deur de werelt te geraecken,' waarmee zij bedoelden dat zij in die moeilijke tijd op een eerlijke manier wat geld trachtten te verdienen met hun herberg. Uiteraard zouden zij de belasting betalen, zoals hen was opgedragen. Zij vroegen dan ook om een vergunning om hun herberg open te houden en voor reizigers en passanten te mogen tappen en schenken. Zij beloofden dat zij erop zouden toezien dat zich geen ongeregeldheden zouden voordoen. Ook zouden zij jaarlijks een aanvraag indienen voor een nieuwe vergunning.

De schout, burgemeesters en schepenen van Delft stemden in met dit verzoek, en gaven de herbergiers toestemming om in hun herberg wijn en bier te schenken. Wel moesten zij niet alleen de landelijke belasting betalen, maar ook de accijns van de stad. Ook moesten zij jaarlijks een nieuwe vergunning aanvragen en de kosten daarvan zelf betalen. Indien zij zich niet hielden aan de voorschriften, kregen zij

een boete en zou de vergunning per direct worden ingetrokken. Als naderhand zou blijken dat zij ondanks een verbod toch de herberg open hielden, dan zouden de herberg en woning worden afgebroken, zoals in het privilege was aangegeven.

Een soortgelijk verslag van controle op de herbergen is ook bekend uit het jaar 1639. De gerechtsbodes Cornelis van Houten en Abraham Pesser brachten de herbergiers tussen Delft en de Hoornbrug een bezoek. Het verbod om zonder vergunning een herberg te houden was nog steeds van kracht. De bodes vertelden de herbergiers dat dit privilege op 30 augustus 1597 door de Staten van Holland aan Delft was gegeven. De herbergiers dienden jaarlijks hun vergunning te verlengen, anders zou de herberg worden gesloten. Jacob Cornelisz., de herbergier bij het Siecken over het heultje, gaf de bodes ten antwoord: 'Wij sullen de heeren comen spreecken.' Bij het huis van Andries Sijmonsz, de waard van de herberg Het Haantje, antwoordde zijn vrouw dat haar man 'op maendach toecomende de heeren sal comen spreecken.' Hun herberg had in die tijd trouwens meer weg van een uitspanning waar men niet alleen kon eten en drinken, want men kon zich ook vermaken bij de kaatsbaan.

Niet alleen buiten de Haagpoort waren herbergen gevestigd, ook buiten de andere stadspoorten waren ze te vinden, zoals het Huis ter Lugt dat buiten de Rotterdammer poort stond. Ook verderop aan de Rotterdamseweg, tegenover de Hammenwoning, stond de Schouten Bogaard, de befaamde herberg van Gerrit Adriaansz.

Het Leprooshuis ten zuiden van de Broekmolensloot op een prent van Abraham Rademaker omstreeks 1730. Dit gebied stond ook wel bekend als het 'Siecken'.

Meijnen. Direct buiten de Waterslootse poort was een herberg 'alwaer is uijthangende de twee Swarte Paerden,' dat later de Bolk werd genoemd. Buiten de Oostpoort was de uitspanning De Prins gevestigd. Ongetwijfeld hebben ook deze herbergen moeten voldoen aan de voorschriften die de stad had uitgevaardigd.

De Rotterdammerpoort aan de zuidzijde van Delft omstreeks 1730, op een afbeelding van L. Schenk.

Het tapverbod voor molenaars

Het is opmerkelijk dat het verbod om te tappen ook expliciet gold voor molenaars buiten de stad. Blijkbaar kwam het illegaal schenken van drank bij deze molens regelmatig voor, anders zou men het niet verbieden. Er stonden strenge straffen op overtreding. Bij het verlenen van een consent (vergunning) om een molen te bouwen, werd het tapverbod meestal uitdrukkelijk vermeld. In een van die aktes staat dat deze voorwaarden waren bekend gemaakt in een schepenbrief van 19 januari 1550.

In 1551 gaven de burgemeesters van Delft consent aan Adriaen Adriaensz. van Leijden om ten noorden van Delft, aan de westzijde van de Wateringseweg, een molen te bouwen die later de Slikmolen werd genoemd. Een gebruikelijke voorwaarde voor het consent was dat de molenaar pas koren of graan mocht malen nadat de

korenaccijns was betaald. De molenaar moest dezelfde belastingen betalen als de andere inwoners van het gebied. Als bijzondere voorwaarde werd echter gesteld 'tot gheenen tijden aldaer wyne ofte bieren te vercoopen ofte tappen.' Op overtreding van dit verbod stond een boete van twintig pond. De molen en de eventuele bijgebouwen zouden op kosten van de molenaar kunnen worden afgebroken. In 1696 werd de houten Slikmolen vervangen door een hoge stenen stellingmolen. Daarvoor werd toestemming verleend, maar in de overeenkomst was nog steeds de voorwaarde opgenomen dat bij de molen geen wijn en bier mocht worden geschonken.

Een ander voorbeeld van het tapverbod bij molens komt uit 1562. De molenaar Claes Jacobssoon kreeg toestemming om ten zuiden van Delft een windmolen te bouwen aan 'de Overslach' aan de westzijde van de Schie. Hij betaalde daarvoor een jaarlijkse belasting (een recognitie) van vijftien stuivers en hij mocht alleen koren malen indien de accijns was betaald. En ook hier was de voorwaarde gesteld dat hij geen wijn of bier mocht tappen. Op overtreding van dit verbod stonden dezelfde boetes en sancties als hierboven gemeld.

De zaagmolen bij de Carthuiserheul

In 1632 diende Jacob Cornelisz. van Saenredam een verzoek in om een 'hout-agent molentgen' te bouwen aan de Buitenwatersloot in het Ambacht van Hof van Delft. De zaagmolen was mede bedoeld 'tot gerieff van de houtkoopers van Delft' en kwam te staan op een stuk grond nabij het vroegere Kartuizerklooster. De Grafelijkheidsrekenkamer gaf toestemming en verleende een windbrief, dat is een vergunning voor het bouwen van een molen. De molenaar overleed niet lang daarna en in 1640 waren Huijbrecht Cornelisz. en zijn zoon Cornelis Huijbrechtsz. eigenaren van deze zaagmolen. In dat jaar vroegen zij aan de stad Delft toestemming om op de werf naast de molen een woonhuis te bouwen. Dat werd toegestaan, maar in het Consentboek werd als voorwaarde vermeld dat zij daar geen wijn of bier mochten tappen.

Ook voor de jaarlijkse schuttersfeesten gold een tapverbod indien die bij een molen buiten de stad werden gehouden. Voor het schuttersfeest was aan het uiteinde van een molenwiek hoog in de lucht een houten vogel bevestigd, die in felle kleuren was geverfd. Die houten vogel moest men proberen te raken met pijl en boog, en later met een geweer of musket. Dat werd het papegaaischieten genoemd, een vermaak waar veel volk op af kwam. Het ligt voor de hand dat de schutters en het publiek na afloop van de wedstrijd een stevig glas wijn of bier dronken. Maar dat mocht niet bij de molen, want daar was het tapverbod van kracht. Om alles ordelijk en veilig te laten verlopen was in 1558 zelfs een keur (verordening) uitgevaardigd dat 'niemand mag komen of blijven op de molen of molenwerf, waar men de papegaj zal schieten.'

Ten slotte

In de vijftiende eeuw had de graaf van Holland de stad Delft het recht gegeven om het tappen buiten de stad te verbieden. In 1597 kreeg Delft wederom formeel het recht van de Staten van Holland om herbergen, taveernes en 'cabaretten' buiten

Molen de Papegaaij aan de Buitenwatersloot omstreeks 1930, gezien vanuit de Antonie Heinsiusstraat.

de stad te verbieden. Het is begrijpelijk dat de overlast die de illegale herbergen gaven, aangepakt moest worden. Uit diverse aktes en verslagen blijkt dat de min of meer bonafide herbergen daar ook van hadden te lijden, maar daarbij kan wel een kanttekening worden geplaatst. Wellicht heeft de stad Delft het nieuwe 'octroij' gebruikt om de legale herbergen buiten de stad wat beter te controleren. Het geeft te denken dat in de nieuwe bepalingen om een herberg te houden zeer strenge regels waren opgenomen met betrekking tot controle en naleving. Het doet ver-

moeden dat niet alle herbergiers zich aan de regels hielden, vooral wat betreft de betaling van de belastingen.

Bij het verlenen van de vergunning voor de bouw van een windmolen buiten de stad werd vaak nadrukkelijk vermeld dat het verboden was om wijn en bier te tappen. Bij mijn onderzoek naar de geschiedenis van de Delftse molens kwam ik die bepaling in verscheidene vergunningen tegen. Het was zelfs een van de voorwaarden om een molen te mogen bouwen. Dit tapverbod bij molens was reeds in de zestiende eeuw van kracht, en was in 1550 vastgelegd in een verordening. De meeste molens stonden vanouds binnen de stadsmuren, maar halverwege de zestiende eeuw werden de eerste molens buiten de stad gebouwd, zoals de Slikmolen aan de Wateringseweg, en molens De Uijl en de Papegaaij aan de Buitenwatersloot. Het verbod had waarschijnlijk alles te maken met het voorkomen van illegale tapperijen. Het was niet zozeer de controle op het drinken van alcohol, maar men wilde vooral effectieve maatregelen tegen het ontduiken van de belastingen.

Bronnen:

Archief Delft:

Oud-archief 1.1, inv.nrs. o.a. 212, 213, 220, 225, 232, 1079.

Oud-archief 1.1 Consentboeken, inv.nr. 650.

Archief Rijswijk, archiefnummer 700, inv.nrs. 20, 33, 39.

Archief Rijswijk, archiefnummer 700, Transportregisters, inv.nrs. 535, 539.

Nationaal Archief:

Grafelijkheidsrekenkamer Windrechten, archiefnummer 3.01.27.01.

Topzaken

in de

Choorstraat

**Chocolaterie
Leonidas**

op nr. 18

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00, op
koopavond tot 21.00
en op zondag van
12.00 tot 17.00.

Tel.: 015-2142598

**Lunchroom
Leonidas**

op nr. 24

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00 op
koopavond tot 22.00
en op zondag van
12.00 tot 17.00.

Tel.: 015-2157821

**Georg Jensen
Damask**

op nr. 28

Openingstijden
ma. t/m za. van
09.00 tot 18.00
en koopavond
op vr. tot 21.00
Tel.: 015-2159993

HET NIEUWE MEESTERWERK

Bij Bang & Olufsen is elk product dat wij creëren ontworpen om uw kijk- en klankervaring te verhogen, zonder dat het zich opdringt in uw omgeving. De BeoVision 10 vormt hierop geen uitzondering. Hij is de platste 40" flatscreen televisie die wij ooit gecreëerd hebben, ontworpen om aan de wand te hangen en discreet in uw decor op te gaan. Om dit doel te verwezenlijken, hebben wij het op zichzelf al slanke frame nog verder verfynd met het gebruik van reflecterende oppervlakken en hoeken, zodat het nog slanker oogt dan het in werkelijkheid al is: bijna onzichtbaar wanneer u het van opzij bekijkt. Ook hebben wij de grenzen van de hoogglanzende afwerking verlegd door middel van een 'spiegeleffect'. Tel daarbij dan nog de op maat gemaakte audioinnovaties aan de binnenkant op, die klank verschaffen die men allesbehalve plat kan noemen. Op die wijze krijgt u nog meer dan een geavanceerde High-Definition-televisie met onovertreffen technische prestaties. Met alleen maar een technologisch geavanceerde flatscreen-televisie namen wij geen genoegen. De BeoVision 10 is zo'n mooi apparaat dat u hem met trots aan de wand zult hangen, tussen al uw andere kunstwerken.

Prijs: 6.045,-

...a step further

BANG & OLUFSEN

Elektrotechnisch bureau

van **Kapel**

Audio - Video - Verlichting - Huishoudelijk apparatuur

Hugo de Grootstraat 118-136 • 2613 TX Delft

telefoon: 015 - 212 08 17

• telefax: 015 - 213 60 92

e-mail: info@vankapel.nl

• internet: www.vankapel.nl

Stedelijke gezondheidsregels

Hans Houtzager

Inleiding

Het is een bekend feit dat mede door de toenemende welvaart in het zuiden van de Nederlanden vanaf de dertiende eeuw en vanaf de vijftiende eeuw in de noordelijke gewesten, de bevolkingsdichtheid in de steden toenam.¹

Deze opeenhoping van mensen binnen de omwalling van de stad verhoogde de druk op de steden en had tot gevolg dat de overheden maatregelen dienden te nemen om het leefklimaat voor de stedelingen acceptabel te maken en te houden.

Om de opeengepakte mensenmassa's te voorzien van voldoende schoon water en voedsel diende de stedelijke overheid aan de logistieke problemen aandacht te schenken, met name aan de aanvoerlijnen waarlangs water en voedsel onder de bevolking werden gedistribueerd. Een belangrijke taak van de overheid was immers het in stand houden van en het verbeteren van het gezondheidsklimaat. Niet alleen werden hiertoe in toenemende mate medici, chirurgijns, barbiers, apothekers en vroedvrouwen binnen de steden toegelaten, maar van stadswege dienden er ook regels te worden opgesteld om de gezondheidstoestand van de bevolking optimaal te geranderen.²

De zorg van de overheden voor haar bevolking had tot gevolg dat hun bemoeienis met de medische en verpleegkundige wereld toenam. In de loop van de veertiende eeuw zien we dan ook dat het stadsbestuur meer grip wil gaan krijgen op de verzorging van zieken, zwakken en behoeftigen.

Aanvankelijk waren het vooral de kerkelijke instellingen, zoals de vaak buiten de stad gelegen kloosters, die deze functie tot hun takenpakket rekenden, maar vanaf de veertiende eeuw ontstonden in vele steden binnen de veilige ommuring gasthuizen als instellingen van openbare gezondheidszorg. Delft is een goed voorbeeld van stedelijke controle op het sedert 1252 bestaande 'hospitale de Delft', dat aanvankelijk onderdeel uitmaakte van het buiten de stad gelegen klooster Koningsveld. Honderd jaar later was het 'gasthuys' gesitueerd aan de Koornmarkt in het centrum van de stad.³

Nu het in de bebouwde kom lag had het stadsbestuur er veel meer zeggenschap over, ook al bleef het gasthuis voor een groot deel afhankelijk van schenkingen die in de religieuze sfeer lagen. Ook de steeds weer terugkerende endemische en epidemische ziekten dienden onder meer door het instellen van gezondheidsregels bestreden en liefst voorkomen te worden. Dat hierbij ook het gasthuis een belangrijke rol innam, zal duidelijk zijn.

Van een aantal steden in de vijftiende en zestiende eeuw zijn maatregelen bekend die de gezondheid en de hygiëne, en daarmee de leefbaarheid in de steden moesten bevorderen. Zo trachtte men de verontreiniging van het grachtenwater tegen te gaan; een maatregel die in economisch opzicht ook belangrijk was voor

de productie van bier, de volksdrank in die tijd. Maatregelen werden genomen om straat- en huisvuil op te ruimen en buiten de stad af te voeren, en om controle uit te oefenen op de aanvoer van voedingsmiddelen, zoals vers vlees, vis, zuivelproducten, groenten en fruit. Daarnaast waren er voorschriften voor uiteenlopende zaken, zoals de stedelijke bewaking overdag en 's nachts.

Toen Delft halverwege de zestiende eeuw weer eens ten prooi viel aan een ernstige pestepidemie aarzelde het stadsbestuur niet om de in Alkmaar wonende Pieter van Foreest (1521-1597) uit te nodigen om orde op zaken te stellen en het stadsbestuur van advies te voorzien hoe deze ramp te bestrijden.⁴

Omdat men meende dat door de uitwaseming van de lijken van pestlijders anderen besmet konden worden, verordonneerde het stadsbestuur, op aanraden van Van Foreest, om de lijken buiten de kerk te begraven, de graven af te dekken met aarde en ze daarna met graszoden te bedekken. Door schout en schepenen werd door middel van 'ordon-

nantien tegen de peste ofte heete sieckten' strenge controle uitgeoefend. Het was verboden om 'ûtten huysen daer ymandt van de heete sieckte alrede overleden is' de eerste weken kleding, beddengoed, strozakken enzovoort te verwijderen, bang als men was dat in die eerste weken na het overlijden van de patiënt door dit alles aan te raken, de ziekte zich zou verspreiden. Pas daarna diende dit alles op een daartoe aangewezen plek buiten de stad verbrand te worden.

Wanneer iemand 'besieckte personen' in huis had, moest hij ze 'bynnen zynen huysse, ofte die plaetze die hij daertoe in zyn huysse houdende es, ofte zal diezelve personen moeten brenghen in 't nieuwe gasthuys van Sinte Marien Magdalenen deser stede ende anderen plaetsen, specialicken daertoe geordineert'.⁵

De verschillende keuren die in de loop van de zestiende en in de eerste helft van de zeventiende eeuw door het stadsbestuur werden afgekondigd, bevatten ook strafmaatregelen als deze niet werden opgevolgd. Deze straffen bestonden uit geldelijke boetes of 'correctie van Schepenen.' Dit laatste bestond uit gevangenisstraf of zelfs het uit de stad verwijderen.

Wanneer er besmettelijke ziekten heersten, werden algemene gezondheidsmaatregelen extra aangescherpt zoals de *ordonnantie tegen de peste ofte heete sickte* die uitgevaardigd werd te Delft op 7 augustus 1594. Hierin leest men onder andere 'Dat alle personen doende eenige neeringhe, hoenanich die zijn, ende oock geen neeringhe doende, daer yemande van de peste alrede gestorven es, ofte

Pieter van Foreest. Medaillon op de gevel van zijn woonbuis Oude Delft 147, gemaakt door Richard de Vrijer (2000).

noch sterven zal, gehouden zullen wesen heure neeringhen te laeten, ende heuren huysen, deuren ende veynsters voor an't straet gesloten te houden zes weecken lanck gedurende, naedat die laetste doode ûtten huise ghedragen zal zijn, op de boete van drye ghulden; ende indien yemandt eens daerover bekeurt zijnde, bynnen XXIII uuyren nyet en obedeerde ende 't gundt voors, is achtervolchde, zal verbeuren een boete van X ponden ende vorder tot arbitrage van Schepenen gecorrigeert worden.¹⁶

Omdat het stadsbestuur de zekerheid wilde hebben dat de bevolking kon terugvalen op geneeskundigen die daadwerkelijk bevoegd waren hun taak uit te oefenen, moesten medici hun universitaire bul tonen. Dit blijkt uit een keur (verordening) die vermoedelijk in 1584 is afgekondigd. 'Soo ist dat mijnen Heeren Schout ende Schepenen bij Advijs van Burgemeesteren deeser Stad hebben gekeurt en geordonneert, keuren en ordonneeren bij deesen, dat nu voortaan niemant binnen deeser Steede ende de vrijheijdt van dien hem vervorderen sal te practiseeren in Medicine ofte te schrijven brieven van Recepten, ofte dan Waeteren te bezien ende daar uit te oordeelen, ten sij dat hij aan den Burgemeesteren van der Stad goed bescheijt brengt, dat hij in eenige vermaerde Universitijt naar naarstig studeeren bequaam gevonden sij geweest en de toegelaten tot sijn promotie van Doctorschap ofte Licentiaatschap in der Medicine op te boete van tien 's Heeren

Profiel van de stad Delft ca. 1600, gezien vanuit het westen. Uit: Lodovico Guicciardini, Description de tous les Pays Bas (Amsterdam: Johannes Janssonius, 1613).

Ponden, te verbeuren bij den geen en die contrarie van deesen bevonden sal worden hem voor Medicijn uitgegeeven ofte in hoirluijden Ampt ofte werk getreden te hebben.¹⁷

Op deze wijze werden direct of indirect maatregelen genomen om het gezondheidsklimaat binnen de stad te verbeteren en de individuele stedeling te behoeden voor praktijken van onbevoegden. Diegenen die officieel de genees- en artsenijbereidkunde uitoefenden, waren verplicht om zich aan de door de stedelijke overheid voorgeschreven verordeningen te houden.⁸

In feite zijn deze voorschriften ook een vorm van gezondheidsregels. Immers wanneer de apotheker er zich aan hield, bevorderden zijn dranken, pillen en poeders de individuele gezondheid van de patiënt.

Uit het tweede artikel *Van den medicinen ende cruyden* dat, wat Delft betreft, gedateerd moet worden begin zestiende eeuw, blijkt dat de 'medicinae doctores' van de stad één maal per jaar de apotheken dienden te visiteren om na te gaan of deze bijvoorbeeld geen bedorven ingrediënten gebruikten bij de bereiding van de recepten.

'Wordt mede geordonneert, dat alle doctoren in medicinen, binnen deeser stede hem willen ter practijcke geuen, gehouden sullen zijn, ten minsten eens tsaers, te gaen visiteeren ende examineeren, bij hoeren eede, alle apteecken, ende van alle gebreecken, die sij daer sullen vinden, den scout ende gerechte te aduerteren, omme daerInne te voirsien. Ende indien eenich vanden apteeckers inder visitatie ofte examinatie den doctoren qualicken toespraecke ofte misseyde, mit woordens ofte wercken, ofte oick in eenigher manieren wederspannich waere, die sal verboeren XX sc. ende voirts gecorrigeert worden tot discretie van Scepenen.'¹⁹

Het bovenstaande illustreert dat mede aan de hand van gezondheidsvoorschriften, zoals deze in Delft gehanteerd werden, de stedelijke overheid verschillende maatregelen nam om de bevolking de garantie te geven dat de algemene gezondheidssituatie in de stad haar aandacht had. Deze maatregelen, hoe beperkt ook in het licht van de huidige wetgeving en reglementering, zullen tevens een gunstige invloed hebben uitgeoefend op de individuele stedelingen.

Literatuur:

Bosman-Jelgersma, H.A. 1979. *Vijf eeuwen Delftse apothekers*. Amsterdam: Ronald Meesters. Herwaarden, J. van 1983. 'Medici in de Nederlandse samenleving in de late Middeleeuwen'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96: 348-278.

Houtzager, H.L. 1979. *Medicyns, vroedyuys en chirurgyns, schets van de gezondheidszorg in Delft etc.* Amsterdam: Rodopi.

Houtzager, H.L. 1996. 'Stadsgeneesheer te Delft'. In A. Bosman-Jelgersma (red.), *Pieter van Foreest, de Hollandse Hippocrates*. Oegstgeest: Pieter van Foreest Project.

Houtzager, H.L. 2002. De gezondheidszorg in Delft in de 17de en 18de eeuw. In H.L. Houtzager en M. Jonker (red.), *De snijkunst verbeeld: Delftse anatomische lessen nader belicht*. Zwolle: Waanders.

- Moulin, D. de 1988. *A History of Surgery with emphasis on the Netherlands*. Dordrecht: Nijhoff.
- Wittop Koning, D.A. 1942. *De bandel in geneesmiddelen te Amsterdam tot omstreeks 1637*. Purmerend: Muusses.

Noten:

- 1 De Moulin 1988, 64–66.
- 2 Van Herwaarden 1983, 348–378.
- 3 Houtzager 2002, 33–51.
- 4 Houtzager 1979, 16–23.
- 5 Houtzager 1996, 101.
- 6 Archief Delft, Ordonnantie d.d. 7 augustus 1594, 4de keurboek, fol. 244^v, art. 1.
- 7 Archief Delft, Stadsarchief 1ste afd. nr. 1981, deel 2 (chirurgijngildeboek); p. 38.
- 8 Bosma-Jelgersma 1979, 14.
- 9 Dit artikel is gelijk aan de Amsterdamse keur van 1519. Wittop Koning 1942, 71.

naaborg

MEER

dan bouw-in-uitvoering alleen

Een bouwteam dat met
architect en leveranciers,
uw wensen
van begin tot eind realiseert.

www.naaborg.eu

Naaborg BV 0612 42 98 26 info@naaborg.eu

Zorgdrager

Dat zit wél goed! www.zorgdrager.com

- zitadvies
- relaxstoelen
- sta-op-stoelen
- occasion sta-op-stoelen
- reparaties

Een goede stoel nodig? Bel 015-2850549
voor een vrijblijvend zitadvies in de
showroom of bij u thuis!

Schieweg 87A (recht t.o. de Makro), 2627 AT Delft
info@zorgdrager.com - www.zorgdrager.com

Volkspoëzie en de Delftse loterij van 1563–1564

Theo van der Heijden

Inleiding

Zoiets als wat wij een loterij noemen, komt voor het eerst voor in de vijftiende eeuw in Genua en Venetië. Deze gokspelen lijken sterk op onze lotto en verspreiden zich snel in de rest van Europa, dus ook in de Nederlanden. Daar ontstaat de variant dat men voor een vaste prijs per lot kan meedingen naar een vastgesteld aantal prijzen, waarvan ook de waarde bekend is. De oudste voorbeelden dateren van 1444, 1445 en 1446 in Brugge, Sluis, Oudenaarde, Leuven en Utrecht.

In Holland worden de eerste stadsloterijen georganiseerd in Haarlem (1502 en 1503). Te Leiden zijn er in 1504, 1506 en 1519 loterijen ten bate van de stedelijke financiën. In 1552 en 1554 vindt in Gouda een loterij plaats voor de herbouw van de door brand verwoeste Sint-Janskerk. De trekking in 1558 van de Amsterdamse loterij geschiedt ten bate van de Oude of Sint-Nicolaaskerk om het koor van een lichtbeuk te voorzien.

Inmiddels is het ook gebruikelijk geworden dat iedereen die een lot koopt in het intekenregister een al dan niet berijmde spreuk (prose) of een gedichtje laat opschrijven. Een aantal personen volstaat met de eigenaam of initialen, eventueel aangevuld met de naam van plaats, straat of woonhuis. De oudste verzameling prosen komt uit Brugge (1446). Vervolgens kennen we die uit Leiden (1504) en 's-Hertogenbosch (1521–1522).¹

In deze traditie past de loterij die in Delft georganiseerd wordt ten behoeve van het gasthuis in 1563–1564. In het Delftse gemeentearchief is hierover het een en ander bewaard gebleven.² In dit kader zijn vooral van belang het inteken- en prijswinnaarsregister met respectievelijk 402 en 1009 prosen. Dit archief is echter verre van compleet. Onder de intekenaren zijn dertien prijswinnaars. De overige 996 winnaars komen niet in het intekenregister voor. Er moet dus een aantal intekenboeken verloren zijn gegaan, aannemende dat het prijswinnaarsregister wel in zijn geheel bewaard is gebleven.

Vorbereidingen

Met het populair worden van stadsloterijen neemt vanaf het begin het commerciële belang ervan toe. Zijn prijzengeld en onkosten verrekend, ook die voor het goede doel, dan kan een batig saldo overblijven voor de organisatie. Naarmate er meer mensen intekenen, kan de winst oplopen. De landsheer Filips de Goede (1396–1467) wil daarin meedelen om de bodem van zijn schatkist niet te hoeven zien. Bovendien kan hij zo het financiële reilen en zeilen van een stad in de gaten houden. Daarom stelt hij de verplichting in dat bij hem om toestemming voor een loterij moet worden gevraagd. Zijn goedkeuring legt hij vast in een octrooi. De organiserende stad moet een derde van de winst aan hem betalen. Nog in 1526 vaar-

Het Gasthuis. Detail van de Kaart Figuratief (1678).

digd Karel V (1500–1558) een plakkaat uit waarin hij illegale loterijen verbiedt.³ Vanwege de zorgelijke financiële positie van het gasthuis besluiten de Delftse burgemeesters octrooi voor een loterij aan te vragen bij Filips II (1527–1598). De koning geeft op 20 oktober 1562 toestemming. Bovendien krijgen alle deelnemers aan de loterij een vrijgeleide gedurende een periode van vijftien dagen voor het begin en vijftien dagen na het einde van de loterij, behalve vijanden van de koning, ballingen en anderen die van crimineel gedrag worden verdacht.⁴

Vervolgens gaat men aan de slag. Er moeten papierinkopen worden gedaan en registers aangelegd. Zilversmeden krijgen opdrachten prijzen te vervaardigen. De trekkingsceremonie moet worden voorbereid. Maar eerst en vooral moet er reclame voor de loterij worden gemaakt. Dat gebeurt door het samenstellen van een 'Caerte', een affiche waarmee in den lande een en ander bekend wordt gemaakt. Op 25 juni 1563 begint de inschrijving. Een lot kost vijf stuivers. Bij aankoop van zes loten krijgt men er een zevende gratis bij. Ook per groep, bijvoorbeeld leden van een gilde of geestelijke broederschap, kunnen loten worden gekocht.⁵

Voor de zilvermeden levert dat veel opdrachten op. Blijkens het prijswinnaarsregister bestaat de mogelijkheid zilveren voorwerpen te winnen: lepels, schalen, bierbekers en kroezen. Daarnaast zijn er geldprijzjes, een gouden reaal of een Philippusdaalder. Er worden zes hoofdprijzen uitgereikt, te weten een kop van larkshout, overdekt met zilver en daarbij een geldbedrag. De koppen zijn rijkelijk bedekt met zilver en mooi en kunstig gemaakt. De waarde loopt per prijs op van tweehonderd tot vijftienhonderd gulden op basis van het oplopende gewicht van

de kop annex het geldbedrag. Al deze prijzen worden bekostigd uit de inschrijfgelden.

Deelnemers

Welke mensen willen een gokje wagen? Waar komen zij vandaan? Wat is hun beroep of functie? Op deze vragen is bij gebrek aan gegevens geen afdoende antwoord te geven. Toch is er wel wat informatie te vinden in de aantekeningen die bij een aantal prosen gemaakt zijn. In het hierna volgende combineer ik het inteken- met het prijswinnaarsregister.

Er worden 89 steden en dorpen genoemd waar inwoners op de hoogte moeten zijn geweest van de aanstaande gasthuisloterij in Delft. Of zij ook daadwerkelijk het nieuws hebben vernomen in hun eigen woonplaats, valt niet meer na te gaan. Het kan natuurlijk gebeuren dat men bijvoorbeeld vanwege handelsbetrekkingen in of nabij Delft was. Van alle plaatsen is het leeuwendeel gelegen in de Noordelijke Nederlanden, namelijk 75. De grootste concentratie bevindt zich uiteraard in het gewest Holland met Delft als middelpunt. Het hele gebied waarin de reclame-campagne voor de loterij opgemerkt kan zijn, strekt zich uit van Alkmaar en Hoorn in het noorden, Buitenpost (Bûtenpost) niet ver van Dokkum in het noordoosten, Deventer in het oosten, Namen in het zuidoosten en Douai en Valenciennes in het zuiden. Een dergelijk verspreidingsgebied is zeker niet uitzonderlijk. Het is bijvoorbeeld bekend dat voor de Brugse loterij van 1474 stadsbodes door het hele gewest trokken.⁶

Bij 158 prosen, waarvan 112 afkomstig van deelnemers uit Delft, wordt een beroep of functie genoemd. Dat is interessant, omdat hiermee een indicatie – maar ook

Het Gasthuis. Randprent bij de Kaart Figuratief (1678).

niet meer dan dat! – voor hun sociale status gegeven kan worden. In de groep van aanzienlijke burgers en geestelijken treffen we alleen aan Wilhelmus Criep (1535–1610), Sasbout Beuckelsz. van der Burch (overleden in 1591), pastoor Martinus Duncanus (1505–1590) en de kanunniken van het Sint-Agathaklooster. Criep is achtereenvolgens pensionaris van Delft, raadsheer bij de Hoge Raad van Mechelen en kanselier van het hof van Gelderland. Hij staat ook bekend als schrijver van Latijnse gedichten en uitgever en inleider van liederen (*Carmina*) van Janus Secundus.⁷

Mr. Criep wint geen prijs. Dat geldt ook voor Sasbout Beuckelsz. van der Burch. In de jaren zestig is hij achtereenvolgens veertigraad van Delft, gasthuismeester, schepen, burgemeester en weesmeester. In 1573 slaat hij in verband met de strijd tegen de Spanjaarden op de vlucht, keert later terug en is in 1590 regent van het weeshuis.⁸

De hogere geestelijkheid heeft meer geluk. De pastoor van de Oude Kerk, Duncanus, wint tweemaal een prijs, namelijk twee zilveren schalen van respectievelijk zeven en tien ons. Hij wordt in 1505 geboren te Kempen in een weinig bemiddeld milieu. Als jongen wordt hij opgenomen bij de 'Broeders van het gemene leven' te Nijmegen en ontvangt daar het onderwijs dat hem in staat stelt in Leuven te studeren en priester te worden. Hij is enige tijd pastoor in Wormer en in 1558 wordt hij als zodanig aangesteld in de Oude Kerk te Delft. Later volgt nog een benoeming als pastoor te Amsterdam. Uiteindelijk overlijdt hij onder behoeftige omstandigheden in 1590 te Amersfoort. Hij heeft zich, blijkens zijn publicaties, als vroom katholiek altijd in de roomse theologie verdiept en deze zijn leven lang uitgedragen.⁹

Duncanus laat in zijn prose weten, dat een wereldlijke prijs niets is vergeleken met een hemelse verblijfplaats. Hij ondertekent in het Latijn met zijn naam en 'pastoor van de Oude Kerk te Delft':¹⁰

*'Dat laet u weten van d'oude kerck die pastoor:
Wereltlicke prijs is niet by den bemelschen choor.*

Mr. Martinus Duncanus , vetusti templi apud Delpbos pastor.'

De kanunniken, het bestuurscollege van het Sint-Agathaklooster, winnen een zilveren kroes van vijf ons. Aan hun prijswinnende lot is het volgende rijmpje verbonden:

*'Wij, canonisten van St. Agatha convent,
Vraegen wat ons wort thuijs gesent.'*

Wat lager op de maatschappelijke ladder staat verreweg de grootste groep van alle Delftse deelnemers: de middenstand of brede burgerij. Het betreft vooral winkeliers en ambachtslieden, zoals bakkers, kuipers, kleermakers, kistenmakers, scheepsmakers enzovoort, maar ook musketiers van de schutterij. Mensen in loondienst behoren ook tot deze groep: enkele stadssmeden, de portier van de Waterslootse poort en de wachter van de haven. Veel deelnemers zijn uit de geestelijke sfeer afkomstig, wat ten tijde van de loterij niet vreemd is. Onder hen be-

vinden zich maar liefst zeventien begijnen en enkele fraters, de nonnen uit het Sint-Agnieten-, Sint-Agatha- en Sint-Ursulaklooster, de kartuizers 'buiten Delft' en de bewoners van het Sint-Jeronimus klooster. Daarnaast zien we een aantal godsdienstige verenigingen de revue passeren: die van het Heilig Sacrament, Sint-Jan en Sint-Elisabeth, de broederschap van de kapel van Sint-Jacob en de Heilige Geestzusters. Alles bijeen betreft het 88 meldingen ofwel 79% van het totaal aan Delftse deelnemers. Dat percentage is eigenlijk hoger, omdat de groepen als één zijn meegeld, maar de aantallen per inschrijving kennen we nu eenmaal niet. Op hun prosen kom ik hieronder terug, evenals op die van een minder bedeelde maatschappelijke sector, de derde groep. Die bestaat vooral uit dienstpersoneel, zoals van het Sint-Agathaklooster, evenals bierdragers, dienstbodes, brouwersknechten, een kuipers- en een smidsknecht. Het gaat hier om twintig meldingen, dit is minimaal 18%.

Motieven

Op het totale aantal teksten valt ruim 2% buiten ons bestek, omdat in die gevallen uitsluitend met een naam of initialen is ondertekend. Ongeveer 20% van de deelnemers geeft een spreuk of devies op en de overgrote meerderheid, zo'n 78%, laat een rijmpje optekenen. Op het poëtische gehalte daarvan kom ik hieronder nog terug. Zowel bij de spreuken als de rijmpjes treden doublures op, omdat men kennelijk uit gebrek aan inspiratie of gemakzucht andermans tekst overneemt. De grootste groep teksten (31%) laat zien, dat het vooral om het **gewin** gaat. Iemand volstaat kortweg met het zinnetje: 'Wat zal ik hebben?' Het gaat dan natuur-

De Koornmarkt gezien naar het zuiden met op de voorgrond links het Oude Gasthuis en de Gasthuiskerk. Litho van G. J. Bos (ca. 1863/1860-1865).

lijk vooral om het grote of grootste lot, namelijk de hoofdprijzen, zoals bijvoorbeeld in de volgende twee prozen:

*'Hoe bitter is ons te moeten genieten
'Is 't 't geluck ofte ongeval,
Ick hadde liever 't grootste lot dan niemendal.'*

Weer anderen formuleren hun verlangen naar prijzen als volgt:

*'Het sijn drie geburen;
Sij leggen in om te avonturen,
Om een vische te vanghen.'*

*'Uitenbrouck, geboren in 't Delfsche dal
Die vraecht, wat geluck dat bij hebben sal.'*

*'De twee emmermakers hebben ingeleit
Wat is hair dair voor toegeleit?'*

Wel zeer expliciet komt de hebberigheid tot uiting in het volgende rijmpje:

*'Om winninghe is 't gedaen!
Wat sullen Damas ende Heyndrick voer hun gbelnt ontfaen?'*

Er zijn echter ook andere geluiden waar te nemen, waaruit blijkt, dat toch ook sprake is van een zeker **sociaal gevoel**. In 7% van de bijdragen wordt niet uit het oog verloren, dat het uiteindelijk gaat om een loterij ten bate van het gasthuis. Bruin Jansz. heeft 'verstaan, dat dit uit liefde voor de armen wordt gedaan.' 'Het is niet te laat, als het de armen baat,' zegt een ander. Gerrit Jansz. Huyckemaker, die op de hoek van het Heilige Geestkerkhof woont, heeft ingelegd ('uit liefde') voor zeven loten. Hij belooft een derde van de waarde van eventueel door hem gewonnen prijzen te schenken aan het gasthuis en de armen. Nog een paar voorbeelden:

*'Al krijgen wij niet, wij sijn onbedroeft ;
Men spijsst den armen, die 't wel behoeft.'*

*'Ick hebbe mij alsoe bedocht
En hebbe mijn gelt voer den armen gebrocht.'*

Die sociale gerichtheid doet zich ook voor, maar meer naar binnen gericht, bij een even grote groep mensen. Zij hopen op prijzen om hun eigen, al dan niet veronderstelde, nood te lenigen. Het gaat hier over grote gezinnen, weduwen en wezen. Zo melden onder anderen Brecht Vrancke en Neeltgen Cornelisdr. zich aan met tien kinderen. De weduwe van de stadssmid met haar zeven kinderen kan ook wel

een mooie prijs gebruiken. Hetzelfde geldt voor de op de hoek van de Pepersteeg wonende Annetge Ringers, de weduwe van Joost Gerritsz. en Jannetje Jansdr. met haar vijf kinderen. De volgende twee rijmpjes betreffen weeskinderen:

*'Zes kinderen jong van jaeren,
Krijgen die 't grote lot,
Men zou 't voor ben bewaren.'*

*'Vijf weeskinderen in 't gemeen [tezamen]
Hadden gaarne 't grote lot alleen.'*

Een redelijk grote groep (19%) laat zich niet uit over eigenbelang of sociaal besef. Hier treffen we regelmatig **algemene wijsheden** aan als 'Laet comen, wat zyn zal,' 'Deugd baart vreugd' en negenmaal 'Eendracht maakt macht,' een paar keer aangevuld met 'en geen schande.' Een moeilijk te interpreteren spreuk is 'Hoop ende sorch' die maar liefst twintigmaal gebruikt wordt, waarschijnlijk omdat deze nu eenmaal eenvoudig te kopiëren is. Gaat het hier om de hoop op een mooie prijs en enige bezorgdheid daaromtrent of betreft het de hoop op een betere zorg voor de armen? Of geldt het allebei: de hoop op een goede trekking gaat gepaard met een betere armenzorg? Jacob de Goyer uit Amsterdam en Pieter Ockersz. uit Berkel geven respectievelijk als hun mening ('advijs'):

*Jacob de Goyer zegt voor zijn advijs:
Die geluckich is, die acht men te wesen wijs.'*

*'Pieter Ockersz tot Berckel zijn advijs is principalick,
Dat het hem soe lief wel gaet als quaelick.'*

De denkwereld van de deelnemers aan de loterij wordt natuurlijk ook bepaald door hun **religie**. Zo'n 21% stelt het winnen van een prijs afhankelijk van God, de Heilige Drievuldigheid en/of Maria. Een weduwe met vijf kinderen vraagt expliciet aan Jezus en Maria haar te verblijden met een prijs en iemand is ter ere van de Heilige Drievuldigheid klaar om een prijs te ontvangen. Ongeveer twintig keer komt de opvatting voor, dat iemands geluk alleen maar groter wordt door op God te vertrouwen. Een ander zegt dat men altijd goed moet doen en trouw zijn aan God. Alleen dan maak je kans op een mooie prijs. God schenkt zijn genade veelvuldig, mits men in hem gelooft en vanuit het hart vertrouwt, meent een volgende. Enigszins deemoedig laat Jannetje Joostendr., wonende in de Molsteeg, weten, dat zij tevreden is met wat God geeft. Het krachtige geloof in God blijkt eveneens uit de volgende voorbeelden:

*'Waer die liefde door 't geloof niet en wordt bewesen,
Daer en is Godts geest noch niet verresen.'*

*'Ick, Machtelt Jansdr., ick bidde Godt almachtich,
Die die Heer is waerachtich,
Dat bij mij met een goet lot is gedachtich.'*

*'Wat Godt verliet, is onverdient.
En wat Godt doet, is altijd goet.'*

Maar God heeft wellicht een concurrent in de persoon van **vrouwe Fortuna**. Zij wordt door 6% van de deelnemers aan de loterij als een bepalende factor gezien. Haar verschijning kan heel goed samenhangen met een moderne ontwikkeling, namelijk die van de renaissance en het humanisme.¹¹

Het hoeft niet te verbazen dat in dit kader een figuur uit de klassieke mythologie een rol speelt. Wat zal Fortuna mij geven of gunnen, vragen Gherrit Joesz. uit Delft en een anonymus uit Gorinchem zich kortweg af. Sommigen wenden zich rechtstreeks tot Fortuna en roepen haar aan goedgunstig te beschikken: 'Fortuna, wat hebt ghij mij toegedocht.' 'O, Fortuna onversaecht.' Iemand anders gaat niet zover, maar heeft wel alle hoop op haar gevestigd, zelfs nadat Fortuna deze persoon ook wel eens in de steek heeft gelaten. Hopelijk wordt dat nu dubbel goedge maakt:

*'Al heeft Fortuna ons al boos gefalgeert [in de steek gelaten]
Wij hopen dat 't ons tot Delft sal worden gedubleert [verdubbeld].'*

Het optreden van vrouwe Fortuna wordt door mensen die niet al te uitdrukkelijk met de nieuwe ontwikkelingen wensen mee te gaan, met dat van God gecombineerd. Zo kan een samenwerking tussen God en Fortuna worden verondersteld. Het formuleren van een mening loont de moeite, als beiden het geluk een handje willen helpen:

*'Soe heeft genoeg een advijs gescreven,
Als God ende die Fortuna geluck wil geven.'*

Nog behoudender reageren zij die de overtuiging koesteren, dat uiteindelijk God de instantie is, die Fortuna leidt. Meijssen Cornelisdr., wonende achter de Nieuwe Kerk laat optekenen:

*'O, Fortuna crachtich, ghi cont ons wel geven,
Maar God is almachtich, zoals men vint bescreven.' [namelijk in de Bijbel]*

Jan Gerritsz. uit 's-Gravenzande denkt er net zo over:

*'Tgetal van loten werdt gestiert
Niet door de fortuijn, maar door die 't al regiert.'*

De invloed van de klassieke oudheid wordt ook gedemonstreerd in het gebruik van **Latijn**.¹² Het betreft ongeveer 45 bijdragen. Overigens komt het merendeel

van de tekstjes voort uit het Kerklatin, zoals dat gebruikt wordt in de katholieke liturgie en de belangrijkste Latijnse Bijbelvertaling, de Vulgaat van circa 400 na Christus. Met name het onzevader blijkt een belangrijke inspiratiebron te zijn: 'Da nobis (hodie)' [Geef ons (heden)], 'Fiat voluntas tua (Domine) (qui habitas in celis)' [Uw wil geschiede, (Heer) (gij die woont in de hemelen)] en 'Et ne nos indicas in temptationem.' [En leid ons niet in bekoring]. Enkele voorbeelden van citaten uit de Vulgaat zijn (respectievelijk uit Psalm 33 en 8):

'Gustate et videte quia suavis est Deus; *Proeft en ziet, dat God heerlijk is;*
Deum time et mandatum eius observa. *Vrees en houd zijn boodschap in het oog.*
Hoc est omnis homo.' *Dat is heel de mens.*

'Domine quid est homo *Heer, wat is de mens,*
quod memo rest eius.' *Dat gij hem gedachtig zijt.*

Slechts driemaal wordt verwezen naar **literatuur uit de klassieke oudheid**. Twee anonieme deelnemers verwijzen respectievelijk naar Terentius' toneelstuk *Andria* (regel 41): 'Obsequium amicos veritas odium parit' [Vleierij maakt vrienden, waarheid nijd] en naar *Aeneis* van Vergilius (Boek 3) 'Fata viam inuenient.' [Het lot zal een weg vinden.] Iemand uit Antwerpen, F vander Moelen (zonder verdere nadere gegevens), citeert uit de *Ars amatoria* van Ovidius (Boek 3):

'Casus ubique valet semper tibi *Het toeval geldt overal; laat de baak altijd*
pendeat hamus, *voor je hangen: in de diepte, waarin je het*
Quo minime credis gurgite piscis erit.' *minst zou geloven, zal een vis zijn.*

Maar er zijn ook enkele spreuken van eigen makelij, zoals 'Spes me alit' [Hoop voedt mij], 'Dum spiro spero' [Zolang ik adem, hoop ik] en 'Timentibus deum nihil deest' [Niets ontbreekt hun die God vrezen].

Behalve de Latijnse verwijzingen naar de **Bijbel** zijn er nog een kleine twintig in de eigen taal.¹⁵ Het betreft weer het onzevader, maar ook andere plaatsen, zoals het kerstverhaal (Matth. 2) en de passage over de wijnstok en de ranken (Joh. 15):

*'Drie coningen quamen uit varre landen
Tot Betlehem en sochten God
Brochten tijtelijcke schat tot offerbande
Om te verwerven 't boochste lot.'*

*'God es de wijngaert ende wij sijn de rancken;
cregen wij 't grote lot, wij souden ons bedancken.'*

Of de aanwijzingen voor een naderende nieuwe tijd een rol hebben gespeeld in de discussie die tijdens de trekking zou ontstaan over ketterse tendensen in de loterijteksten, is niets bekend. Dat geldt ook voor enkele vrijmoedige versjes, waaraan men wellicht aanstoot had kunnen nemen of misschien juist niet.

In de volgende voorbeelden gaat het om **meisjes en pies-, poep- en snotlot**:

*'Die knechts van Delft zullen alsoe veel lusten,
Dat ze ontrent die markt zullen blijven rusten [zich verpozen],
Want die meisjens zullen comen gaepen [op iets uit zijn]
Ende laeten er 's nachts een kint an baer maken.'*

*'Was er in den apteeck gheen heimelick cruijt,
Wat zouder menich kindeken comen uit.'*

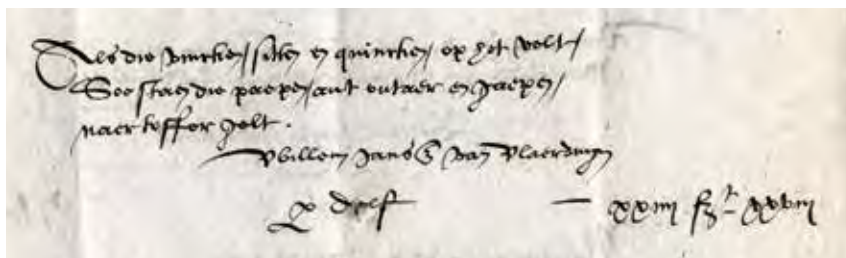
*'Vijf personen doen ghissen,
Hoe dat die meisjens aen Korenmarkt soudén pissen.'*

*'Ratten ende katten pissen in 't mout,
Daer men tot Delft 't beste bier of brout.'*

*'Achter besceeten voor besnot,
Wat zal bij hebben voor een goet lot?'*

In de beide bewaard gebleven registers komt één rijmpje voor dat van katholieke zijde als kwetsend kan zijn ervaren. Het betreft geen leerstellige kritiek, maar valt wel de geestelijkheid aan bij monde van Willem Jansz. van Vlaardingen:

*'Zoals die vincken sitten en quincken op het velt
Soe staen die paepen aan 't outaer en gaepen [snakken] naer 't offergelt.'*

Handschrift van het anti-katholieke rijmpje in het Intekenregister (fol.20 verso).

Rijmvaardigheid

Naast een bespreking van inhoudelijke aspecten van de teksten past ook aandacht voor een poëtische kwaliteit als rijmvaardigheid. Zo kunnen we een indruk krijgen van de taalgenigheid van de deelnemers aan de loterij.

Om te beginnen moeten we vaststellen, dat 19% van alle bijdragen uit één regel bestaat. In twintig gevallen binnen deze groep wordt toch nog van binnenrijm gebruik gemaakt, zoals het eerder genoemde 'Eendracht maakt macht' en 'Deugd baart vreugd'. Enkele andere voorbeelden zijn 'Godts gebodt is beter dan 't grote

lot', 'Na lijden compt verblijden', 'Al hoepende verbeijd ick den tijt' en 'In lijden stil soe god wil'.

Veruit de meeste deelnemers (71%) beperken zich tot een rijmpje van twee regels. Het meest populaire rijmpaar is 'kinderen-hinderen'. Maar liefst vijftigmaal wordt het gebruikt door allerlei verschillende mensen, zoals:

*'Dirck Haen met zijn wijf ende zijn kinderen
Hadde bij 't grote lot, wat zoude 't hem binderen.'*

*'Die stadssmids weduwe van Delft met haer seven kinderen,
Hadde zij 't groote lot 't en soude haer niet binderen.'*

Uiteindelijk blijft een kleine groep (10%) van rijmlustigen over, van wie de meesten een kwatrijn produceren, maar er is ook een geringer aantal rijmpjes van drie of elkaar rijnende regels te vinden:

*'Dat menichvuldich borende roepen der nieten
Sal die buren van Papsouwelaan niet verdrieten,
Want den oprechten armen sal daerbij genieten.'*

In de kwatrijnen treffen we vooral twee gepaard rijnende regels aan of gekruist rijn:

*'Menschen hebben huijsen,
vosschen hebben cluijsen,
vogbelen hebben nesten,
God kent die alderbeste.'*

*'Elck heeft zijnen tijt
in 's werelts foreest [gebied].
Die een ander benijt
quelt sijn zelven meest.'*

Een niet nader benoemde groep uit het West-Vlaamse Ieper wint elf keer een prijs. Bij de prijswinnende loten is een tekst ingeleverd, die van enige rijmvaardigheid blijk geeft, hoewel de herhaling van 'spellen' niet fraai is, maar wel in twee betekenisonderscheidingen gebruikt wordt. De vertaling van de Franse slotregels luidt: 'Grijp wie kan, niet wie wil' ofwel 'Laat je kans niet voorbijgaan.' Dit is overigens het enige zesregelige gedichtje in het hele bestand.

*'Gheluck es een goede kanse;
Wilt dese motive spellen [beduiden].
Al hangt 't in de balance;
wij mochten 't met vijftien spellen [uitleggen]
Happe qui peult
non point qui veult.'*

Nog een twintigtal bijdragen is geschreven in het Frans.¹⁴ Iemand laat bijvoorbeeld noteren 'Espoir conforte' [Hoop doet leven] en een compagnie uit Antwerpen slaakt de uitroep 'Faites raison!' [Laten we erop klinken!] Een ander houdt

het op 'Cest par fortune.' [Het komt door de fortuin]. Een aardig versje van een anonymus uit Ieper luidt aldus:

'Fortune tourne en petite heure Tel rit matin qui au soir pleure.'	<i>De kansen keren in korte tijd: Wie 's morgens lacht, 's avonds schreit.</i>
---	--

Een kleine 6% van alle deelnemers tracht op een creatieve manier de eigennaam, de naam van een genootschap en plaats- of straatnaam in het rijm te verwerken, zoals:

*'Jans Jansz., cruienier van Delft
badt liever 't grote lot dan die helft.'*

*'Maerritge, bacxster an den Langendijck,
Hadde sy 't grote lot, zij ware rijck.'*

*'Die hooftmans ende ghemeen broeders van Sint Jan Evangelist
Hadden garen 't grote lot in hare kist.'*

*'Pieter van Strien, Susanna Pietersdr. ende Joosken Duijst
Hadden garen 't grote lot in haer vuist.'*

Trekking

Zoals ook elders gebruikelijk was, vindt de trekking in Delft plaats volgens een bepaald stramien. Waarschijnlijk wordt ook hier op het marktplein een podium gebouwd, waar een en ander zich kan afspelen. Heel mooi is iets dergelijks te zien op het hier afgebeelde schilderij door Gillis Coignet (ca. 1542-1599) uit 1593 van de Amsterdamse dolhuisloterij, die gehouden werd in 1592.¹⁵

Alle verkochte loten met bijbehorende tekstjes worden in de ene ton of mand gedaan en in de andere ging een gelijk aantal briefjes. Op een aantal daarvan staat een prijs vermeld en de rest is blanco, de zogenaamde 'nieten'. Een 'trekker' trekt de loten. Vervolgens worden alle spreuken en rijmpjes hardop voorgelezen door een 'prooslezer', hetgeen de amusementswaarde voor het aanwezige publiek moest verhogen. Dat kan mede gebeuren, doordat een luid uitgesproken 'niet' door een 'niet-roeper' goed aansluit bij de voorgelezen prose.¹⁶

Ook in de Delftse rijmpjes wordt aan deze situatie gerefereerd, waarbij de functionarissen op het toneel als het ware direct worden toegesproken:

*'Trecker wilt trecken; leser wilt lesen.
Sal 't altijd 'niet' wesen?'*

*'Wat geeft die fortune tot deser stont?
Trecker secht mij dat nu gboet ront!'*

Soms is de benadering nogal brutaal of zelfs grof:

*'Altoes roept dese blaeskaken: 'Niet, niet!'
Verandert u spraeck ende laet dat grote lot comen: siet.'*

*'Trecker treckt voir de const [bebendig] wat
Ofte steeckt u neuse in een bonts eersgat.'*

De trekking vindt plaats van 24 oktober tot 27 november 1564. Dat lijkt lang, maar alle ingeleverde prosen worden immers voorgelezen en bovendien is waarschijnlijk om de trekking heen allerlei vertier georganiseerd. Bisschop en inquisiteur Wilhelmus Lindanus (1525-1588) verneemt bij geruchte, dat bij de trekking talrijke godslasterlijke en antiklerikale prosen worden voorgelezen. De voorbeelden van ketterse teksten zijn afkomstig uit een Spaanse bron: 'Wat is het verschil tussen de paus en Judas?' 'Wat heeft men na zijn dood nog aan missen, uitvaarten, vigilies en dodenofficies?' 'Als de simonie alles beheerst, wat doet dan nog St.-Petrus?' 'Wat stookt men in het vagevuur: hout, steenkool, turven of graszoden?' 'Als God is in de glorie, kan hij dan nog verborgen zijn in een custode?' [Namelijk als hostie in een vergulde doos.] Lindanus dringt er bij de autoriteiten, met name regentesse Margaretha van Parma en het Hof van Holland, op aan de Delftse magistraat daartegen op te laten treden. Hertogin Margaretha van Parma (1522-1586) schrijft op 10 november een scherpe brief aan het Hof van Holland. In een andere brief geeft zij de schout van Delft opdracht tot een verbod, opsporing en gerechtelijke vervolging van de daders.

Ook na de trekking worden de onderzoeken door het Hof van Holland voortgezet. Het bestuur van Delft zou snel en doeltreffend hebben opgetreden. Hoe dat

Schilderij door Gillis Coignet (ca. 1542-1599) uit 1593 van de Amsterdamse dolhuisloterij (1592).

in zijn werk is gegaan, is uit het bewaard gebleven materiaal niet op te maken. Er valt dus niets te zeggen over eventuele censuur of andere maatregelen bij de trekking. De gewraakte teksten zijn in de bewaard gebleven registers niet te vinden. Evenmin komt het hierboven geciteerde rijmpje over de geldzucht van de geestelijkheid voor in de aanklacht. Daartegenover staat, dat veel bijdragen juist wel van een vrome overtuiging blijf geven. Bovendien is het aantal deelnemers uit de katholieke wereld, zoals geestelijken, begijnen en religieuze broederschappen niet onaanzienlijk.¹⁷

Of het publiek tijdens het trekkingsfestijn iets heeft gemerkt van de activiteiten van Lindanus, Margaretha van Parma en het Hof van Holland valt dus evenmin vast te stellen. De loterij heeft in elk geval voldoende opgebracht, om (met toestemming van Filips II) uit een gedeelte van het batig saldo enkele stukken land te kopen. De koning heft over de opbrengsten daarvan wel belasting.¹⁸

Slot

Loterijen zijn niet uitzonderlijk in de Nederlanden van de zestiende eeuw. De Delftse gasthuisloterij wordt georganiseerd om het in financiële moeilijkheden verkerende gasthuis te ondersteunen. Er wordt op ruime schaal reclame voor gemaakt en zilveren prijzen worden uitgelooft. De deelnemers komen vooral uit de middenstand of brede burgerij. Bij de aankoop van een lot wordt door de meesten een spreuk of rijmpje opgegeven; de rest tekent in met naam of initialen. De rijmvaardigheid is van een zeer middelmatig niveau.

Het gewin speelt bij veel deelnemers een belangrijke rol. Een kleinere groep uit zich neutraal en enig sociaal besef komt veel minder voor. De hoop op Gods medewerking is duidelijk aanwezig. Daarnaast lijkt een nieuwe tijd, de renaissance, zich aan te kondigen in verwijzingen naar vrouwe Fortuna en het gebruik van (kerk)Latijn.

Tijdens de trekking treden de inquisitie en Margaretha van Parma op en wordt tevens het Hof van Holland ingeschakeld: er zouden ketterse teksten voorgelezen worden, hoewel toch ook de inbreng van katholieke zijde zonder meer blijkt door de inbreng van nogal wat geestelijke personen en verwijzingen naar God, Maria en Bijbelteksten. De Delftse overheid wordt gemaand in te grijpen. Op grond van het (incomplete) bewaard gebleven materiaal blijkt, dat er één (het hierboven geciteerd) kritisch rijmpje te vinden is, waarin de hebzucht van de geestelijkheid gehemeld wordt. Helaas kunnen we in verband met deze kwestie alleen maar in het duister tasten.

Literatuur

- Beuningen, P.Th. van. 1966. *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop: Bijdrage tot zijn biografie*. Assen: Van Gorcum.
- Blok, P.J., en P.C. Molhuysen. 1921. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Leiden: Uitgeverij A.W. Sijthoff, 1921.
- Huisman, Anneke, en Johan Koppenol, Johan. 1991. *Daer compt de Lotery met trommels en trompetten! Loterijen in de Nederlanden tot 1726*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

- Kok, M.A. 1981. 'Opkomst van het protestantisme.' In I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw (red.), *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.
- Kunz, G.G. 1970. 'Grootscheepse loterij voor het Delftse gasthuis.' In: *Delftsche Courant* 28 februari 1970.
- Nagtegaal, H.K., en H.M. Morien. 2014. *Delftse Biografieën*. On-line: <http://collectie-delft.nl/delftse-biografieen>.
- Noordeloos, P. 1948. *Pastoor Maarten Donk*. Utrecht: Het Spectrum.
- Oosterbaan, D.P. 1954. *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft*. Delft: Drukkerij Gaade.
- Oosterbaan, D.P. 1973. *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*. Den Haag: Uitgeverij J.N. Voorhoeve.
- Wijbenga, D. 1984. *Delft: een verbaal van de stad en haar bewoners: deel I: Van de vroegste tijd tot het jaar 1572*. Rijswijk: Elmar.

Noten:

- 1 Het voorgaande is gebaseerd op Huisman en Koppenol 1991, p. 10-23, 41 en 93.
- 2 Archief Delft, Archiefnummer 92 (Oude en Nieuwe Gasthuis) met de inventarisnummers 919 t/m 922. Het intekenregister staat onder nr. 921 en het prijswinnaarsregister onder nr. 922.
- 3 Huisman en Koppenol 1991, p. 12, 14, 15.
- 4 Oosterbaan 1954, p. 147; Kunz 1970 en Wijbenga 1984 volgen hem na.
- 5 Oosterbaan 1954, p. 148, 152.
- 6 Huisman en Koppenol 1991, p. 17-18.
- 7 Blok en Molhuysen 1921, deel 7. Janus Secundus (Den Haag 1511 - Doornik 1536) was een humanistisch dichter, die in voornamelijk in het Latijn dichtte. Hij werd vooral bekend met zijn bundel *Basia* ('Kusgedichten').
- 8 Nagtegaal en Morien 2014.
- 9 Blok en Molhuysen 1921, deel 3. Zie vooral: Noordeloos 1948.
- 10 Ter wille van de leesbaarheid pas ik hier en daar de spelling enigszins aan.
- 11 Zie ook: Oosterbaan 1954, p. 149.
- 12 Met dank aan mijn oud-collega, de classicus Hans Verheij, voor zijn hulp bij het vertalen.
- 13 Bij het traceren van de Bijbelcitaten was mijn kompaan, de theoloog Pieter Lugtigheid, de gids.
- 14 Met dank aan mijn oud-collega, de romanist Roel Kluiver, voor zijn hulp bij het vertalen.
- 15 Dit schilderij is te zien in het Amsterdam Museum.
- 16 Huisman en Koppenol 1991, p. 10-20 en 90. Zie ook Oosterbaan 1954, p. 153 en Wijbenga 1984, p. 154.
- 17 Van Beuningen 1966, p. 138-143 en Kok 1981, p. 109-110.
- 18 Zie noot 2, inventarisnummers 923 en 924.

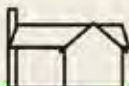
DÉ BOUWSPECIALIST VOOR RESTAURATIE EN RENOVATIE

Gebr. Mensert Aannemersbedrijf

Heeft een rijke geschiedenis als het om bouwen gaat. Door de jaren heen zijn wij als familiebedrijf uitgegroeid tot een all-round bouwspecialist en u kunt bij ons terecht voor:

- Restauratie
- Renovatie
- Machinaal timmerwerk
- Kleine verbouwingen.
- Advies
- Onderhoud
- Nieuwbouw

GEBR. MENSERT
AANNEMERSBEDRIJF *b.v.*

Gebr. Mensert Aannemersbedrijf b.v.
www.mensert.com

Verwersdijk 33
2611 ND Delft

Telefoon: 015 2125365
Email: info@mensert.com

Verheven als het huis des Heeren

Wereldlijke en geestelijke macht in de Republiek 1618–1631

Wouter Kuyper

De bouwhistorie van het Delftse stadhuis is in een nieuw licht komen te staan door de toeschrijving aan Hendrick de Keyser als bouwmeester van het huis van Johan van Oldenbarnevelt aan de Kneuterdijk te 's-Gravenhage.¹

Deze toeschrijving levert een nieuw inzicht over de aanvankelijke opzet, verwezenlijking en geschiedenis van het stadhuis, dat enkele foutieve maar vastgeroeste ideeën omverwerpt. In dit artikel wordt een en ander nader toegelicht. In 1631 verscheen, tien jaar na de dood van Hendrick de Keyser, de ontwerper van het Delftse stadhuis waarvan de bouw in 1618 begon, de *Architectura Moderna*. Het boek toont in veertig mooie gravures de voornaamste bouwkundige werken van de meester. Tot onze verrassing vinden we er ook het *Coymanshuis* aan de bocht van de Keizersgracht in Amsterdam in terug, het eerste huis van belang dat Jacob van Campen, een overtuigde aanhanger van het Hollandse classicisme, heeft gebouwd. Naarmate dit artikel vordert zullen we zien waarom het huis in dit overzicht wel degelijk op zijn plaats is. De prent – een kopergravure – toont de plattegrond en de gevel van het huis dat in zijn classicistische horizontaliteit een grote en opvallende nieuwigheid was tussen de trapgevels aan de grachten en dat bovendien juist tegenover de monumentale oostgevel van Hendrick de Keyzers Westerkerk is opgetrokken (afb. 1).

Afb. 1. Jacob van Campen, façade van het Coymanshuis, Amsterdam, 1625. Met de plattegrond in één gravure; de doorsnede toont aan de zijkanten de ramen en geeft in het midden op een wat lager niveau de twee ingangen aan. Uit *Architectura Moderna* XLIII, 1631.

Oude privileges en harde politieke realiteit

Binnen twee jaar nadat in 1617 (dertig jaar na diens dood) Palladio's *Basilica* in Vicenza gereed was gekomen (waarover later) verbrandden in Holland en Enge-

land twee bijzondere gebouwen. Daardoor was in het anglicaanse koninkrijk en de calvinistische Republiek alle aandacht gevestigd op een protestantse formulering van de idee van een basilica en op de toepassing ervan op een plechtige hal in een eigen idioom. Dat idioom moest het 'rechtschapen noorden' onderscheiden van het 'roomse zuiden'.

In Engeland voerde Inigo Jones, geïnspireerd door de Romeinse bouwmeester Vitruvius, het Banqueting House, waarvan de bouw begon in 1619, tot een perfectie toen hij de hal de verhouding gaf van 1 (breedte) : 2 (lengte) : 1 (hoogte), de vorm van een dubbele kubus. Voor het Delftse stadhuis mag al evenzeer een dubbele kubus worden verondersteld, hoewel we door latere verbouwingen de exacte dimensies niet meer kunnen vaststellen.²

Op de vierde februari 1618 werd het middeleeuwse Delftse stadhuis verwoest door brand, een jaar na de voltooiing van de Vicentijnse Basilica. Dit was een ware ramp voor de stad, die qua grootte middelmatig was tussen de Hollandse steden, maar die koste wat kost probeerde de belangrijke rol te handhaven die zij had

Afb. 2. Hendrick de Keyser, enig en definitief ontwerp voor het Delftse stadhuis, 1618. Spiegelbeeldige gravure uit *Architectura Moderna* XXVII, 1631. De aangegeven hoogte is 40 voet; de afstand tussen de bartlijnen van de buitenste pilasters 80 voet.

gespeeld in de eerste jaren van de Republiek. Willem de Zwijger, de leider van de opstand tegen Spanje, had het verdedigbare Delft gekozen als de plaats van zijn prinselijke hof en was in 1584 daar vermoord. Zijn zoon, graaf Maurits, werd gekozen als stadhouder, maar koos Den Haag als residentie zodat hij dicht bij de uitvoerende en juridische organen van de staat was.

De Staten van Holland verleenden een subsidie voor de herbouw van het stadhuis en na een wedstrijd werd Hendrick de Keyzers ontwerp al op 28 april 1618 gekozen (afb. 2).

Het was een schitterend ontwerp, renaissancistisch, al sterk getint door het Hollandse classicisme dat onmiddellijk na Maurits'dood in 1625 in de mode zou raken samen met Jacob van Campens Coymans-huis dat zo veel te danken heeft aan het ontwerp van het Delftse stadhuis, en dat evenals dat ontwerp in 1631 werd opgenomen in de *Architectura Moderna*. Ook vertoonde het stadhuisontwerp een heldere republikeinse gezindheid met nadruk op de vrijheden van de stad en haar gerechtelijke privileges. Het werk was voltooid in 1620 (nog bij De Keyzers leven, 1565-1621), maar jammer genoeg week het uiteindelijke bouwwerk sterk af van De Keyzers iconologische inhoud. De redenen voor deze wijziging lagen voornamelijk op politiek terrein. Er waren al een paar onheilspellende voortekenen geweest voor het veranderende politiek-religieuze klimaat. De orthodoxe factie in de calvinistische kerk (die meer en meer het karakter kreeg van een staatskerk) stabiliseerde en versterkte haar positie door een internationale synode die bijeen kwam in Dordrecht van 1618 tot 1619.³

Het werd al gauw duidelijk dat de meest conservatieve predikanten uit de Nederlanden, Genève, Schotland, Engeland en verscheidene Duitse steden en landen een meerderheid hadden en hun (onverdraagzame) wil zouden opleggen. Hoewel Maurits eerst nog onverschillig voor godsdienstige zaken was, koos hij in 1617 partij voor de contraremonstranten, terwijl Oldenbarnevelt aan de remonstrantse zijde stond.

In de calvinistische kerk vormden de contraremonstranten sinds de synode van Dordrecht de meerderheid, maar de stadsregeringen van Holland en Utrecht waren over het algemeen remonstrants, net als die van Amsterdam en Leiden. Ze huurden troepen soldaten, de zogenaamde waardgelders. De burgemeesters van Leiden gingen zover om de hele Breestraat voor het stadhuis af te zetten met een versterking, de 'remonstrantse schans', om zich te beschermen tegen het gepeupel dat werd opgehitst door de calvinistische predikanten.

Te midden van dit kabaal onderstreept het ontwerp van Hendrick de Keyser de privileges van de stad Delft. We zouden Willem van Oranjes motto ervoor kunnen gebruiken: 'rustig te midden der roerige baren'. Spoedig nadat het ontwerp was verkozen, escaleerden de politieke gebeurtenissen. In juni 1618 voerde Maurits een staatsgreep uit. Hij handelde snel met het ontbinden van de waardgelders. In augustus nam hij Oldenbarnevelt gevangen en ging hij door met het ontbinden van de stedelijke troepen en het zuiveren van stadsregeringen door er contraremonstranten te benoemen, het zogenaamde 'verzetten van de wet'. Oldenbarnevelt kreeg een partijdige berechting en werd in 1619 onthoofd.

De oppermacht van Maurits en de rampzalige gevolgen voor de gevel

De Delftse burgemeesters werden verrast door het snelle optreden van Maurits. Ze hadden Hendrick de Keyzers ontwerp niet alleen gekozen omdat het hun ideeën verbeeldde en weelderig genoeg was, maar ook om hun stadhuis roem te verlenen als werk van de geprezen architect en beeldhouwer van Amsterdam, die ook het opvallende huis van Johan van Oldenbarnevelt aan de chique Kneuterdijk in Den Haag had ontworpen. Tot hun schrik vertoonde de rechte attiek (de verhoging boven de kroonlijst van de gevel, waarmee het dak aan het zicht onttrokken werd) met twee nissen van dat huis een opvallende overeenkomst met de attiek van het stadhuis dat ze begonnen te bouwen. Het huis aan de Kneuterdijk is inmiddels sterk verbouwd, maar op een oude voorstelling van Petrus Schenk is duidelijk de attiek met de twee nissen te zien. (afb. 3).

Wat kon worden opgevat als lofprijzingen aan de landsadvocaat, moest worden vervangen door lof voor Maurits, die niet alleen alle uitvoerende macht aan zich had getrokken, maar nu bovendien prins van Oranje was. Zo liet de Delftse magistraat plaatselijke metselaars en steenhouwers de hele gevel anders uitvoeren en in hun angst voor Maurits overdreven ze schromelijk. Het wijzigen of bijna geheel reduceren van de attiek was bijzonder schadelijk. Hendrick de Keyser

Afb. 3. Hendrick de Keyser (toeschrijving), Oldenbarnevelts huis aan de Kneuterdijk, Den Haag. Prent uitgegeven door Petrus Schenk.

mocht alleen een standbeeld van Justitia beeldhouwen, een fraai beeld dat nog steeds de gevel siert (afb. 4). De Korinthische pilasters als uitdrukking van wereldlijke macht konden blijven, maar Temperantia die het wijze oordeel van burgemeesters symboliseert, werd weggelaten, zodat Justitia, nu midden boven Maurits' wapen en onder de Hollandse leeuw poseert voor zowel het oordeel als de uitvoerende macht van de graven van Holland aan wie het halsrecht oorspronkelijk behoorde, in feite op te vatten als 'nu aan Maurits'. Wanneer we de gravure van Hendrick de Keyser aandachtig bekijken, zien we iets opvallends: het Hollandse leeuwje loopt naar (heraldisch) links, terwijl het naar rechts behoort te lopen. Met andere woorden, de gravure is gespiegeld. Zo begrijpen we ook waarom Temperantia verkeerd lijkt te staan. Als symbool van wijs, weloverwogen oordeel hoort ze voor de kamer van burgemeesters te staan, welke kamer in weloverwogen geplande stadhuisen zoals dit en later Jacob van Campens Amsterdamse stadhuis heraldisch rechts van de ingang en de vierschaar ligt, terwijl Justitia, als symbool van de uitvoerende macht, links staat, voor de kamer van schout en schepenen.

Afb. 4. Het beeld van Justitia in de gevel van het Delftse stadhuis.

Op de gravure in de *Architectura Moderna* (plaat XXXVII) zien we boven de ingang nog een ingang, die leidde naar een platform voor het gebouw, het schavot dat werd opgetimmerd voor belangrijke terechtstellingen. Onbelangrijke kleine lieden die de doodstraf opliepen, werden eenvoudig buiten de stad aan de gal gehangen.⁴

Zoals de meeste grotere steden had de stad Delft het halsrecht. Het vonnis werd uitgesproken in de vierschaar in de grote voorzaal, het centrale punt van het gebouw. Executies op het ceremoniële tijdelijke platform vonden plaats door ontvoering of ophangen. Voor hangen kon een balk worden uitgestoken door het al onheilspellend half geopende luikje boven het wapen van Delft. We zien op de gravure dat het samengaan van tekens van de uitvoerende macht van de stad nog wordt onderstreept door het symbool van het opwippen van de architraaf boven de plechtige toegang tot het schavot. Dit opwippen van de architraaf (waarbij de kroonlijst erboven meestal recht en ongebroken blijft) was een vrij normaal teken.

Hendrick de Keyser heeft het eveneens toegepast aan de burgemeestersingang van de Westerkerk (plaat XV in de *Architectura Moderna*) en het was ook toegepast boven de ingang van het stadhuis van Oudewater.⁵

Oudewater was een belangrijk voorbeeld voor Delft, niet alleen omdat na de Spaanse Furie Oudewater de eerste stad was in de vrije Republiek die een nieuw stadhuis bouwde (in 1588), maar ook omdat Delft met Alkmaar en Oudewater een verbond van onderlinge bijstand had gesloten. Zo sieren naast het eigen stads wapen nog steeds de wapens van Delft en Alkmaar de stadhuisgevel van Oudewater: dat van Oudewater zelf in het midden boven de ingang, dat van Delft als belangrijkste stad in het verbond om te zien links, dus heraldisch rechts, en dat van Alkmaar heraldisch links. Zo had De Keyser een groot stadswapen boven de Delftse ingang gedacht, dat echter werd vervangen door een zo mogelijk nog groter wapen van prins Maurits.

Ironisch genoeg bevond dat wapen zich recht tegenover Willem van Oranjes monument, terwijl iedereen kon bevroeden dat de Staten, als Maurits eenmaal was overleden, nooit zo een magnifiek monument voor hem zouden willen bekostigen. En inderdaad, graven van Nassau, prinsen van Oranje, stadhouders of sinds 1815 koningen en koninginnen van de Nederlanden zijn allen begraven onder Willems monument dat is versierd met Willems wapen.

In de Nieuwe Kerk zit de bronzen Willem de Zwijger als veldmaarschalk bescheiden tussen twee deugden, waarvan die aan zijn rechterhand de vrijheid van de Republiek voorstelt en die aan zijn linkerhand altijd Justitia, de vonnisuitvoerster, wordt genoemd omdat ze met haar rechterhand een weegschaal ophoudt. Maar haar andere hand rust losjes op haar heup zonder enig instrument van executie vast te houden. Wanneer we haar voor de zorgvuldig overwegende Prudentia of Temperantia houden, treft ons het contrast met de door De Keyser gehakte Justitia van het stadhuis, die het uitvoerende zwaard in haar rechterhand houdt en de voorzichtige weegschaal in de linker - nog zo een overdrijving van Maurits' werkelijke macht.

De Delftse magistraat was gerustgesteld door deze buitensporige vleierij, hoewel *de jure* Maurits van Oranje slechts de gehoorzame dienaar was van de Staten, die in 1581 waren getreden in alle rechten en voorrechten van de graven van Holland. Ook door de geveltop hoog op te halen en de (eveneens nog wat groter gemaakte) Hollandse leeuw door het fronton heen te halen, verdween de kostbare toren, de kern van het gebouw en eens de donjon van de graven, zoveel mogelijk uit het zicht. Aan die kern (waarin de kamer van de raad was gelegen, officieel het hoogste gezag van de stad) waren nog geen zestig jaar eerder de wapens gehangen van de regerende burgemeesters in het jaar 1566-1567.⁶

Dit waren de burgemeesters die zeven van de acht grote altaarstukken van Maarten van Heemskerck spaarden voor vernietiging door de calvinistische beeldenstormers in 1566 door ze naar het stadhuis over te laten brengen waar ze miraculeuzerwijs werden gespaard door het allesverterende vuur van 1618.⁷

Voor wat werd uitgevoerd zie men Coenraet Deckers prent, die opgenomen is

Afb. 5. Coenraet Decker, ca. 1665. Voorgevel van het stadhuis. De prent is als losse plaat in de handel gebracht en opgenomen in *Bleyswijcks Beschryvinge* in 1667.

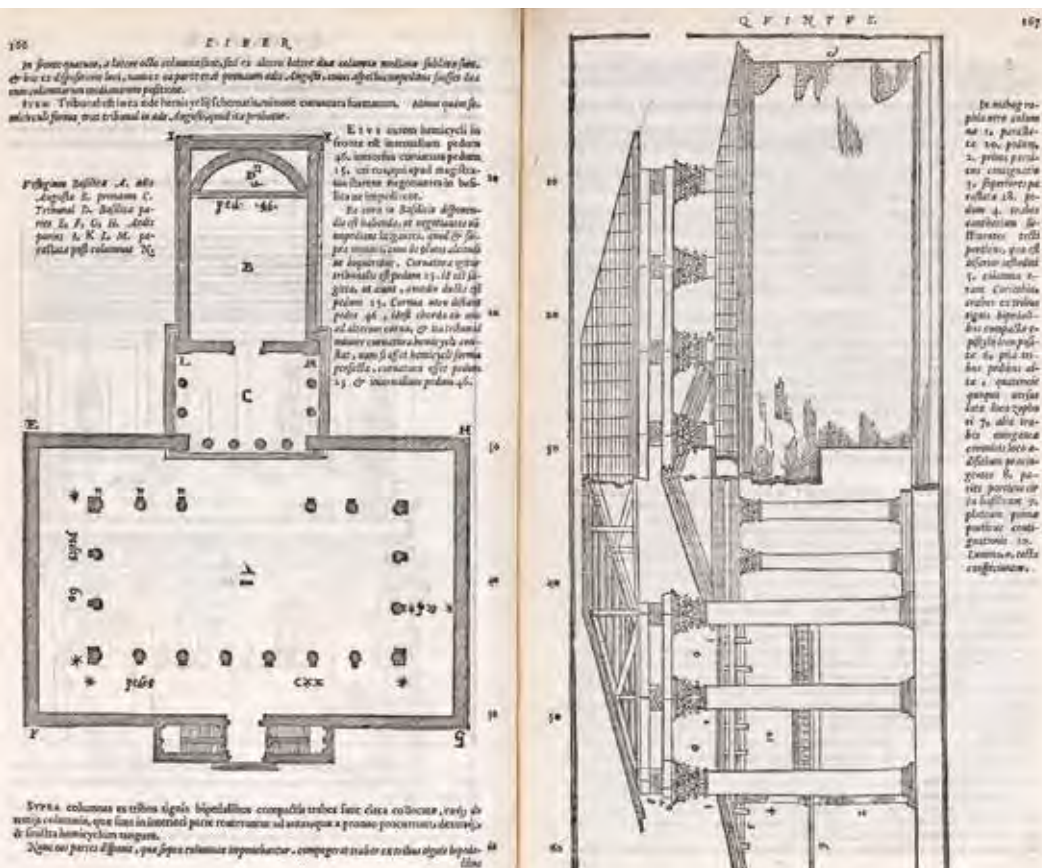
door Dirck van Bleyswijck in zijn *Beschryvinge* (afb. 5). De prent toont niet alleen de voorgevel, maar doordat het verdwijnpunt ver naar links ligt, ook nog de Waag en de zijgevel met trapgevel en vuurbollen. Nu weer in een stadhouderloos tijdperk komen de burgemeesterswapens aan de toren weer bijna alle in het zicht. De enige naam onder aan de prent is die van de Amsterdamse uitgever. De 'dader', Coenraet Decker, lag op het kerkhof. Natuurlijk wist iedereen in Delft dat het Decker was, die de andere gravures in de *Beschrijving* wel signeerde en die ook voor Van Bleyswijck aan de *Kaart Figuratief* werkte.

Afb. 6. Het stadhuis in 2007.

Voorbeelden voor de plattegrond en de doorsnede van de grote zaal

Ondanks deze ingrijpende veranderingen bij de uitvoering van het ontwerp was het gezien het geheel van de plattegrond en vooral de doorsnede van de grote zaal en de afleiding van deze onderdelen een slimme, afleidende manoeuvre. Beide bleven volgens hun geplande opzet intact. En beide ontsnapten aan de aandacht van architectuurhistorici, hoewel Georg Galland toch zo een mooie aanzet heeft gegeven in zijn uitputtende en baanbrekende beschrijving van de Hollandse architectuur en beeldhouwkunst (verschenen in 1890), toen hij opmerkte: 'Het is alleen Hendrick de Keyzers stadhuis dat de schitterende ruimtelijke vertoning van de architectonische creaties van het classicisme inluidd.'⁸

Afb. 7. Barbaro en Palladio, 1567, de Tempel van Fano volgens Vitruvius. A - Basilica, B - Tempel van Augustus, C - Pronaos of Voorbal, D - Tribunaal.

Het uitgangspunt voor de Delftse plattegrond was Daniele Barbaro's Tempel van Fano geweest, zoals hij voor Barbaro in tekening was gebracht door Palladio. De tempel van Fano was gebouwd door Vitruvius, de Romeinse architect ten tijde van keizer Augustus, die de geschiedenis is ingegaan omdat hij een verhandeling over de bouwkunst heeft geschreven, de *Tien Boeken over Architectuur*, dat als handschrift is gekopieerd en bewaard gebleven en al vroeg in de renaissance gedrukt. De uitgevers zaten met het probleem dat er geen enkele illustratie bij was, zodat ze het boek moesten verluchten met houtsneden naar tekeningen van contemporaine architecten. Dat was niet gemakkelijk omdat de interpretaties van de in gebrekkig, soms wel duister Latijn geschreven tekst problemen opleverde, ook voor de in het Latijn geschoolde humanisten die weer als tolken optraden. Vitruvius schrijft wel iets over de door hem gebouwde tempel (eigenlijk een complex van stadshal of basilica dat dwars ligt voor de tempel) maar niet zoveel dat er niet nog steeds de meest fantastische interpretaties worden gevonden. De afbeelding waar het hier om gaat is een van de beroemdste, omdat ze is gemaakt door de fameuze architect van Vicenza, Andrea Palladio, voor de al niet minder beroemde kardinaal Daniele Barbaro voor zijn Vitruvius-editie van 1567 (afb. 7 en 8).

Afb. 8. Façade van de Basilica en doorsnede met de façade van de Pronaos of Voorhal.

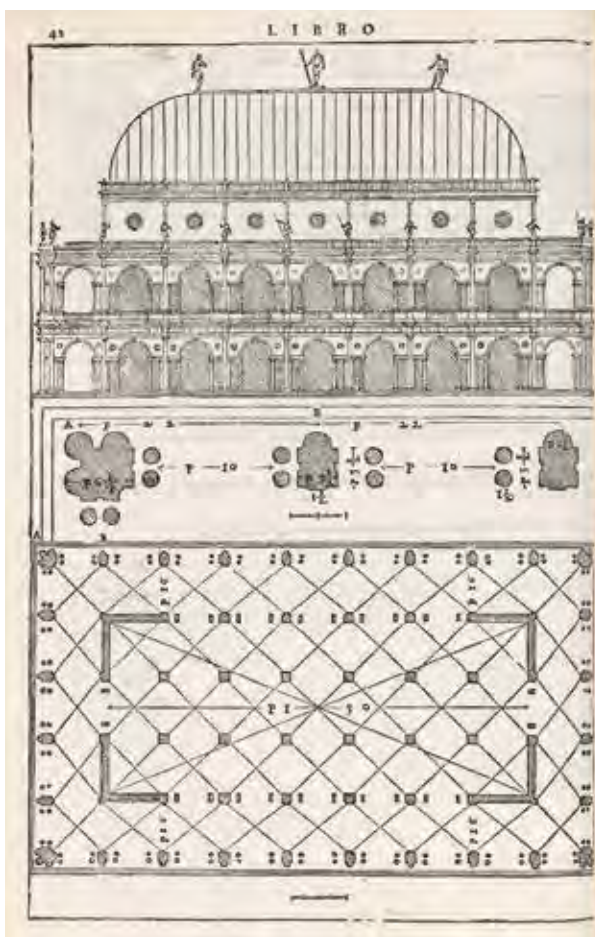
De vrij kleine maar belangrijke stad Vicenza, die was geannexeerd door de republiek Venetië, maar waar altijd een fiere, vrij stijve en hooghartige aristocratie is gebleven, was de ideale stad voor de stijl voor de stadspaleizen en de basilica die Palladio ontwierp. Alles wat in de vrije republiek Venetië gebeurde, mocht zich in de hartelijke belangstelling van de vrije Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verheugen. Daar waren allereerst de nauwe handelsbetrekkingen, die ook bleven bestaan nadat in 1602 Oldenbarnevelt de verschillende compagnieën tot een sterker concurrerende VOC had samengevoegd. Venetië bleef katholiek maar voerde een zo onafhankelijk mogelijke kerkelijke koers ten opzichte van de paus. Zo werden de jezuiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw geweerd uit de republiek Venetië.

Venetië heeft een middeleeuws stadhuis, maar Vicenza was niet alleen als Venetiëans gebied politiek voorbeeldig, het was ook de stad van Palladio, die ter meerdere ere van de stad een grote stadshal had ontworpen, waarvan de schitterende bouw in natuursteen veel van de financiën vergde, maar die eindelijk in 1617 klaar kwam. Dat was jaren na Palladio's overlijden, maar allang bekend omdat Palladio haar had opgenomen in zijn derde boek. Dat deel van de vier boeken gaat eigenlijk over de oudheid, maar de basilica van Vicenza is ingevoegd tussen antieke basilica's.

Het is niet waarschijnlijk dat Hendrick de Keyser Italiaans kon lezen. Maar er waren genoeg kenners zijn omgeving - in Utrecht, waar hij leerling was van Cornelis Bloemaert en in Amsterdam waar hij zijn werk vond - om hem te helpen zodat hij de essentie te horen kreeg van de korte maar zeer ter zake doende inleiding van Palladio:

Dichtbij een basilica of zelfs erin zetelt de boge magistraat, en juist de naam, basilica, betekent koninklijke woning, en ook verblijven de rechters er om recht te spreken. De basilica's van onze tijd onderscheiden zich van de antieke aangezien die gelijkvloers lagen, maar de onze verheffen zich boven gewelven waarin onder andere de winkels voor diverse kunsten en koopwaar zijn, evenals de kerkers voor gevangenen. Verder hebben de oude de zuilengangen aan de binnenzijde, terwijl die van ons in tegenstelling er geen hebben of aan de buitenkant aan het plein.

Dan noemt hij twee beroemde voorbeelden, beide in de republiek van Venetië. Van de eerste basilica, die 'maar middeleeuws' is, vermeldt hij dat ze in Padua ligt, een stad beroemd in de hele wereld om haar universiteit, en dat de edellieden er elke morgen bijeenkomen en dat ze hen dient als een overdekt plein. Dan komt

Afb. 9. Basilica, Vicenza. Palladio, *Il Terzo Libro dell'Architettura, Venetië, 1570, blz. 42.*

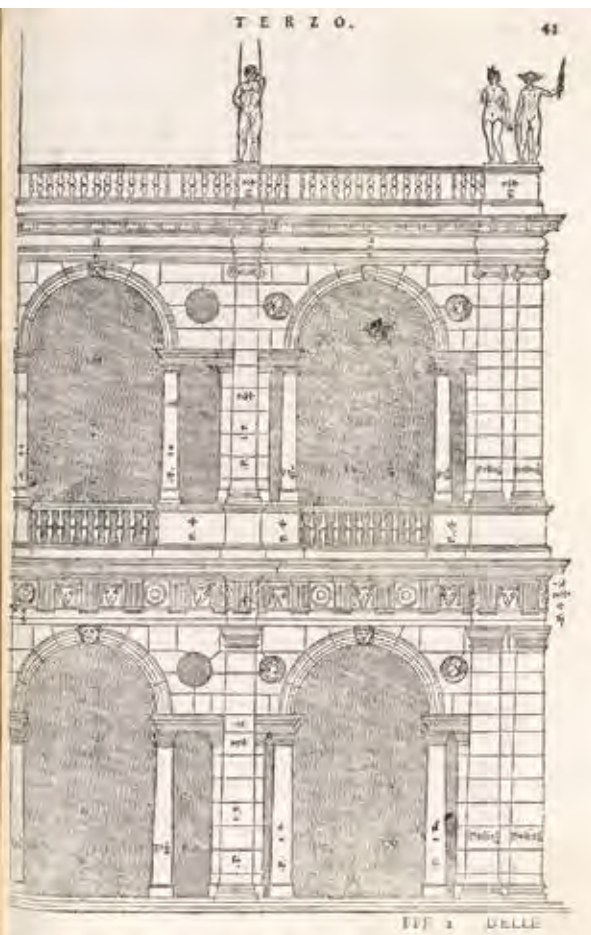
hij aan de basilica van Brescia, waaraan hij slechts een zin wijdt, maar wat voor een zin voor dit net voltooid, geheel renaissancepaleis! 'Een andere basilica door haar grootte en ornamentatie wonderbaarlijk heeft juist Brescia gemaakt, de stad die magnifiek is in al haar handelen'.

Meteen erna beschrijft Palladio zijn eigen werk. Het wordt geïllustreerd met hout-snedes op twee pagina's waarvan de ene boven laat zien hoe het geheel er zal uitzien, dan een detail van de galerij (met de hoekoplossing) en eronder de plattegrond van het gelijkvloers die de 'botteghe' (winkeltjes) vertoont met hun rijen pijlers die de gewelven ondersteunen waarop de grote zaal rust en de omgang van Palladio's nieuwe galerijen. Op de andere bladzijde staat een mooi groot deel van

de galerijen tot een linker hoek. Deze gravure is voor ons van bijzonder belang omdat ze de volgorde van de bouwworden laat zien (Ionisch boven Dorisch) die ook aan het Delftse stadhuis is toegepast (afb. 9 en 10).

Of men Hendrick de Keyser verteld had dat de zaal al bestond, doet minder ter zake omdat De Keyser ook met Fano werkte en met andere voorbeelden, onder andere oudere en nieuwere Nederlandse stadhuizen en wellicht ook Hendrik II's renaissancepaleis in Breda. Bij al zijn grote werken, met name de Zuider- en Westerkerk in Amsterdam, gebruikte hij bestaande Nederlandse voorbeelden, alleen zijn geniale Noorderkerk, die zo 'nieuw' aandoet met zijn achthoek die over een kruis is geprojecteerd, blijkt bij nauwkeurige bestudering aan Italiaanse voorbeelden te zijn ontleend. Palladio houdt zich trouwens aan de waarheid en schrijft heel bescheiden: 'waarvan ik alleen maar de tekeningen geef omdat de galerijen rondom van mijn vinding zijn en niet geloof dat ze kunnen worden vergeleken met de antieke bouwwerken.'

'Alles bij elkaar is ze te midden

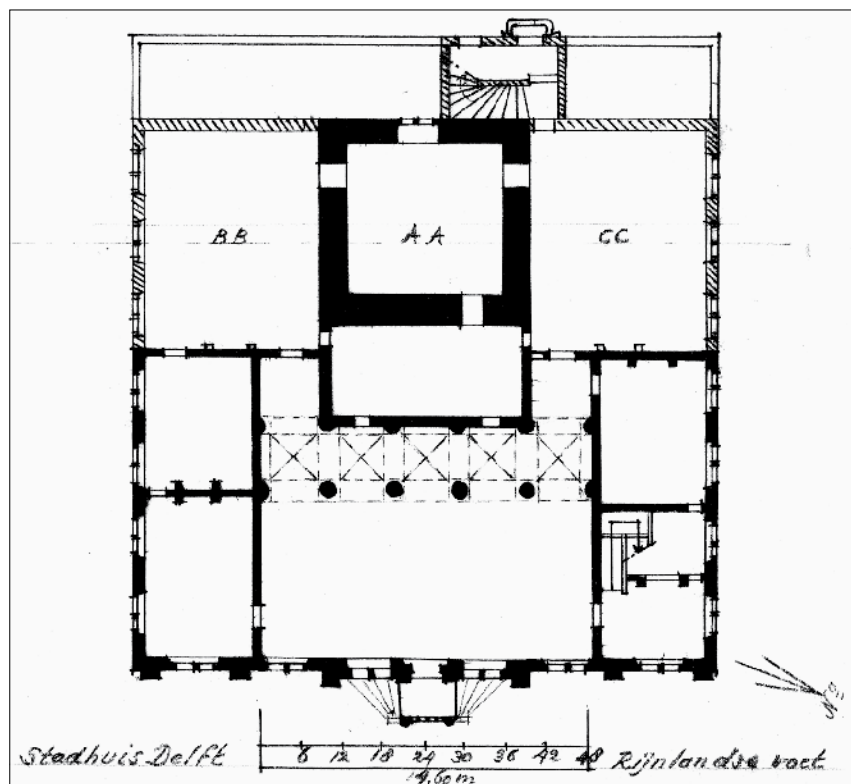

Afb. 10. Basilica, Vicenza. Palladio, *Il Terzo Libro dell'Architettura, Venetiè, 1570, blz. 43.*

van de allermooiste constructies van de antieke oudheid tot nu toe, zowel door haar grandeur als haar ornamentatie en ook door het bouw materiaal dat geheel van de hardste schitterende natuursteen is.' Vooral dat laatste gedeelte zal de Delftse burgemeesters uit het hart gegrepen zijn.

De Delftse façade heeft beneden Dorisch en boven Ionisch, het Ionisch is in Hendrick de Keyzers ontwerp glad of gecanneleerd (de enige keuze die hij de magistraat bood) maar hoe dan ook fier en ongebroken, hetzelfde Ionisch zoals het in het Oudewaterse en het Leidse stadhuis emblematisch wordt gebruikt voor de fiere, ongebroken geest van de vrije burgers van de vrije Republiek. In de uitvoering is deze spiritualiteit gebroken en vervangen door het 'krullig mal' als teken van submissie aan Maurits.

De 'wapenverandering' is genoemd, Van Bleyswijck besteedt er geen aandacht aan, maar hij is vol bewondering over de natuursteen die de gevel een voornaam, schitterend aanzien geeft. Hij is niet op fouten te betrappen en als hij schrijft dat de vierschaar, wanneer we de halve zuilen erbij tellen, *acht zuilen* heeft, heb ik hem geloofd en de bijgaande reconstructie getekend (afb. 11).⁹

Afb. 11. Reconstructie van de plattegrond van het Delftse stadhuis in 1620.

In de reconstructie zijn de buitenmuren van de burgemeesters- en de schepenkamer licht gearceerd om duidelijk te maken dat het een geniale keuze van Hendrick de Keyser was om juist voor het 'Heiligste der Heilige', de oude grafelijke kern met de raadskamer en de voorliggende vierschaar, de plattegrond en gevel van Fano te gebruiken, maar voor de gevel aan de Markt en diens verwevenheid met de vierschaar en publieke ruimte (de grote hal) Palladio's basilica. In Fano ligt de basilica dwars, door een tempelfront met vijf ingangen komt men door een voorhal in de tempel, die ook toegankelijk is vanuit een van de zijhallen.

In Delft zijn de zuilen van de vierschaar van gepolijste zwarte Namense steen, Fano's vierkante zuilen *in antis* (aan de zijkanten van de doorgang) zijn vervangen door halve zuilen, net zo als er aan de achterwand van de overwelfde ruimte van de vierschaar zes halve zuilen hebben gestaan en horen te staan. Met ziet dat de zuilen van de vierschaar van de Dorische orde zijn, in tegenstelling met Fano waar ze Korinthisch zijn. Maar Hendrick de Keyser heeft, Palladio's voorbeeld volgend, zowel de zuilenrijen van de Basilica als van de doorgang naar de gevel gebracht: de vierkante Korinthische zuilen flankeren de belangrijke toegang tot het schavot en de nissen met *Prudentia* en *Justitia* als tekenen van overleg en rechtspraak van de magistraat. We moeten, wanneer we zijn gevel bekijken, denken aan de titelpagina's van bijbels die in hun illustraties spiegels zijn van wat er in het boek omgaat. Fano heeft inwendig tussen de zuilen een verhouding van één op twee, deze verhouding komt precies terug in de grote hal en de gevel van Delft. De lengte van Padua's zaal, die drie keer de breedte bedraagt, is teruggebracht tot het overzichtelijke, renaissancecristische tweemaal, en bovendien is er alle reden aan te nemen dat Hendrick de Keyser het daarbij niet heeft gelaten, maar de schone verhoudingen tot in de hoogtemaat heeft doorgezet. Niet alleen is dat in overeenstemming met de renaissancecristische opvattingen, maar van oudsher heeft het begrip bestaan dat een belangrijke hal een waardige hoogte moest hebben. Een zeer waardig voorbeeld dateert al van de tijd van graaf Willem II en zijn zoon Floris V: de grote zaal op het Binnenhof (die na de romantische tijd wel Ridderzaal wordt genoemd). Het eerste renaissance voorbeeld hier te lande is de grote zaal van het paleis te Breda. En menig stadhuis had een hoge zaal, bijvoorbeeld het net voltooide stadhuis van Bolsward, om maar niet te spreken van de statenkamer in Dordrecht waar de Synode juist bijeenkwam. Maar ik noem die wel, omdat ze dichterbij ligt dan het paleis te Breda, dat waarschijnlijk eveneens achter de bovenstukken van de kozijnen lunetten had die in de kromming van de kap schieten.

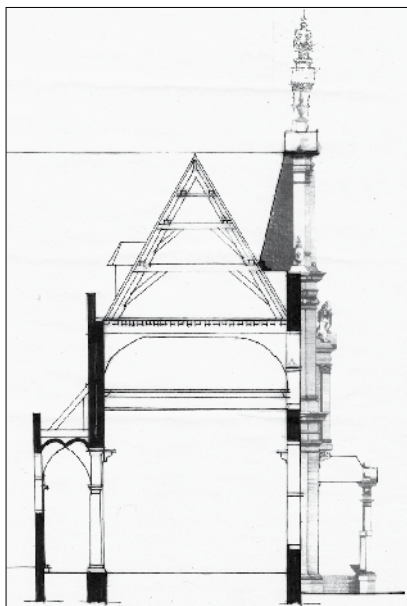
De reconstructie laat zien dat Hendrick de Keyser op een hoogte gelijk aan de diepte van de zaal een kroonlijst zal hebben gedacht, zodat hij eronder de ideale vorm van de dubbele kubus kon realiseren. Een recent kerkelijk Nederlands voorbeeld werd gevonden in de kerk van Midden-Beemster (1615 e.v.) waarvan het schip twee kubussen beslaat onder het halfronnd van het tongewelf en die is ontworpen met medewerking van Hendrick de Keyser (zie Van Agt, met tekening van de plattegrond en de langsddoorsnede waarvan duidelijk de dubbele kubus onder halfronnd tongewelf afleesbaar is).¹⁰

Van Agt schrijft over trek balken, maar Delft is kleiner en heeft, boven een gewelf bestaande uit een vlak gedeelte tussen kwartronde koven, een volledige kapcon-

structie, die na de bouw van 1618 tot 1620 niet van zijn plaats is geweest. Er zullen net zo als in Midden-Beemster muurstijlen op hardstenen consoles zijn geweest, waarvan de consoles met de gebeeldhouwde wapens van burgemeesters-bouwheren (thans sterk gerestaureerd) alle verbouwingen hebben overleefd (afb. 12).

Dat het het juiste tijdsgewricht was bewijst de *double cube* van het eerder genoemde Banqueting House in Londen, waaraan bovendien met voorbijgaan van de normale beeldhouwer voor zulk werk Hendricks schoonzoon Nicholas Stone als steenhouwer van de kapitelen heeft gewerkt. Die zal op zijn beurt Inigo Jones precies op de hoogte hebben gesteld van de vorderingen in Delft. De lunetten verdienen vermelding omdat ze samenhangen met de vormgeving van de gevel en met een zeer oud Germaans gebruik dat wil dat de vierschaar in de open lucht wordt gespannen. Om te bewijzen dat dit geen fictie was geworden, hadden de stadhuizen zo groot mogelijke ramen waarvan een gedeelte opengezet kon worden of vensters geheel zonder kozijnen die met luiken werden gedicht. Woerden (1614) had een houten venster ter breedte van de gehele gevel met twaalf lichten naast elkaar waarvan alleen de bovenste rij was beglaasd maar waarvan de onderste rij geheel open werd door het openen van de luiken. In Bolsward (1616) waren hoogstwaarschijnlijk op de verdieping naast de ingang geen kozijnen voor het bovengedeelte van de zaal, maar door luiken afgesloten openingen.

Te oordelen naar oude afbeeldingen, wel allereerst de prent die Decker voor Van Bleyswijck heeft gemaakt, werd in Delft dezelfde pretentie opgehouden. Boven is een rij gesloten luiken (waarboven licht toetrad door beglaasde vensters in lunetten), terzijde ziet men open luiken voor kamers waar ze gemakkelijk te bereiken zijn. Of de deur naar het schavot openstond is niet goed te zien; beneden is een aantal luiken van de grote zaal geopend. Waren er kamers boven een lage grote zaal geweest dan stonden de luiken op een zonnige dag als deze open.

Afb. 12. Reconstructie van de dwarsdoorsnede van de Burgerzaal zoals ze heeft bestaan van 1620 tot ca. 1835. Hoog plafond met gewelfvlakken binnen de nog bestaande dakconstructie. Korbeels met de gebeeldhouwde wapens der burgemeesters op zichtbare plaats. Plafond met lunetten allicht in navolging van de grote zaal van het paleis te Breda. Donkere gedeelten van de façade naar de Architectura Moderna XXXVIII, lichtere top: zoals uitgevoerd.

Kortom, alle aanwijzingen leiden naar een voorname, hoge zaal voor burgerij en rechtspraak, een grote zaal met *envergure*.

Helaas ligt er sinds de justitiële veranderingen met de komst van het koninkrijk, en de volgende verbouwingen van de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw, een vloer halverwege hoogte in de zaal, zodat haar *envergure*, haar hoge vlucht, niet meer begrepen wordt en de architectuurhistorici al honderdvijftig jaar zoeken naar de 'staatsietrap'.¹¹

Het stadhuis en het huis voor Van Wely in relatie met het Coymanshuis

Tussen het eerder genoemde Coymanshuis en het Delftse stadhuis bestaan diverse verbanden. Aan de gevel van Hendrick de Keyser zoals die afgebeeld is in de *Architectura Moderna* valt direct een zekere tweedeling op, een indeling tussen links en rechts die men haast een verdeling tussen goed en kwaad zou noemen, zoals ze op schilderijen van het laatste oordeel naar voren springt. Zo een tweedeling met haar zware ondertonen van het Godsoordeel – waarvan wereldlijke justitie als een afgeleide werd beschouwd – vindt men vaak in de architectuur van de zestiende eeuw, terwijl ze in de zeventiende eeuw verdrongen wordt door de allesoverheersende classicistische of barokke centrale ingang. Het is zeer waarschijnlijk dat Hendrick de Keyser, toen hij de opdracht kreeg voor het monument ter ere van Willem van Oranje, een reis maakte naar St. Denis om met eigen ogen de grafmonumenten van de Franse koningen te zien. Op weg daarheen zal hij het paleis te Breda hebben bezocht, maar zeker het vlak bij St. Denis gelegen renaissancepaleis Écouen, dat hij waarschijnlijk al kende uit de prachtige publicatie van Ducerceau over de belangrijkste gebouwen van Frankrijk (afb. 13).¹²

Ducerceau geeft drie frontispiesen op grote schaal, waarvan vooral het frontis-

Afb. 13. Noordgevel van het renaissancepaleis Écouen.

pies van de noordgevel aan de court van Jean Bullant van omstreeks 1555 van invloed is geweest op het Delftse gevelontwerp. Te noemen vallen de tweedeling, de superpositie van twee zuilorden en de korte attiek met twee aedicula's onder gebogen frontons.

Het huis van Balthasar Coymans (afb. 1) heeft niet een tweedeling om iconologische redenen (twee ingangsendeuren met drie traveeën ernaast) maar uit utilitaire noodzaak omdat het bestemd was voor een groot deel van de familie Coymans. In de eerste plaats Balthasar Coymans die in Antwerpen was geboren maar na 1585 naar Amsterdam was verhuisd en daar de Amsterdamse tak van de familie had gesticht. Hij was in 1588 te Antwerpen getrouwd met Isabeau de Pickere, die in 1624 te Amsterdam is overleden, waarna hij als weduwnaar bij zijn zonen introk. Dezen, Balthasar en Joan, vroegen Jacob van Campen het huis in de nieuwe classicistische stijl te voltooien en Balthasar junior, de bankier-koopman, gebruikte de grote zaal aan de vier rechter traveeën waarin men als in een echt Amsterdams voorhuis met de deur naar binnen viel. Dit grote voorhuis had een aantal punten van overeenkomst en verschil met Hendrick de Keyzers huis van Hans van Wely, die een rijke juwelier was geweest (afb. 14).

Afb. 14 Hendrick de Keyser, 1605. Façade van het Huis van Hans van Wely te Amsterdam. Gravure XXXIII in de Architectura Moderna.

Het huis van 1605 werd gebouwd in een tijd die er rijp voor was, toen Amsterdam een grote bloei beleefde door een toevloed van duizenden ambachtslieden, handelaars en kooplieden uit Antwerpen, dat getroffen was door de sluiting van de Schelde. Van Wely was een parvenu die zijn weelde ten toon wilde stellen. Van Wely's gevel werd dan ook geheel in natuursteen van verschillende soorten en kleuren uitgevoerd. Toch zien we dat Hendrick de Keyser de versieringen zoveel

mogelijk in de top had gegroepeerd en het ordeapparaat zo strak mogelijk met de Dorische en Ionische pilasters bijna geheel vlak, de architraven ongebroken en van de kroonlijsten alleen de benedenste boven de ingang opgehaald. Het voorhuis was een kubus van circa tien bij tien bij tien voet met de deur in het midden en we zien dat het niet al te moeilijk moet zijn geweest door de onderlichten van de enorme kruiskozijnen naar binnen te kijken, ook al omdat het huis, ongebruikelijk voor Amsterdam en evenals het Coymanshuis, geen hoge stoep had. Hans van Wely werd in 1616 beroofd en vermoord, Balthasar Coymans was voorzichtiger en liet zijn enorme kruiskozijnen op een hoog postament plaatsen. Zelfs de kozijnen boven de ingangseuren passen gewoon in de rij van acht kozijnen. We zien dat op de gravure van de gevel; de gravure van de plattegrond springt in het midden naar een lager niveau om zo veel mogelijk informatie te geven – een normaal gebruik bij plattegrondtekeningen. De lof die Salomon de Bray aan dit huis toekent lijkt wel buitensporig: 'wie onze stad hebben bekeken en de schoonheid van dit gebouw in het geheel niet opgemerkt hebben, van diegenen kan men met reden zeggen dat ze noch de rijkdom van onze stad opgemerkt hebben noch de bouwkunst begrepen.' Zoals boven opgemerkt was de zeer brede gevel met pilasterorden en zijn ongebroken, doorgetrokken lijsten een fantastische nieuwigheid. Gebouwd in 1625, het jaar waarin Maurits overleed, is het ook een politieke zet: nu kunnen we eindelijk van het door Maurits verlangde 'krullig mal' afkomen.

We hebben vermeld dat het Coymanshuis tegenover de Westerkerk staat en de eerste beschrijver na Salomon de Bray, de topograaf Melchior Fokkens, schijnt dit in zijn achterhoofd te hebben gehad bij zijn regels in 1662: 'Het overgrote vermaarde huys van Koymans, een huys gelijk een kerck in 't aenzien, hierin zijn heerlyke groote zalen, met kostelyke schilderyen en andere vercierselen verciert.'¹³

Hieraan heb ik de titel van dit artikel ontleend, ook omdat er nog een overeenkomst is. Jacob van Campen werd bij de bouw betrokken toen het huis bijna klaar was. Zo moest hij de spiltrap in Balthasars grote zaal voor lief nemen, maar wanneer men die en het geren van het terrein wegdenkt, ziet men dat niet alleen de gevel de verhouding van hoogte staat tot breedte van 1 tot 2 heeft, zoals in Delft, maar dat de ook grote zaal een dubbele kubusvorm bezat. Het was een fantastisch eerbewijs aan Hendrick de Keyser als Jacob van Campens wegbereider en leermeester.

Noten

Een uitgebreidere versie van dit artikel is te vinden op de website van Delfia Batavorum: www.delfia-batavorum.nl/uploads/Afbeeldingen/jaarboeken/2015-WouterKuyper.pdf

- 1 Peter Don, *Kunstreisboek (voor) Zuid-Holland* (Weesp, 1985), p. 192. Hij dateert 1610-1611 en schrijft nog 'in de trant van' maar mij lijkt het waarschijnlijk dat De Keyser de gevel heeft ontworpen, gezien ook de betrekkingen die hij met Oldenbarnevelt had bij opdrachten zoals De Zwijgers Monument en de Ceremoniële Lantaarn voor de Porte in 'Constantinopelen' (1611) en zeker de overeenkomsten van Oldenbarnevelts huis met het gepubliceerde ontwerp van het stadhuis.
- 2 Reconstructies van de plattegrond in J.J. Terwen, 'Het stadhuis van Hendrick de Keyser', *Delftse Studiën*, Assen, 1967, p. 143-70, (vierschaar en directe omgeving foutief) en A. de Groot, 'Het stadhuis van Delft', *Bulletin KNOB*, 1984, p. 1-42.

- 3 Koning Jacobus I van Engeland begunstigde Maurits, aandringend op de Synode en al voordat ze begon Maurits de Orde van de Kouseband verlenend. Vriendelijke mededeling van Jeremy Bangs, cf. zijn *Strangers and Pilgrims, Travellers and Sojourners. Leiden and the Foundations of Plymouth Plantation*, Plymouth, Massachusetts, (2009), e.g. p. 191 en 526-7.
- 4 Voor 'lichte' vergrijpen was er bijvoorbeeld de ton die in de Vierschaar hing. Zie het addendum bij de uitgebreidere versie van dit artikel op de website van Delfia Batavorum, www.delfia-batavorum.nl/uploads/Afbeeldingen/jaarboeken/2015-
- 5 Wij moeten helaas 'was toegepast' schrijven omdat de opgewipte architraaf van Oudewater door een naoorlogse zeer ondeskundige restauratie is verdwenen. Zie verder de uitgebreidere versie van dit artikel op de website van Delfia Batavorum (zie noot 4).
- 6 A. de Groot, 1984, p. 4.
- 7 Voor het droeve eind van hun Delftse historie zie het addendum op de website (zie noot 4).
- 8 'Nur das Delfter Rathaus H. de Keyzers (sic) leitet bereits den räumlichen Aufwand der Bauschöpfungen des Klassicismus ein'. Georg Galland, *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerie*, Frankfurt am Main, 1890, p. 188.
- 9 Donkere muren: navolging van Barbaro's Fano met incorporatie van de grafelijke toren. Gearceerd: aanvullende delen om het gebouw als stadhuis te laten functioneren. Het verhevenste overheidslichaam, de Veertigraad, hield zijn vergadering in de toren (AA), de burgemeesterskamer lag aan zijn heraldische rechterkant (BB), de schoutenkamer aan de linkerkant (CC). De vierschaar lag achter de middelste drie bogen van de arcade; aan de muur hing een schilderij van Salomons oordeel. Reconstructie met inachtneming van Bleyswijcks beschrijving die de arcade acht kolommen geeft wanneer we hele en halve kolommen bij elkaar optellen.
- 10 Hans van Agt, *Waterland en Omgeving*, 's-Gravenhage, 1953, p. 6-8, met tekening van de plattegrond en de langsdoorsnede waarvan duidelijk de dubbele kubus onder halfrondd tongewelf afleesbaar is. Ruud Meischke in 'Het Klassicisme van 1620-1660', *Delftse Studiën*, Assen, 1967, p. 171, is de eerste en tot nu toe enige die het (Van Agt aanhalend) expliciet over twee kubussen van Midden Beemster heeft.
- 11 De Groot, 1984, p. 14, noot 47, is de eerste die opmerkt dat er 'geen enkele positieve aanwijzing' is voor het hebben bestaan van zo een trap. Een trap in de kamer rechts van de Grote Zaal leidde naar de vrij geïsoleerde kamer van de Schutterrij.
- 12 Androuet du Cerceau, *Les Plus Excellents Bastiments de France*, 1576-1579. (Er is een mooie herdruk met commentaar door David Thomson onder dezelfde titel in Engels zowel als Frans. Parijs, 1988).
- 13 Melchior Fokkens, *Beschrijvinge der Wijdt-vermaarde Koop-stadt Amstelredam*, Doornik, 1662, p. 71.

**van SILFHOUT
& HOGETOORN**
wereldmakelaars

betrokken makelaars met visie

Een maatschappelijk betrokken makelaar?
Met gevoel voor de historie van Delft?
Verkoop en waardebeoordeling met inzet van moderne technieken?

T (015) 212 52 88
www.vansilfhout.nl
www.wereldmakelaars.nl

Maak eens vrijblijvend een afspraak met één van onze makelaars.

Fred Nijs Fotografie

PORTRET-, REPORTAGE-
EN BEDRIJFSFOTOGRAFIE
COMMERCIEËLE FOTOGRAFISCHE
ILLUSTRATIES
BRUIDSREPORTAGES
EIGEN STUDIO

Mobiel: 06 558 171 57

Privé: 015 261 44 16

Voor bruidsreportage's:

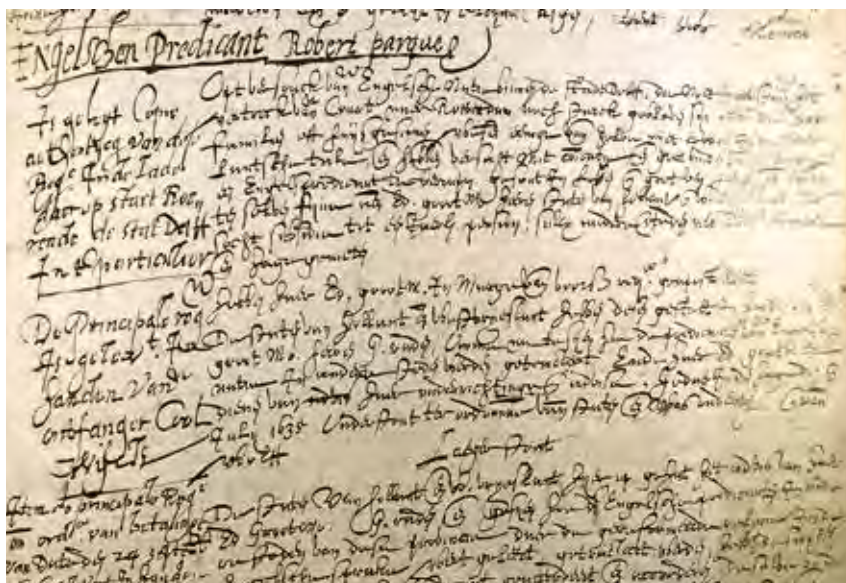
Fred Nijs Junior: 06 557 252 29

De Engelse Kerk te Delft en de strijd tussen kerkenraad en burgemeesters 1636–1646

Marc Boer

[...] de Engelse Natie binnen de stad Delft, die niet jegenstaande het vertrek van de Court naar Rotterdam nog sterck gebleven sijn over de 70 familiën off huijsgesinnen, [...] hebben versogt met communicatie en goetvinden van de Heeren Burgemeesteren een Engels predicant te beroepen, gesont in leere en goet van leven [...].¹

Met deze woorden wordt in het resolutieboek van de burgemeesters van Delft melding gemaakt van een groep Engelsen die in februari 1636 om toestemming vroeg een eigen kerkgemeente op te richten en de Schot Robert Parke tot predikant te beroepen (afb. 1). Deze toestemming kregen zij, en dit was het begin van een Engelse kerkelijke gemeente in Delft die tot 1724 zou blijven bestaan. Niet veel Delftenaren zullen weten dat er in de zeventiende en achttiende eeuw een Engelse gemeenschap in Delft verbleef. Dit is ook niet verwonderlijk. De Engelsestraat en huizennummers als 'de Engelse Beurs' (zowel Oude Delft 68 als Boterbrug 9 dragen deze naam) herinneren nog aan haar aanwezigheid, maar verder heeft zij

1. De passage uit het Resolutieboek van de Burgemeesters (klad) Arch. 1.1, nr. 16.3, f. 152r.

weinig zichtbare sporen achtergelaten. Desondanks hield de aanwezigheid van de Engelsen in Delft de gemoederen voor lange tijd bezig, en is het een interessante geschiedenis.

2. Het straatnaambord van de Engelsestraat.

In dit artikel worden de gebeurtenissen in de jaren vanaf de oprichting van de kerk in 1636 tot 1646 bekeken. In deze periode veroorzaakten de Engelsen en hun positiekeuze ten opzichte van de Nederlandse gereformeerde kerk een conflict tussen de stedelijke en kerkelijke autoriteiten van Delft. Om dit conflict te kunnen begrijpen, is het nodig om eerst de voorgeschiedenis van de Engelse aanwezigheid in Delft en de verhoudingen tussen stedelijke en kerkelijke autoriteiten in de Republiek nader te bekijken.

Engelsen in de Nederlanden en Delft

Net zoals vandaag de dag trok economische voorspoed in de Gouden Eeuw migranten aan van over heel Europa naar Nederland. In 1583 vestigde de *Company of Merchant Adventurers of London* zich in Middelburg. De Merchant Adventurers was een in de vijftiende eeuw opgerichte Engelse compagnie van lakenhandelaars die het monopolie op de Engelse lakenexport in handen had. Dit machtige handelsorgaan had op diverse plaatsen op het Europese vasteland stapelmarkten gevestigd om zo gemakkelijker handel te kunnen drijven. Na enige tijd op zoek geweest te zijn naar een betere standplaats sloten zij in 1620 een overeenkomst met Delft.² In 1621 betrokken zij het Prinsenhofcomplex, en van 1621 tot 1635 zou alle Engelse lakenexport naar de Republiek via Delft gaan. Voor de stad was dit een erg gunstige regeling omdat het veel werkgelegenheid en handel met zich meebracht.

Er kwamen vanuit Engeland echter niet alleen handelaren. In de zestiende eeuw was de Reformatie door Europa geraasd, en de religieuze onrust zou nog heel lang aanhouden. In Engeland was er strijd tussen de door de overheid gesteunde Anglicaanse kerk en de vele non-conformistische stromingen die er andere ideeën op nahielden. Doordat de Republiek zich relatief tolerant opstelde tegenover andere christelijke stromingen, vonden veel Engelse religieuze dissidenten hier een veilige haven.

De puriteinen, zo genoemd omdat zij een 'puurdere' vorm van geloof nastreefden dan de in hun ogen te roomse anglicaanse kerk, vormden hierin een belangrijke groep. Hun ideeën pasten beter bij de calvinistische gereformeerde kerk in de Nederlanden, en zij konden die hier zonder veel problemen uitdragen. Onder de Engelsen in de Republiek schijnt vooral het congregationalisme populair geweest te zijn: een stroming die voorstond dat kerkelijke zaken binnen de kerkgemeente moesten worden geregeld, zonder bemoeienis van overheden; een voor die tijd erg vooruitstrevend standpunt dat niet strookte met de ideeën van kerkelijke autoriteiten.³

Het toeval wilde dat de huispredikant van de Merchants een van de meest prominente puriteinen van de Republiek was: de Schot John Forbes. Forbes was om zijn

puriteinse ideeën verbannen uit Schotland en kan worden gezien als de leider van een groep puriteinse predikanten in de Nederlanden die in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw veel onrust veroorzaakte. De predikanten van de Merchant Adventurers waren volgens de statuten vrij van kerkelijk toezicht, waardoor Forbes vrijelijk zijn opvattingen kon uitdragen. Samen met andere Engelse predikanten in de Republiek probeerde hij zijn radicale gedachtegoed te verspreiden en ondertussen onafhankelijk te blijven van kerkelijke overheden. Door de Engelse en Nederlandse autoriteiten tegen elkaar uit te spelen, wist hij toestemming te krijgen van zowel de anglicaanse kerk als de Nederlandse autoriteiten om met de andere predikanten een eigen Engelse (en puriteinse) kerkvergadering op te zetten.⁴

Maar al gauw raakte hij om zijn puritanisme in conflict. In 1631 ontstond er ruzie tussen hem en de afgevaardigde van de Merchants in Delft, Edward Misselden, omdat Forbes lidmaten in de Engelse kerk had opgenomen die geen lid waren van de Merchant Adventurers. Dit stuitte Misselden en veel anderen tegen de borst, omdat deze buitenstaanders hierdoor bepaalde rechten kregen, bijvoorbeeld stemrecht in kerkvergaderingen, die zij voorbehouden zagen aan hen die lid waren van de Merchant Adventurers.⁵ Hierop ontstond er een jarenlange strijd tussen Misselden en Forbes, met als inzet de religieuze vrijheid van de kerk van de Merchants.

Uiteindelijk lukte het Misselden om zowel de Engelse als Nederlandse autoriteiten gezamenlijk tegen Forbes en de puriteinen te krijgen, waardoor hun kerkvergadering werd verboden en de puriteinse predikanten werden verplicht zich te conformeren aan de anglicaanse óf de Nederduitse Gereformeerde Kerk. Veel van de puriteinse kopstukken vluchtten naar Amerika. John Forbes overleed in 1634.⁶ Tevens verhuisden de Merchants in dat jaar naar Rotterdam, omdat er in Delft problemen waren met de keuring van hun lakens, en de handel hier niet zo veel opleverde als zij hadden gehoopt.⁷

Deze gebeurtenissen van 1621–1635 zijn door meerdere auteurs uitgebreid beschreven,⁸ maar die van na 1635 een stuk minder, hoewel die net zo interessant zijn. Het verhuizen van de Merchants en het wegvallen van de puriteinse kopstuk-

3. 'De Engelse Beurs', Boterbrug nr. 9. Dit pand is gelegen aan de overzijde van het plein waar de Engelse lakens verhandeld werd.

ken die de eerdere opschudding hadden veroorzaakt, betekenden geenszins het einde van de Engelse aanwezigheid in Delft, en ook niet van de religieuze onenigheid.

Zoals het citaat aan het begin van dit artikel al zei, bleven ongeveer zeventig Engelse families achter,⁹ die in religieus opzicht tussen wal en schip terecht kwamen. De Engelse kerk van de Merchants was met hen meeverhuisd naar Rotterdam en daar de achterblijvers niet tot de Nederlandse kerkgemeente behoorden, wilden zij een eigen Engelse kerkgemeente oprichten. De positie van deze kerk zou de inzet worden van een felle strijd in de jaren tot 1643. Historicus Keith Sprunger schildert in zijn boek *Dutch Puritanism* dit conflict vooral af als een strijd tussen de Engelsen en de Delftse kerkelijke autoriteiten.¹⁰

Zoals zal blijken, ging de strijd echter niet alleen tussen de Engelsen en de Nederlandse kerkelijke autoriteiten, maar ook tussen de kerkelijke autoriteiten en de burgemeesters van Delft.

Verhoudingen van het kerkelijke en stedelijke bestuur in de Nederlanden

Sinds de reformatie in de zestiende eeuw was er formeel sprake van een scheiding tussen kerk en staat.¹¹ De Nederduitse Gereformeerde Kerk (de latere Nederlandse Hervormde Kerk) had een eigen bestuur, opgebouwd uit verschillende niveaus, waarbij op het hogere niveau afgevaardigden zaten van het niveau eronder. Het hoogste niveau was de landelijke synode, die slechts enkele malen bijeenkwam, voor het laatst in 1619. In de praktijk was de provinciale synode het hoogste bestuursniveau met daaronder de classis op regionaal niveau en de kerkenraad op gemeentelijk niveau. De kerkenraad bestuurde de kerkgemeente en hield toezicht op de afzonderlijke lidmaten. De raad bestond uit de predikanten, ouderlingen en diakenen van de kerken binnen de stad. Het takenpakket varieerde van het oplossen van ruzies en het bestraffen van moreel ontoelaatbaar gedrag onder de lidmaten, zoals dronkenschap of overspel, tot het zoeken van nieuwe predikanten en het aannemen van nieuwe lidmaten.

Kerken en predikanten werden gefinancierd door de wereldlijke overheid en door deze afhankelijkheid hadden de magistraten in de praktijk veel te zeggen in kerkelijke aangelegenheden. Zo waren er twee 'commissarissen politiek' (afgevaardigden van het stadsbestuur) lid van de kerkenraad, en hadden de vier burgemeesters van Delft het laatste woord in de beroeping (de aanstellingsprocedure) van predikanten in de gemeente. Hierdoor stelde de scheiding tussen kerk en staat in de praktijk niet veel voor. De verhoudingen tussen kerk en magistraten verschilden van plaats tot plaats, maar vaak was er een zeker evenwicht ontstaan, ingekaderd door afspraken. De Engelse kerkgemeente die nu zou worden opgericht, viel echter niet binnen de bestaande regels, en daarom hadden kerkenraad en burgemeesters allebei andere ideeën over wat zij met de Engelsen konden doen.

Een conflict in de maak

Zoals het citaat uit de inleiding laat zien, verzochten de Engelsen al snel na het vertrek van de Merchant Adventurers de burgemeesters van Delft om toestemming een eigen kerk op te richten. Daarbij vroegen zij ook of de burgemeesters wilden

helpen bij de Staten van Holland een subsidie voor hun predikant te regelen.¹² Waarschijnlijk mede omdat de komst van meer Engelse handelaren in het vooruitzicht was gesteld, zagen de burgemeesters dit wel zitten.¹³ De Engelsen kregen de Gasthuiskerk toegewezen voor hun diensten, en als interim-predikant werd de puritein Patrick Forbes aangesteld, de zoon van John Forbes (afb. 4). De kerkenraad werd echter tegen de gebruikelijke gang van zaken in volledig buitengesloten bij de oprichting van de kerk en de beroeping van de predikant. En toen enkele maanden later in maart 1636 een vaste predikant werd gevonden in Robert Parke, een Schotse (en wederom puriteinse) predikant, was dit opnieuw het geval.

4. Ingekleurde ets van de Gasthuiskerk door Coenraet Decker, randafbeelding van de Kaart Figuratief uit 1664.

Naast het afwijken van de gebruikelijke gang van zaken, was er ook niets duidelijk over de religieuze stroming die de kerk zou aanhangen. Waarschijnlijk had de kerkenraad de bui al zien hangen met de aanstelling van Forbes. Het ligt voor de hand dat de raad de perikelen omtrent de Engelse kerk van de afgelopen decennia op de voet gevolgd had, en met de naam Forbes dus wel bekend was. De kerkenraad was van mening dat de Engelsen onder zijn jurisdictie zouden moeten vallen, omdat de predikanten niet wilden dat er een gereformeerde kerk binnen de stad kwam die buiten de kerkelijke structuur opereerde. Zij zagen het liefste dat de Engelsen zich zouden conformeren naar de 'kerckelijcke ordre in dese landen gebruyckelic'.¹⁴ Dit hield in dat zij de gebruiken van de Nederlandse kerk zouden volgen en dat er een Engelse predikant naar hun goedkeuring zou worden aangesteld, die zich aan het kerkelijke gezag zou onderwerpen en de Nederlandse geloofsbelijdenis zou ondertekenen.

De burgemeesters zagen van hun kant de Engelsen juist als een aparte kerkgemeenschap, onafhankelijk van de kerkenraad, en dus eerder als een stedelijke aangelegenheid. Door hun machtspositie konden zij doen wat zij goed achtten, zonder veel aandacht te schenken aan de wensen van de kerkenraad. De kerkenraad was niet blij met deze insubordinatie binnen de eigen kerkgemeente, en protesteerde dan ook tegen de gang van zaken bij de burgemeesters. Als de Engelsen een eigen kerk wilden, dan zouden ze zich in ieder geval of tot de Nederlandse, of tot de anglicaanse kerk moeten conformeren.¹⁵

Op het moment was geen van beide het geval. Ondanks herhaalde bezwaren trokken zowel de Engelsen als de burgemeesters zich niets van de kerkenraad aan, die er van zijn kant niets aan kon doen. De kerkenraad had dus geen andere mogelijkheid dan de zaak voor het moment te laten rusten. Het was dus vanaf 1636 evident dat de positie van de Engelsen een twistpunt zou vormen tussen het stadsbestuur en de Nederlandstalige gereformeerde kerkenraad, maar de zaak zou nog ingewikkelder worden voor er een oplossing zou komen.

Onrust in de Engelse gemeente

Onder de opvolger van Forbes, de eerder genoemde Robert Parke (predikant van 1636 tot 1641), groeide de Engelse kerk uit tot een echte kerkgemeente met een eigen kerkenraad, diakenen en ouderlingen. Terwijl de boeken van zowel burgemeesters als kerkenraad vier jaar lang zwegen over de Engelsen, raakte de Engelse gemeente intern echter steeds verder verdeeld.

De Engelsman Henry Hexham, een bekende schrijver en militair uit deze tijd, was ook in Delft woonachtig, en was de voornaamste tegenstander van Forbes. Hij wilde net als de kerkenraad dat de Engelse kerk zich zou conformeren aan de Nederlandse kerkorde, en hij was demonstratief lid geworden van de Nederlandse kerkgemeente. Hij probeerde onder andere via zijn neef Dionysos Spranckhuijsen, een lid van de Delftse kerkenraad, de gang van zaken te beïnvloeden. Uit zijn brieven is goed de toenemende onrust op te maken die Forbes' puriteinse preken veroorzaakte. De gemoederen liepen zo hoog op dat in maart 1636 Hexham en enkele aanhangers van Forbes bijna op de vuist gingen op de Markt van Delft.¹⁶

De ongelijke machtspositie van de magistraten ten opzichte van de kerkenraad had de puriteinen de kans geboden om een eigen kerk op te richten. Als de stilte in de Delftse bronnen wordt doorbroken in augustus 1640, blijkt dat de spanning ook andersom gebruikt kon worden. Enkele Engelsen, onder wie Hexham, beklaagden zich in een uitgebreide brief over het gedrag van predikant Parke bij de Delftse kerkenraad. Parke had hen ten overstaan van de kerkenraad uitgemaakt voor 'Oor-blassers,¹⁷ Calumniateurs,¹⁸ Valsche-Getuijgen-Gevers, Leugenaers, ende Haters van vrede ende Godsaligheyt', nadat zij zich beklaagd hadden over de puriteinse inhoud van de preken van Parke (afb. 5). Parke beschuldigde hen er op zijn beurt van dat zij hem uit zijn ambt wilden stoten, maar de schrijvers stelden dat zij hem alleen 'onse wettelijcke ende bevestight pastoor' wilden maken, 'nae de ordinaris van dit Lant'. Door te stellen dat zij alleen maar de Engelse kerk naar de regels van de Nederlandse kerkorde wilden laten voegen, en dat Parke deze regels met de voeten trad, trok de factie rondom Hexham de kerkenraad opnieuw

5. Het slot van de brief aan de kerkenraad, met handtekening van Henry Hexham. Arch. 445, nr. 326.

in de strijd. Waar de puriteinen de burgemeesters hadden gebruikt om hun eigen kerk op te richten tegen de zin van de kerkenraad, gebruikte een gematigde factie binnen de Engelse gemeente nu juist de kerkenraad om de Engelsen binnen de Nederlandse kerkorde te brengen.

De Nederlandse kerk versus predikant Parke

In de maanden na augustus 1640 laaide de strijd tussen de Delftse kerkenraad en Parke op. De raad was om diverse redenen niet tevreden over Parke; zo werd er vermoed dat hij niet in de heilige dienst bevestigd was, en zou hij een persoon die onder censuur¹⁹ van de Nederlandse kerk stond als diaken hebben aangesteld.²⁰ Terwijl de kerkenraad uit alle macht probeerde Parke in het gareel te krijgen, bleef deze juist streven zich aan 'alle kerckelijck oordeel t[e] on[t]trecken ende [aan] niemand hem selven te onderwerpen,'²¹ zoals de raad het in zijn notulen verwoorde. De predikanten probeerden herhaaldelijk hulp te krijgen van de burgemeesters, maar deze hielden zich voorlopig afzijdig.²²

De Delftse kerkenraad stelde in januari 1641 een aantal condities op voor de relatie met de Engelse kerk. Parke moest bewijzen dat hij bevestigd was in de heilige dienst en zich volledig had geconformeerd aan de Nederlandse belijdenis en kerkorde teneinde goedgekeurd te worden door de kerkenraad. Om een echte kerkgemeente te worden zouden de Engelsen een officiële kerkenraad moeten opzetten, waarna ze alleen nog onder de classis en synode zouden vallen. Tot die tijd zou de Delftse kerkenraad het gezag voeren over de Engelsen.²³ De raad wilde

de Engelsen in het bestaande systeem van de Nederduitse Gereformeerde kerk passen, en erkende de Engelse kerk niet als zelfstandige gemeente totdat ze aan deze condities zou voldoen. Parke bleef echter halsstarrig weigeren.

Tot dan toe had Parke zich achter de burgemeesters kunnen verschuilen, maar deze lieten in februari 1641 weten dat zij 'haer wel lieten gevallen alles wat de E[dele] Kerckenraet in die saecke [...] soude moghen doen.'²⁴

Nu de Engelsen een echt probleem gingen vormen, schaamden de burgemeesters zich er niet voor om dit door de kerkenraad te laten oplossen. Voor Parke werden de mogelijkheden steeds beperkter. Hij zocht wanhopig naar steun, onder andere bij de theologische faculteiten van de universiteiten van Leiden en Utrecht, maar vond die ook daar niet.²⁵

Omdat de predikanten er niet met Parke uit kwamen, vroegen zij advies aan de classis van Delft en Delfland. Deze verwees hen door naar de synode van Zuid-Holland.²⁶ In augustus 1641 verschenen de afgevaardigden van de Delftse kerkenraad en Parke samen voor de synode. Parke had gehoopt dat hij hier zijn gelijk kon halen, maar toen hij daar verslag deed van de 'differenten tussen hem ende de predikanten van de Nederlandsche Kercke',²⁷ bleek dat de Delftse predikanten zich hadden voorbereid. Predikanten uit andere steden deden prompt verhaal van de moeilijkheden die zij in hun steden met Engelsen hadden, waardoor de synode besloot een reglement op te stellen voor alle Engelse predikanten in Zuid-Holland. Volgens dit reglement zouden de Engelsen zich moeten conformeren aan de Nederduitse Gereformeerde kerk en zich moeten onderwerpen aan de Nederlandse kerkstructuur. Om te voorkomen dat de Engelsen zich opnieuw zouden kunnen verschuilen achter de stedelijke autoriteiten, probeerden de predikanten bij de Staten van Holland het reglement officieel in te laten voeren als wet, waardoor het voor alle predikanten in het gewest zou gelden.²⁸

6. Zilveren avondmaalstel van de Engelse kerkgemeente, na opbeffing van de gemeente in handen gekomen van de Waalse kerk, waar het tot op beden gebruikt wordt.

Toen de zaken zo anders waren gelopen dan Parke had gehoopt, viel hij terug op zijn oude plan: hij zei 'alleen te staen onder de magistraet van Delff' (de burgemeesters) en dus niets met de synode te maken te hebben. Hij was alleen gekomen voor een juridisch oordeel en niet om zich te onderwerpen aan het gezag van de Nederlandse kerk.²⁹

Toch was het hem duidelijk dat hij geen uitwegen meer over had; hij nam in september 1641 zijn ontslag en vertrok naar Rotterdam. De kerkenraad had dus in de kwestie Parke een overwinning geboekt, maar de werkelijke betekenis hiervan zou al snel blijken.

Een herhaling van zetten

De Engelsen verschenen eind oktober 1641 voor de kerkenraad en verzochten beleefd om steun voor het verkrijgen van toestemming van de burgemeesters voor de aanstelling van een nieuwe predikant. Omdat zij in de tussentijd ook een predikant nodig hadden, wilden zij Patrick Forbes opnieuw als interim-predikant aanstellen. De kerkenraad zag al waar dit heen ging, en wilde Forbes eerst wel eens spreken om te zien of hij aan de eisen voldeed. Verder wilde de raad de periode waarin Forbes zou mogen aanblijven beperken tot een half jaar.³⁰

Op zoveel bemoedienis zaten de Engelsen echter niet te wachten, en zij vervielen opnieuw in hun oude gedrag: de gestelde periode vonden zij te kort en zij vonden 'oock niet goet dat de kerckenraet met D[ominee] Forbesio eens soude spreecke.' Integendeel: als Forbes met de kerkenraad zou willen spreken, dan zou de raad het wel vernemen. De kerkenraad gaf daarom de burgemeesters te kennen 'geen gemeijnschap'³¹ te willen hebben met Forbes.

Toch werd Forbes door de burgemeesters aangesteld als predikant, zij het met de aanmoediging 'te arbeijden tot reconciliatie van de wat gealtereerde gemoederen [van] eenige der voorseijden Engelsche ingesetenen.'³²

Het is lastig om de gedachtegang van de burgemeesters hier te volgen. De burgemeesters erkenden dat er onrust in de Engelse gemeente was, maar toch zagen zij blijkbaar geen reden, nu de directe problemen waren opgelost met het vertrek van Parke, om de kerkenraad meer inspraak te geven dan nodig was.

De omslag en de oplossing

Tussen november 1641 en juli 1643 komt de Engelse gemeenschap opnieuw vrijwel niet in de bronnen voor, dus het is niet bekend hoe het Forbes vergaan is. Toch lijkt het erop dat er in deze periode een verandering heeft plaatsgevonden in de Engelse gemeente. Slechts eenmaal worden de Engelsen genoemd, in augustus 1642, in de boeken van de kerkenraad. Gemeld wordt, dat 'een ander Engelse predikant [...] predikt voor de lidtmaeten van onse gemeijnte sijnde van de Engelse natie.'³³ Wie deze persoon is, wordt nergens vermeld, maar wellicht dat deze wisseling van de wacht een teken was van de strijd die gaande was in de gemeente.

Waar in 1641 de puriteinen nog zo sterk waren dat zij Forbes als predikant konden aanstellen, lijkt tegen 1643 de gematigde factie de overhand te hebben gekregen. Nadien komen steeds twee namen terug wanneer er in de bronnen van de Engelse

kerk wordt gesproken: de ons al bekende Henry Hexham, en Arthur Woodward, die in 1636 nog de beroepingsbrief van Parke onderschreef, maar nu blijkbaar een medestander was geworden van Hexham. Vanaf dit moment gaan de Engelsen zich heel anders opstellen tegenover de kerkelijke autoriteiten.

Ondertussen had de synode ook niet stilgezeten. Er was bij de Staten van Holland geen gewillig oor gevonden voor het reglement voor de Engelse predikanten. De Engelsen hadden zich hevig verzet en zelfs raadspensionaris Cats aangeschreven om het reglement tegen te houden.³⁴

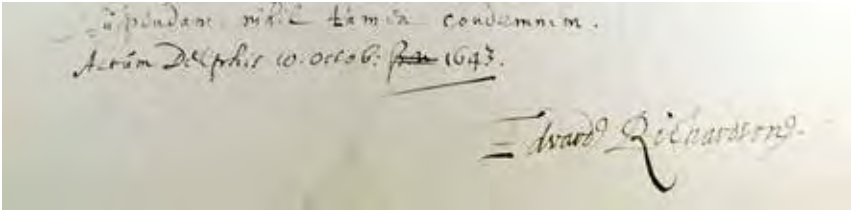
In 1642 had de synode al geprobeerd om het reglement aantrekkelijker te maken voor de Engelsen door te beloven dat, als zij zich ertoe zouden voegen, hun predikanten lid mochten worden van de classis waarbinnen hun gemeente viel, mits het reglement alsnog tot wet zou worden gemaakt.³⁵ Het mocht echter niet baten. Daarom werd een jaar later bij de synode in Den Briel besloten niet verder aan te dringen bij de Staten.³⁶

In plaats daarvan nam de synode het heft in eigen handen door het reglement eenzijdig in te voeren. De Engelse predikanten zouden lid mogen worden van de classis, mits zij een akkoord op hun beroeping hadden verkregen van de kerkenraad in hun woonplaats en hun kerkgemeente een eigen gesloten kerkenraad zou hebben. Predikanten die een van deze twee zaken misten, zouden geen lid mogen worden, tenzij zij zich alsnog aan het reglement hielden.³⁷ Zo hielden de kerkelijke autoriteiten de Engelsen dus een wortel voor: toetreding tot de classis in ruil voor conformering aan de Nederlandse kerkorde. In Delft was de stand van zaken intussen niet veranderd. Augustus 1643 kreeg de kerkenraad te horen dat er wederom een nieuwe Engelse predikant was aangesteld door de burgemeesters, dominee Edward Richardson, 'sonder kennisse van dese edele kerckenraedt, onder welcke de ledematen van de Engelsche natie resorteren.'³⁸ De kerkenraad voelde zich gekrenkt, maar zowel de Engelsen als de burgemeesters waren zich zogenaamd van geen kwaad bewust toen de kerkenraad verhaal kwam halen.³⁹

Toch verschenen Hexham en Woodward binnen enkele dagen voor de kerkenraad om te vragen of, als er 'enich abuijs mocht sijn begaen' bij de beroeping van deze nieuwe predikant, deze dan toch zou mogen aanblijven.⁴⁰ De kerkenraad besloot een goed gesprek met Richardson te voeren, waarin hij 'mocht stellen de fauten' die in zijn beroeping waren begaan, en als de Engelsen zouden meewerken zou alles snel geregeld zijn.⁴¹ Richardson was een puritein, maar stelde zich een stuk meegaander op dan zijn voorgangers. Hij onderwierp zich aan een inspectie door de kerkenraad en ondertekende op 10 oktober 1643 de geloofsbelijdenis van de Gereformeerde kerk (afb. 8).⁴²

In het archief van de Delftse kerkenraad bevindt zich een kopie van een ongedateerd contractje, waarin de 'lidmaten der Engelsche kercke binnen de stad Delft' beloofden dat zij niet 'sullen finalijck concluderen' (geen conclusies zullen trekken) over de beroeping van een nieuwe predikant voordat deze was goedgekeurd

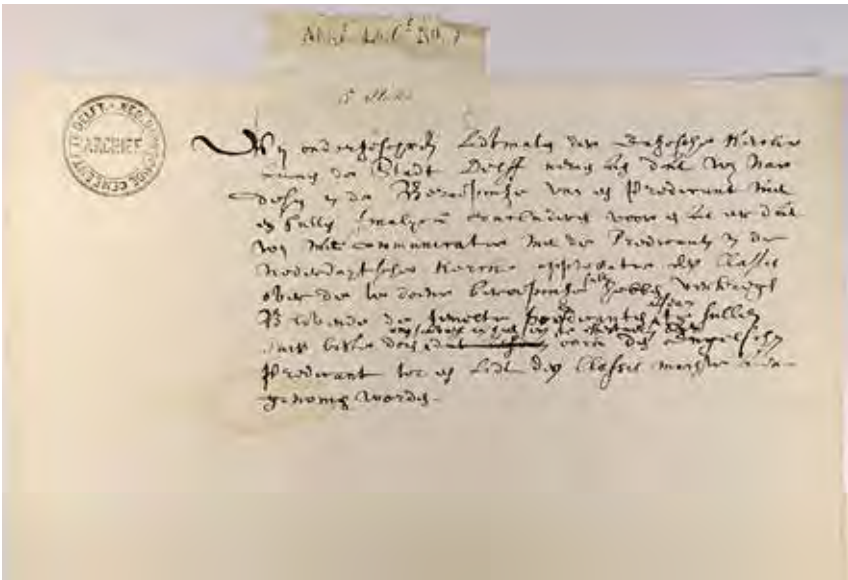
7. Het orgel uit de Gasthuiskerk uit 1657, dat na vele omzwervingen terecht is gekomen in de Oude Dorpskerk te Sassenheim.

8. De ondertekening van de Nederlandse geloofsbelijdenis van Edward Richardson, 10 oktober 1643. Arch. 445, nr. 325-E.

door de classis, en dus niet uit eigen beweging een predikant aan zouden nemen (afb. 9). In ruil hiervoor zou de Engelse predikant zelf lid zou mogen worden van de classis.⁴³ Dit contractje dateert waarschijnlijk uit 1643. De kerk wordt omschreven als de Engelse kerk binnen de stad Delft, en de Delftse kerkenraad had gezegd dat zij deze niet zouden erkennen totdat er een predikant zou zijn aangesteld die aan hun wensen voldeed en zich conformeerde aan de Nederlandse kerkorde, wat nu pas het geval was. Maar de Engelsen waren nog geen lid van de classis, dus kan het contract niet van lang na de aanstelling van Richardson dateren.

Dit kleine contractje is belangrijk, omdat de Engelse gemeenschap zich hiermee aan het gezag van de Nederduitse Gereformeerde kerk onderwierp, en haar positie in het Nederlandse systeem aanvaardde. Hoewel de Engelsen aanvankelijk hadden geprobeerd om opnieuw buiten de kerkenraad om een predikant aan te stellen,

9. Het ongedateerde contractje uit het archief van de Hervormde Gemeente. Arch. 445, nr. 325-A.

erkenden zij nu toch de rol van de Nederlandse kerkelijke autoriteiten in de beroeping van hun predikanten en binnen hun kerkgemeente als geheel. Hoewel voor de kerkenraad in dit contract in principe geen rol was weggelegd binnen de Engelse kerk, was de raad tevreden; de Engelsen hadden zich eindelijk geschikt en stonden nu onder kerkelijk toezicht. Nu er een officiële afspraak was tussen de kerkenraad en de Engelsen konden de burgemeesters niet op zich laten wachten. In december 1643 werden predikant Richardson, Arthur Woodward en ene 'Joonaes Reijn', een ouderling van de Engelse kerk, bij de burgemeesters op het stadhuis geroepen. Daar werd afgesproken dat, wanneer de Engelsen een nieuwe predikant behoefden, zij eerst de burgemeesters om toestemming zouden vragen om een geschikte kandidaat te zoeken. Vervolgens zouden de burgemeesters de voor te dragen kandidaat beoordelen. Pas na hun goedkeuring mocht de classis zich uitspreken over het toetreden van de kandidaat.⁴⁴

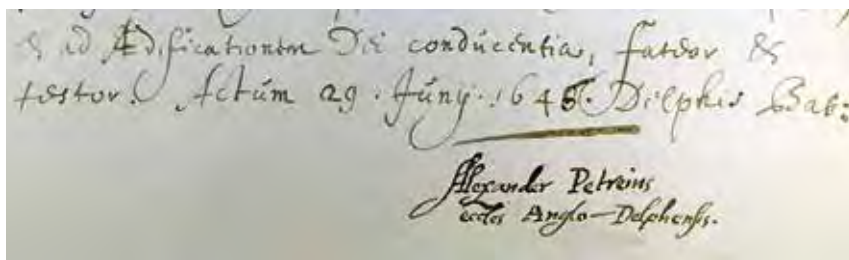
De burgemeesters lieten duidelijk merken wie de baas was, maar erkenden de rol van de kerkelijke autoriteiten. Op deze manier hadden zowel de magistraten als de kerk invloed, en waren beide partijen tevreden.

Zo ook de Engelse gemeente, die nu in de praktijk zelfstandig was. Hoewel zij zich aan de magistraten en de kerk had onderworpen, regelde zij haar eigen zaken intern, zij het binnen de kaders van de Nederlandse kerkorde. Alleen bij het kiezen van een nieuwe predikant of bij grote problemen binnen de gemeente kreeg zij met de Delftse kerkenraad of de magistraten te maken. Zij stond nu onder toezicht van de classis, waarvan haar predikant lid mocht worden.

In 1645 werd het nieuwe systeem voor het eerst toegepast. Richardson ging terug naar Schotland, en de nieuwe predikant werd Alexander Petrie jr., zoon van Alexander Petrie sr., predikant van de Engelse kerk te Rotterdam. De Engelsen verzochten de burgemeesters om toestemming, die zij verkregen, en droegen Petrie voor.⁴⁵

Na goedkeuring ging Petrie door naar de kerkelijke autoriteiten. Omdat hij nog niet als predikant bevestigd was, deed hij zijn proeve ten overstaan van de kerkenraad en afgevaardigden van de synode, waarna hij werd goedgekeurd als predikant van de Engelse gemeente (afb. 10).⁴⁶

Petrie zou, op een korte onderbreking in 1668-1669 na, tot zijn dood in 1683 predikant van de Engelse kerk in Delft blijven, en met zijn beroeping werd de afsluiting van het conflict bezegeld.

Adificationem de concordantia, facta &
testor. Actum 29 Junij. 1646. Dilectis Bab:
Alexander Petrie
ecclie Anglo-Delphensis.

10. De ondertekening van de Nederlandse geloofsbelijdenis van Alexander Petrie Jr., 29 juni 1646. Arch. 445, nr. 325-D.

Conclusie

In dit artikel is geprobeerd twee zaken aan te tonen. Allereerst dat er tussen 1636 en 1643 een strijd binnen de Engelse gemeente plaatsvond over de te volgen richting die uiteindelijk werd gewonnen door een gematigde factie onder leiding van Henry Hexham. Ten tweede dat de macht over en de positie van de Engelse kerk een twistpunt was tussen de Delftse kerkenraad en de burgemeesters. De oplossing van het conflict kwam tot stand door concessies van alle drie de partijen. De Engelsen stelden zich gematigder op en conformeerden zich aan de Nederlandse kerkorde, de Nederlandse kerkautoriteiten stonden toe dat de Engelse predikanten lid werden van de classis en de burgemeesters erkenden de rol van de kerkelijke autoriteiten in de Engelse kerk. Zo kwam een ongemakkelijke situatie tot een goed einde. De Engelse kerk zou nog diverse nieuwe predikanten kennen, en werd in 1724 opgeheven in verband met het teruglopende ledenaantal en de verslechterde financiële positie van de stad Delft. Er zouden zich echter nooit meer problemen voordoen als die van 1635-1646.

Bronnen

Archief Delft

Arch. 1, nr. 17.3, Resolutieboek (net) der burgemeesters 3: 1596-1673.

Arch. 445, *Notulen des kerkenraads* nr. 5: 17 januari 1618 - 16 januari 1645; nr. 6: 16 januari 1645 - 1668.

Arch. 445, nr. 325-A, -B, en -E.

Arch. 445, nr. 326.

Nationaal Archief Den Haag

Hervormde Classis Delft en Delfland tot 1816, nummer toegang 3.18.62.01, inventarisnummer 3.

Literatuur

Berkel, K. van. 1981. 'Delft als industriestad in de 17de eeuw' in: I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw (red.), *De stad Delft: Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof.

Encyclopedie van Zeeland, *Merchant Adventurers*, on-line: http://encyclopedievanzeeland.nl/Merchant_Adventurers (Geraadpleegd 16 juni 2015).

Gustafsson, B. 1955. *The five dissenting Brethren: A study on the Dutch background of their independetism*. Lunds Universitets årsskrift. Avd. 1, Teologi, juridik och humanistiska ämnen; Bd. 51, nr. 5.

Knuttel, W.P.C. 1909. *Acta der particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700*: dl. 2: 1634-1645. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Oosterbaan, D.P. 1954. *Het Oude en Nieuwe Gasthuis (1252-1795)*. Delft: Gaade.

Sprunger, K.L. 1982. *Dutch puritanism: A history of English and Scottish churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth centuries*. Leiden: Brill.

Stearns, R.P. 1940. *Congregationalism in the Dutch Netherlands: The Rise and Fall of The English Congregational Classis 1621-1635*. Chicago: The American Society of Church History.

Steven, W. 1832/33. *The History of the Scottish Church Rotterdam: to which are subjoined, notices of the other British churches in the Netherlands and a brief view of the Dutch ecclesiastical establishment*. Edinburgh: Waugh and Innes.

Vreede, R.J.H.A. de 1992, *Kerkenraad versus Burgemeesteren: Conflicten bij het beroepen van predikanten in de gereformeerde gemeente te Delft 1672-1777*. Werkstuk bij het doctoraal werkcollege Vaderlandse geschiedenis R.U. Leiden, sept. 1991 - mrt. 1992. Leidschendam: [de auteur].

Noten

- 1 Archief Delft en Omstreken, arch. 1, nr. 17.3 *Resolutieboek der burgemeesters(net)*, f. 334v-335r.
- 2 http://encyclopedievanzeeland.nl/Merchant_Adventurers (Geraadpleegd 16-06-2015)
- 3 Stearns 1940, 1-8.
- 4 Ibidem, 9-11.
- 5 Ibidem, 31-32.
- 6 Ibidem, 71-76.
- 7 Van Berkel 1981, 86.
- 8 Gustafsson 1955; Stearns 1940.
- 9 *Res. Burgem.* 3, 334v-335r.
- 10 Sprunger 1982, 157-161.
- 11 De Vreede 1992, 6.
- 12 *Res. Burgem.* 3, 334v - 335r.
- 13 Oosterbaan 1954, 263.
- 14 Archief Delft en Omstreken, arch. 445, nr. 5, *Notulen des kerkenraads* 5: 17 januari 1618 - 16 januari 1645, 17-03-1636, 176v.
- 15 Oosterbaan 1954, XXXI.
- 16 Ibidem, 264.
- 17 Oorblazer: iemand die slechte verhalen over een ander verspreidt ('in het oor blaast').
- 18 Calumnieur: lasteraar, kwaadspreker.
- 19 Censuur: tuchtmaatregel, gebruikt wanneer iemand zich niet aan de kerkelijke regels houdt. De kerkenraad ontzegt hierbij tot nader order een lidmaat de mogelijkheid om gebruik te maken van bepaalde rechten die lidmaten van een gereformeerde kerkgemeente hebben, zoals toegang tot het Heilige Avondmaal en het dopen van kinderen.
- 20 *Not. kerkenraad* 5, 1-3-1641, 215v.
- 21 Ibidem, 2-11-1641, 213v.
- 22 Ibidem, 27-8-1640, 212r; 02-11-1640, f. 213v.
- 23 Ibidem, 21-1-1641, 214v.
- 24 Ibidem, 11-1-1641, 215.
- 25 Sprunger 1982, 160.
- 26 Nationaal Archief Den Haag, Hervormde Classis Delft en Delfland tot 1816, nummer toegang 3.18.62.01, inventarisnummer 3: 23 juni 1641, 321.
- 27 Knuttel 1909, 326.
- 28 Ibidem, 326-327.
- 29 Ibidem, 327.
- 30 *Not. kerkenraad* 5, 28-10-1641, 220r.
- 31 Ibidem, 18-11-1641, 220v.
- 32 *Res. Burgemeesters* 17.3, 02-10-1641, 385v-386r.
- 33 *Not. kerkenraad* 5, 18-08-1642, 225r.
- 34 Knuttel, *Acta der Synoden* 2, 368.

- 35 Ibidem, 368-369.
 36 W. Stevens, *The History of the Scottish Church Rotterdam* (Edinburgh 1832) 398.
 37 Knuttel, *Acta der Synoden* 2, 416-417.
 38 *Not. kerkenraad* 5, 24-08-1643, 232v.
 39 Ibidem, 31-08-1643, 232v.
 40 Idem.
 41 Ibidem, 04-09-1643, 233.
 42 Archief Delft en Omstreken, arch. 445, nr. 325-E.
 43 Archief Delft en Omstreken, arch. 445, nr. 325-A.
 44 *Res. Burgemeesters* 17.3, 18-10-1643, 393v-394r.
 45 Ibidem, 17.3, 22-07-1645, 408r-v.
 46 Arch. 445, nr. 6, *Notulen des kerkenraads* 6: 16 januari 1645 - 1668, 15; nr. 325-B.

<p><i>Fa. H. du Clou en Zonen</i></p>		
<p>SCHILDERSBEDRIJF</p>		
<p>DIRKLANGENSTRAAT 59</p>		
<p>2611 HV DELFT</p>		
<p>TELEFOON 015-2121352</p>		
		
<p><small>SCHIED. SCHILDERS- BEDRIJF</small></p>		
<p><small>ERKENN SCHILDERS- EN AFWERKINGSBEDRIJF</small></p>		

Nicolaas van Assendelft, een zeventiende- eeuwse Delftse chirurgijn en vertaler van Harveys *De motu cordis*

Hans Houtzager

Inleiding

Diegenen die in het verleden de gezondheidszorg voor hun rekening namen, zijn te verdelen in twee duidelijk van elkaar te onderscheiden groepen. De eerste groep wordt gevormd door diegenen die na de Latijnse school doorlopen te hebben, een academische opleiding volgden en deze beëindigden met een promotie tot 'medicinae doctor'. De tweede groep bestaat uit diegenen die in de geheimen der geneeskunde werden onderwezen door in de leer te gaan bij plaatselijke chirurgijns. Na een aantal jaren opleiding en na een examen afgelegd te hebben voor het chirurgijns-gilde werden zij toegelaten tot het gilde en mochten zij zich als meester-chirurgijn vestigen in de plaats waar zij hun opleiding hadden genoten. Deze 'praktische' chirurgijns waren in de eerste plaats geneesheren die het medisch handwerk uitoefenden, zoals het hechten van wonden, het zetten van gebroken ledematen en het verrichten van allerhande operatieve ingrepen. De 'medicinae doctores' kunnen we het best vergelijken met de huidige internisten. Zij stelden de diagnose wanneer hun patiënten ziekten onder de leden hadden, hoewel hun onderzoeken zich slechts beperkten tot het voelen van de pols, het inspecteren van de urine en eventueel het bevoelen van buik of borst. Naar aanleiding van hun onderzoek en gestelde diagnose schreven zij therapieën voor, zoals aderlaten, bedrust en het toepassen van warme of koude kompressen. Daarnaast schreven zij recepten uit die door de plaatselijke apothekers werden klaargemaakt. Wanneer er operatieve ingrepen moesten worden verricht, lieten zij die over aan de 'praktische' chirurgijns. Door hun kennis van het Latijn bleven de academisch opgeleide medici op de hoogte van wetenschappelijke publicaties die im-

1. Titelpagina van *Exercitatio Anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* (1628).

mers nagenoeg allemaal in de taal der geleerden, het Latijn, verschenen. De chirurgijns, de vroedmeesters en eventueel de vroedvrouwen, die dus geen Latijnse scholing hadden genoten, waren afhankelijk van de in de landstaal verschenen of daarin vertaalde medische boekwerken.

Zo duurde het dan ook even voordat ook de chirurgijns zich mengden in de strijd tussen de voor- en tegenstanders van de leer van William Harvey (1578-1657) die handelde over de bloedsomloop; een strijd die uitbrak nadat in 1628 zijn boek *De Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* (anatomische oefening over de beweging van het hart en het bloed bij zoogdieren) was verschenen, kortweg *De motu cordis* genoemd (afb. 1). Pas nadat het boek vertaald was in het Frans, Duits, Engels en Nederlands konden ook diegenen die geen kennis van het Latijn hadden zich in het wetenschappelijk strijdgewoel werpen. Nicolaas van Assendelft (?-1662) heeft een belangrijke rol gespeeld als vertaler van *De motu cordis*. Door de Nederlandse vertaling maakte hij het boek en daarmee Harveys leer voor velen toegankelijk.

De Van Assendelfts: een aanzienlijke familie

Nicolaas van Assendelft werd geboren in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Zijn geboortjaar en -datum zijn niet bekend, omdat er in die tijd geen doopboeken voorhanden zijn van de kleine Remonstrantse Gemeente, waartoe deze tak van de familie Van Assendelft in Delft behoorde. Zijn vader Alewijn, schrijnwerker en steenhouwer van beroep, was in 1628 getrouwd met Adriaentgen Jorisdr. Anthon uit Rotterdam, die hem elf kinderen schonk, waarvan er slechts zes de volwassen leeftijd bereikten. De familie Van Assendelft woonde steeds in Delft en dit verklaart dan ook dat Nicolaas zijn opleiding tot meester-chirurgijn in zijn geboortestad kreeg. Zijn grootvader, eveneens Nicolaas geheten (1577-1628), was evenals zijn vader Alewijn schrijnwerker en in deze hoedanigheid vervaardigde hij het koorhek in de Nieuwe Kerk te Delft, waarover de stadshistoricus Van Bleyswijck in lovende woorden spreekt in zijn *Beschryvinge der Stadt Delft etc.*: 'Het gantsche Choor van sijn omgaender Trans is van de Kerck afgeslooten met drie Hecken, ten weder-sijden een klein en in het midden een groot en Swaer Heck van Wagenschot, in de jare 1627 soo heerlijk gheordonneert en ghevrocht door Nicolaes van Assendelft, dat men nergkens veel beter schrijn-werck vinden sal [...].' Ook in ander opzicht wist de familie Van Assendelft zich een vooraanstaande plaats te verwerven in de geschiedenis van Delft en Delfland. Nicolaas' oom Willem (1606-1691) was secretaris van de Hof van Delft en tevens notaris, terwijl neven van Nicolaas de chirurgijn hoge bestuurlijke functies bekleedden zoals veertigraad van de stad, burgemeester van Delft of secretaris van Delfland. In het *Registerboek der Doctoren, Gyrurgyns en Vroedvrouwen, binnen de stad van Delft en Delfshaven* komt de naam van Nicolaas van Assendelft niet voor. In het *Reeckenbouck* van het chirurgijnsgilde komen we Nicolaas van Assendelft voor het eerst tegen op 19 december 1654: 'Noch ontfanghe op den 19 desember 1654 van Mr. Nicolaes Assendelft van wege een leerjonge om bij hem te wone om te leere het hantwerck der cirurgie alsoo sijn naem int Memoryael bouck aangheteyckent staet, sijn naem is Maximiliaen Schreverelius alhyer tot Delft ... 1 (gulden), 12 (stuivers).'

2. Standbeeld van William Harvey in zijn geboorteplaats Folkestone, vervaardigd door Albert Bruce-Joy in 1881.

In de 'goederen zijnde op de Anatomiecamer' van Delft, die sinds 1657 in het verbouwde Maria Magdalena Convent aan de Verwersdijk was gevestigd, bevond zich de instrumentenkast van het gilde, waarop de 'naemen der Personen die geschildert zijn op de regter Deur' staan. Daar staat ook de naam bij van mr. Nicolaas van Assendelft als examiner van het gilde. De bijbehorende portretten zijn geschilderd door Antonie Palamedes Stevens (1601-1673) die tot 1670 in de stad Delft woonde en lid was van St.-Lucas schildersgilde. Op 22 oktober 1662 bezocht notaris Nicolaes Vrijenberch 'In eygener persone Nicolaes van Assendelf Mr-chirurgijn, sieckelijck van lichaeme te bedde leggende' om zijn testament te maken. Acht dagen later op 30 oktober 1662 werd 'Mr. Nicolaes van Assendelff, chirurgijn, aen de Corenmarct' in de Oude Kerk begraven.

Niet door eigen onderzoek, maar door zijn vertalingen van een aantal in het Latijn geschreven boekwerken heeft Van Assendelft bijgedragen aan de ontwikkeling van de geneeskunde in ons land in de zeventiende eeuw. Zijn deze nu alleen van medisch historisch belang, destijds waren zij van zo groot belang, dat zij wat hun inhoud betreft tot een paradigma in de geneeskunde beschouwd kunnen worden. Van deze boeken is de Nederlandse vertaling van *De Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* van William Harvey wel de belangrijkste.

Deze luidt: *Vande Beweging van't Hert, ende Bloet. Uit het Latijn vertaalt door N. van Assendelft, Ende nu Tot nut en voordeel van alle Chirurgijns, en Liefhebbers in 't licht gebracht* (Amsterdam, 1650) (afb. 3).

De circulatietheorie van Harvey

Op grond van verschillende waarnemingen concludeerde Harvey in zijn *De motu cordis* dat er een omloop van het bloed moest bestaan en dat deze onderhouden werd door het samentrekken van de hartkamers. Het tot dan toe bestaande beeld dat het bloed voortdurende nieuw gevormd werd uit het voedsel werd door Harvey met een eenvoudige berekening ontkracht. Harvey beseft dat zijn theorie een zware slag zou zijn voor de reeds eeuwen bestaande en aanvaarde leer over de beweging van de bloedstroom zoals deze door de Romeinse arts Galenus (129-200) was verkondigd. Galenus meende namelijk dat er een heen-en-weer golvende bloedstroom in het lichaam aanwezig was, waarbij de lever een belangrijke rol speelde. Inderdaad ontketende de publicatie van Harvey een storm van protest en zette daarmee een levendige discussie in gang. In de strijd om zijn theorie kreeg hij steun van de Leidse hoogleraar Johannes Waleus (1604-1649) die

3. Frontispies en titelpagina van *Vande Beweging van 't Hert, ende Bloet* (1650)

de nieuwe theorie met eigen experimenten ondersteunde. Over dit onderwerp schreef Waleus een tweetal brieven aan de Deense anatoom Thomas Bartholinus (1616–1680). Beide brieven werden door Nicolaas van Assendelft in 1650 in het Nederlands vertaald onder de titel *Over de Beweging des Chyls ende des Bloeds*.

Jacobus de Back

In 1648, twintig jaar na de eerste uitgave van *De motu cordis*, verzorgde Jacobus de Back een Latijnse heruitgave van het werk van Harvey en koppelde daaraan zijn eigen *Dissertatio de corde in qua agitur de nullitate spirituum de baematosi, de viventium calore, annexa appendix pro circulatione Harveiana*. In 1651 werd het boek door Nicolaas van Assendelft vertaald en uitgegeven onder de titel *Verbaal van 't hart waar in wert gesproken van de Nietigheid der Geesten, van de Bloetmaking, van de warmte der levende Lighamen, etc. ... In 't einde een Byvoegzel voor den Omloop des bloets van Harveius*. Vertaling door N. v.A. (Amsterdam 1651) (afb. 4). Een vertaling hiervan verscheen in de Engelse uitgave van Harvey *The anatomical exercises* (Londen 1653 en 1673).

Ter completering van het vertaalwerk van Van Assendelft dient nog vermeld te worden dat hij de Nederlandse uitgave van de Duitse chirurgijn Fabricius Hildanus (1560–1634) verzorgde, verlucht met houtsneden, die in 1656 in Rotterdam verscheen onder de titel *Aanmerkingen, rakende de genees- en beelkonst nevens een brief van een wonderlijk lijfmoeders-scheurzel daar de vrucht levendig uitgesneden is, door Michel Doringius*.

De Rotterdamse arts Nicolaas Zas, rond 1610 in Delft geboren, schreef bij deze vertaling een voorwoord in dichtvorm, dat hij opdroeg aan de 'Geleerden Welervarenen Heelmeester Mr. Niklaas van Assendelft, Praktizijn tot Delft.' De laatste regels van dit gedicht luiden:

*'Weest dankbaar Delft aan Assendelf:
Verbeft hem, gy verbeft u zelf.
In al geval; de Burger-kroon
Wert hem van buiten aangeboon.'*

Men kan zich afvragen wat de beweegredenen van Van Assendelft zijn geweest om de hierboven vermelde publicaties over de circulatietheorie uit het Latijn in het Nederlands te vertalen. Er zal mogelijk een vriendschapsband geweest zijn tussen hem, De Back en Zas. Alle drie waren zij lid van de Remonstrantse Gemeente, toen nog een kleine minderheidsgroep, terwijl Zas en Van Assendelft beiden geboren Delftenaren waren.

Ook al was hij dan slechts chirurgijn, zonder academische opleiding, toch beheerste Nicolaas van Assendelft het Latijn en had hij een zodanig wetenschappelijk niveau dat hij in staat was om de circulatietheorieën van Harvey te begrijpen en uit het Latijn in het Nederlands te vertalen. In dit licht bezien geldt Nicolaas Zas' uitspraak ook vandaag nog:

'Weest dankbaar Delft aan Assendelf.'

Literatuur en bronnen

- Gemeentearchief Delft (GAD), Stadsarchief, 1^e afd., nr. 1981, deel 2: (chirurgijngildeboek).
- Gemeentearchief Delft (GAD), Stadsarchief, 1^e afd., nr. 1982, deel 1: (Reeckenbouck van het Chirurgijngilde).
- Bleyswijck, D. van. 1667 [.1680]. *Beschryvinge der Stadt Delft, betreffende desselfs Situatie etc.* Delft:Arnold Bon.
- Houtzager, H.L., en H.W. van Leeuwen 1978. 'Nicolaas van Assendelft en de ontdekking van de bloedsomloop', *Medisch Contact*, 1978. p. 1620-1622.
- Houtzager, H.L. 1979. *Medicyns, Vroeduyfs en Chirurgys etc.* Amsterdam: Rodopi.
- Lokin, D.H.A.C. 1996. 'Het Delftse interieur van 1650 tot 1675'. In M.C.C. Kersten e.a. (red.), *Delftse meesters tijdgenoten van Vermeer*. Zwolle: Waanders.
- Montias, J.M. 1989. *Vermeer en zijn milieu*. Baarn: de Prom.
- Schouten, J. 1972. *Jobannes Walaeus*. Assen: Van Gorcum.

The Power to Surprise

VAN LEEUWEN DELFT B.V.

Schieweg 53
2627 AT DELFT
tel.: 015-2560879
fax: 015-2572024
kia@vanleeuwendelft.nl
www.kia-delft.nl

Complete Woninginrichting

*Al sinds
1913 een
begrip in
Delft en
omgeving!*

Koornmarkt 89 • 2611 ED Delft • 015 - 212 42 73 • www.vanwitteloostuijn.nl
Geopend: wo. t/m vrij. van 11.00-17.30 uur, zat. van 10.00 - 17.00 uur. Daarbuiten op afspraak.

Susanna Jacoba Adriana van Dijk (1828-1901) en het Meisjeshuis in Delft

Suus Boef-van der Meulen

Inleiding

Op 25 juli 1833 stierf een gewone Delftse vrouw, de 37-jarige Margaretha van Dijk-Cieremans, een dag later gevolgd door haar jongste kind, de twee jaar oude Govert. Waarschijnlijk waren beiden slachtoffer van de toen in Delft heersende cholera. De vader, metselaar Jan van Dijk, moet ten einde raad geweest zijn. Hij bleef achter met vier kinderen: Johanna van dertien, Abraham van negen, Jan van zeven en een dochtertje van vijf jaar, Susanna. Het gezin woonde op het adres Raam 19.

Een jaar later hertrouwde Jan van Dijk met de weduwe Maria Helena Saal. In datzelfde jaar bracht hij zijn jongste dochter onder bij het Meisjeshuis in Delft. Of de weduwe daarop had aangedrongen of dat de beslissing eerder genomen was, is niet na te gaan, maar het Meisjeshuis stond bekend als een instelling die een goede verzorging en een opleiding tot zelfstandigheid kon bieden.

n° 278

In het jaar een duizend acht honderd acht en twintig
den ~~Acht~~ *achten* der maand *July* des voor middags een half
traal uur *o*, is voor ons *Mr. Hendrik van Berckel* *Reghon*
der Gemeente als ambtenaar van den Burgerlijken Staat der gemeente
van Delft, *vercheenen* *Jan van Dijk, oud twee en dertig Jaar,*
Opziamen wonende alhier, welke ons heeft verklaard, dat *Margaretha*
Cieremans, oud twee en dertig Jaar *Meisjeshuis*
op den 25den July *deres jaars* *Acht* *honderd*
acht en twintig *des jaars* *ten negen ure* is bevalen
en des jaars *in* *de* *vervolg* *ing* *wyke* *5 N 223* *febr* *een* *Kind* *van* *het*
Vrouwelyk *geslacht* *het* *welk* *hy* *ons* *voorstelde* *ver*
klarende *op* *het* *relye* *de* *namen* *Susanna* *Jacoba*
Adriana *van* *Dijk*
De gemeente verklaring is gelijch in tegenwoordigheid van *Willem Postelnoor, oud*
negenen *vyftig* *Jaar*, *van* *beraep* *Archman*
en van *Jan van Dijk, oud vyf en vyftig Jaar*, *van*
Geraep *Archman* *en* *beide* *wonende* *alhier*. En
hebben *de* *Vader* *en* *Carste* *Getuige*, *deze* *acte*
na *voorzigtig* *nevens* *ons* *ondertockend*, *hebbende* *de* *tweel* *te* *gepuzen* *ver*
klarende *nicht* *te* *kunnen* *te* *tekenen* *op* *de* *hant*
Jan van Dijk *W. Postelnoor* *H. van Berckel*

Geboortecte van Susanna van Dijk, 8 juli 1828.

*Susanna
Frölich-van Dijk
circa 1870.
Aquarel door J. Rübl.*

Susanna verbleef achttien jaar in het Meisjeshuis. Hoe het haar daar verging en hoe haar leven verder was, laat zich enigszins schetsen door een combinatie van gegevens uit het Delftse archief met overgeleverde familiegegevens via enkele Susanna's: Susanna's kleindochter (mijn grootmoeder) Susanna (Lugten-)Reijs en mijzelf, Susanna (Boef-van der Meulen). Ik bewaar nog steeds de bijbel die mijn betovergrootmoeder in 1852 van het Meisjeshuis meekreeg toen ze het weeshuis verliet.

Over het Meisjeshuis

Het in 2005 verschenen boek van Gerrit Verhoeven over het Meisjeshuis¹ verschaft veel informatie. Het Meisjeshuis in Delft was niet zomaar een weeshuis. Het was de voortzetting in 1577 van het uit de veertiende eeuw daterende Heilige-Geestzusterhuis. Door schenkingen beschikte het over een groot kapitaal, onder andere aan landerijen. In 1769 werd een indrukwekkend nieuw gebouw neergezet aan de Oude Delft. Het staat er nog steeds en herbergt nu het Erfgoedhuis Zuid-Holland.

Er waren in Delft in de negentiende eeuw nog verschillende andere, grotere weeshuizen. Sinds 1579 was er het gemengde Weeshuis der Gereformeerden, gevestigd in het voormalige Sint-Barbaraklooster, en aan de Oude Langendijk waren twee

Het meisjeshuis aan de Oude Delft.

rooms-katholieke weeshuizen, een voor jongens en een voor meisjes. Het Meisjeshuis was een kleinschalige instelling bestemd voor de iets beter gesitueerden. In de loop der jaren kreeg het stadsbestuur geleidelijk meer invloed op het bestuur. In Susanna's tijd werden de regenten benoemd door burgemeester en wethouders, maar ze behielden een grote zelfstandigheid. In 1864 werd de doelstelling nog eens uitgebreid beschreven. Zo was opnemning van armen ter verzorging nooit de bedoeling geweest, 'maar integendeel opvoeding en opkweking van meisjes uit de minvermogende, doch niet bedeelde volksklasse, ter voorkoming dat deze zouden vervallen tot de armoede waaraan zij of hunne ouders grensden.' Tegenwoordig zouden we dit de 'middenklasse' noemen. Het Meisjeshuis ging niet uit van een kerkgenootschap, maar men verwachtte wel dat de opgenomen meisjes van hervormde huize waren.

Het aantal meisjes dat in totaal kon worden opgenomen, was niet groter dan rond de dertig. De meisjes moesten tussen de zes en tien jaar oud zijn en van wettige geboorte uit Delftse burgers. Bovendien moesten ze worden aanbevolen door iemand die te goeder naam en faam bekend stond. Het Meisjeshuis was daardoor exclusiever dan het algemene weeshuis. De meisjes moesten hun bezittingen inbrengen; kregen zij een erfenis, dan werd die voor hen beheerd. Bij het verlaten van het huis kregen zij die dan weer mee, met een bijbel en een uitzet.

Beeld van een weesmeisje boven de ingang van het Meisjeshuis, vervaardigd door J.M. Cressant in 1769.

Weesmeisje uit het Meisjeshuis, circa 1880.

Susanna in het Meisjeshuis

Van 1834 tot 1852 verbleef Susanna van Dijk in het Meisjeshuis, de maximale tijd van achttien jaar. Toen zij er kwam, had zij net de minimumleeftijd voor toelating bereikt, zes jaar. Haar vader en broers zal zij wel geregeld hebben kunnen zien, maar toen zij vijftien jaar was, stierf ook haar vader. Hij was nog maar 46 jaar oud. Met zijn tweede vrouw Maria Helena Saal was hij in gemeenschap van goederen getrouwd en ze waren in haar huis aan de Molslaan (bij de Beestenmarkt) gaan wonen. Hij was beslist niet armlastig, zoals blijkt uit zijn nalatenschap. Er werd een uitgebreide inventaris opgemaakt van de inboedel en de andere bezittingen en schulden van Jan van Dijk, laatstelijk bekend als meester-metselaar. Voor zijn beide zoons, Jan en Abraham, trad hun voogd, de boekdrukker Govert van der Storm op, voor Susanna een regent van het Meisjeshuis. Johanna was in 1835 overleden. Jan en zijn tweede vrouw bezaten onder andere vier huizen in Delft (aan de Doelenstraat en de Molslaan en twee aan de Lakengracht, thans Raam) en een tuintje. De panden brachten na verkoop 1510 gulden op. De weduwe Van Dijk-Saal erfde van de totale nalatenschap de helft plus een kindsdeel (5/8), en de drie kinderen elk 1/8, een bedrag van 234,58 gulden. Voor Susanna werd dit geld tot haar vertrek

door de regenten van het Meisjeshuis beheerd. Zij kwam in elk geval in 1852, toen ze 24 jaar was, niet alleen met haar bijbel op straat te staan.

Over Susanna's achttienjarige verblijf in het Meisjeshuis biedt het archief naast de geldende reglementen ook verrassende persoonlijke herinneringen. En er is het bewijs van inschrijving, met goedkeuring na een medisch onderzoek. De geneeskundige verklaring no. 10121 luidt:

'De ondergetekenden, Medicinæ Doctor & Chirurgijn van het Meisjeshuijs binnen deze stad, verklaren in deze hunne bovengenoemde qualiteiten, dat zij behoorlijk hebben geëxamineerd het dogtertje van Jan van Dijk, genaamd Susanna Jacoba Adriana, geboren den 7^e Julij 1828, en bevonden dezelve te zijn volkomen gezond, en geen in of

Oprachtblad van het bijbeltje dat Susanna ontving bij haar vertrek uit het weeshuis.

▼ *Gezondheidsverklaring bij opname van Susanna in het Meisjeshuis (Archief Delft, Toegang 200, nr. 1021).*

De ondergetekenden, Medicinæ Doctor, & Chirurgijn van het Meisjeshuis binnen deze stad, verklaren in deze hunne bovengenoemde qualiteiten, dat zij behoorlijk hebben geëxamineerd het dogtertje van Jan van Dijk, genaamd Susanna Jacoba Adriana, geboren den 7^e Julij 1828, en bevonden dezelve te zijn volkomen gezond, en geen in of uitwendig gebruik te hebben.
Delft den 11 April 1834.
C. B. Van Boogaart.
J. J. D. Schreier

uitwendige gebreken te hebben. Delft, den 11 April 1834, Bs. vden Boogaart, J.G. Vorstman.'

Er blijken elk jaar maar een of twee meisjes te zijn aangenomen: Susanna is in 1834 de enige. Zij was in mei 1834 nog niet eens zes jaar, en dat maakte haar tot het jongste meisje. Kennelijk kwam ze pas een jaar later voor de schoollessen in aanmerking. Dan wordt ze genoemd in de laagste klas.

De lessen werden in het Meisjeshuis gegeven door een schoolmeester die van buiten kwam. Belangrijker lijken de naailessen geweest te zijn. Daar werden in het reglement nauwkeurige tijdsafspraken voor gegeven, voor de school- en catechisatielessen niet. Toch werden er kennelijk goede schoolprestaties nagestreefd. Jaarlijks werden in april de schoolresultaten, onder andere de schrijfproeven, aan de regenten voorgelegd en prijzen uitgedeeld, die bestonden uit geld, al naar de prestaties. Bijna iedereen kreeg een prijs: soms was de hoofdprijs per klas een bijbel, soms waren er alleen geldprijzen: enkele guldens of dubbeltjes.

Er waren vier klassen. Aangezien er maar zo'n dertig meisjes in het huis woonden, waren de klasjes klein. Kinderen van heel uiteenlopende leeftijden kregen gezamenlijk les. De leeftijdsverdeling was als volgt: tot elf jaar zat men in de laagste klas (de vierde klas), tot vijftien jaar in de derde, tot achttien jaar in de tweede en tot drieëntwintig jaar in de hoogste klas. De namen en klassen van alle leerlingen zijn bewaard. Susanna werd in november 1835, toen ze zeven jaar was, voor het eerst genoemd. Zij zat iets langer in de derde klas, tot ze zeventien was, en tot ze negentien jaar was in de tweede klas. In 1837 telde de vierde klas zeven leerlingen, de derde klas zes, de tweede klas zes en de eerste en hoogste klas elf leerlingen. Het meest persoonlijke zijn de schrijfvoorbeelden uit de 'toonschriften' die elk jaar aan de regenten werden getoond. De schrijfvoorbeelden uit die 'toonschriften' van Susanna zijn er vanaf 1839 elk jaar tot 1852, het jaar dat ze vertrok. Het waren de eerste jaren herhalende van door de meester opgegeven regels, net als bij haar klasgenootjes, en vanaf 1843 een psalm, gezang of ander stichtelijk vers. De meester verzorgde kennelijk de eerste hoofdletter, of soms de titel. Susanna had een goed handschrift. De eerste keer schreef ze haar voornaam nog met een 'z' in

Schrijfproeve uit het toonschrift van de elfjarige Susanna (Archief Delft, Toegang 200, nr. 1026).

het midden, maar daarna was het steeds de juiste 's'. Ze deed haar best de eerste hoofdletter van haar naam extra te verfraaien. Bij de jaarlijkse examens behoorde zij zelden bij de besten van haar klas, maar zij kon toch steeds kleine bedragen verdienen. Daarvoor leken standaard te zijn: vierde klas twintig cent, derde klas dertig cent, tweede klas veertig cent en eerste klas vijftig cent. Susanna verdiende in 1836 twintig cent. Zij deed dus behoorlijk mee, al was zij geen uitblinkster.

Het reglement voor de kinderen in het Meisjeshuis zag er nogal streng uit, althans in de versie uit 1844, toen Susanna er al tien jaar woonde. De tijden van opstaan, ontbijten, de maaltijden en het begin van de naailessen worden steeds in het reglement genoemd. 's Zomers stonden de meisjes om zes uur op, 's winters een uur later. Nadat ze zich behoorlijk gewassen en aangekleed hadden, gingen ze de Moeder goedemorgen zeggen en daarna werd er ontbeten. Een uur later werden ze in de naaikamer verwacht. Na het middageten moesten de meisjes weer om twee uur in de naaikamer zijn. Het avondeten was er voor de kleine meisjes om half acht, voor de groten om negen uur. Om acht uur gingen de kleintjes naar bed, om tien uur de groten. Voor de school en de catechisatie werden geen tijden genoemd, wel zijn er regels voor strikte gehoorzaamheid, en ordentelijk gedrag. Straffen werden 'na bevind van zaken' vastgesteld. Er moest ook in huis gewerkt worden. De grote meisjes hielpen de kleintjes met wassen en aankleden. Er waren corveetaken als bedden opmaken en de keukenmoeder helpen. De lessen van de schoolmeester en de catechiseermeesteres moesten van buiten geleerd worden en werden overhoord. Na het opstaan, voor en na de maaltijden en bij het naar bed gaan werd gebeden, en tijdens de maaltijden werd er door de oudste meisjes voorgelezen uit de bijbel. Merkwaardig is dat afwezigheid bij de schoollessen alleen was toegestaan als de keukenmoeder aangaf dat ze hulp in de keuken nodig had.

Op zondag gingen ze twee keer naar de diensten in de Oude Kerk. De meisjes moesten er twee aan twee lopend naar toe gaan. Daarna mochten zij ouders of vrienden in de stad bezoeken, maar om acht uur moesten zij terug zijn, de kleintjes een half uur eerder. In de naaikamer en in de keuken moest steeds een meisje aanwezig zijn. Boodschappen doen in de stad mocht alleen met een strikte op-

De 'meisjesmeisjes' op weg naar de kerkdienst in de Oude Kerk.

dracht van de keuken-moeder of de naaimoeder. De meisjes droegen uniforme kleding, dus in de stad waren ze makkelijk te herkennen. Hun kostuum zag er, zeker op zondag, verzorgd uit. Hoe streng de voorschriften in zo'n kleine gemeenschap werden nageleefd is moeilijk te zeggen.

De moraal die er werd uitgedragen droeg in elk geval een stevig christelijk karakter. De teksten die de meisjes schreven in hun 'toonschriften' getuigen daarvan. Opvoeding tot kuisheid hoorde daar zeker bij. In 1851 schreef Susanna, 23 jaar oud, een tekst waarin de regels voorkwamen: 'Daar is geen meerder lust, dan lust te wederstaan.'

Susanna's leven na het Meisjeshuis

In de achttien jaar dat Susanna in het Meisjeshuis woonde, heeft zij in elk geval goed leren schrijven, blijkens de 'toonschriften'. Ook werd zij een volleerd naaister, waarmee zij later de kost kon verdienen. Haar kleindochter vertelde dat zij een pop had aangekleed in het kostuum van het Meisjeshuis, en dat zij die een 'Meisjesmeisje' noemde. De bevolking van Delft duidde met de term 'meisjesmeisjes' de weeskinderen van het Meisjeshuis aan, in tegenstelling tot meisjes uit de andere weeshuizen. Of Susanna het in het Meisjeshuis naar haar zin heeft gehad, is moeilijk te zeggen, evenmin hoe haar verhouding met haar familie is geweest, bijvoorbeeld met haar stiefmoeder.

In elk geval had zij een goede relatie met haar broer Abraham. Abraham noemde een dochter naar zijn zuster Susanna en hij was getuige bij haar huwelijk. Susanna trouwde drie jaar na haar vertrek uit het Meisjeshuis (21 november 1855) met de Delftse huisverwer (huisschilder), eerder koffiehuis-knecht, Willem Frölich, die drie jaar jonger was dan zij. Zij was toen al in verwachting van haar dochter Johanna Maria (Anna), die op 7 maart 1856 geboren werd (mijn latere overgrootmoeder). Het paar woonde in wijk 4, het centrum van de stad. Susanna en Willem kregen daarna nog drie kinderen: Willem (geboren 13 maart 1858), Johann (geboren 10 november 1860) en Pieter Hendrik (geboren 26 november 1862). In 1866 stierf de kleine

Pop in uniform van het Meisjeshuis, 'een meisjesmeisje'.

De Kolk rond 1900.

Willem, acht jaar oud, waarschijnlijk aan de cholera, die toen in Delft weer veel slachtoffers maakte. Het gezin woonde toen aan de Kolk, aan de noordzijde van de stad. Het gezin Frölich-van Dijk verhuisde enkele malen binnen Delft: in 1869 naar de Voorstraat in dezelfde wijk, in 1873 naar de zuidzijde van de stad, en een jaar later opnieuw. In 1875 kwam Susanna, 47 jaar oud, er alleen voor te staan: echtgenoot Willem overleed (9 juli 1875). Susanna verhuisde met haar jongste zoon Pieter naar het adres Rietveld 224.²

Nu werd in het bevolkingsregister voor haar een beroep ingevuld: naaister. Het aantal verhuizingen in de volgende paar jaren is niet goed te volgen, maar het zijn er tot 1878 zeker twee geweest. In dat jaar trouwde Susanna's oudste dochter Anna met de sergeant en gymnastiekleraar Jacobus Hermanus Reijs uit Den Haag. Zij kenden elkaar vermoedelijk via Willems zwager, die militair schermmeester van Reijs was. Ook Susanna's jongste zoon Pieter is waarschijnlijk militair geworden; hij werkte in zijn latere leven als schermmeester samen met Reijs.

Susanna trok na het huwelijk van Anna bij haar en haar man in aan het Westeinde in Den Haag. Tot haar dood in 1901 woonde zij in bij het gezin, dat vier kinderen ging tellen. Het oudste kind (geb.1880), dat naar grootmoeder Susanna Jacoba Adriana genoemd werd, kreeg bekendheid als schrijfster van jeugdboeken en publiciste. Zij publiceerde onder haar eigen naam Susanna Lugten-Reys, of onder haar pseudoniem Nannie van Wehl.³

In haar deels autobiografische werk refereert zij diverse malen aan haar grootmoeder. Die lijkt behoorlijk dominant in het gezin aanwezig geweest te zijn. Zij was streng, ook voor de kinderen. Hard werken, niet verwennen, niet toegeven aan ge-

voeligheden, dat waren de lessen uit haar jeugd. Hard werken was een les die haar dochter en haar kleindochter van haar overnamen. 'Werk om te leven en leef om te werken,' schreef dochter Anna in het poëziealbum van haar dochter Susanna. Hard werken, ook al was het voor het geld niet nodig, bracht deze in haar leven en geschriften in praktijk, maar ook protesteerde zij heftig tegen de ongevoeligheid en de spartaanse opvoeding onder de invloed van grootmoeder.⁴ De ervaringen van achttien jaar in het Meisjeshuis werkten daarin ongetwijfeld door. Susanna Frölich-van Dijk stierf in Den Haag in 1901, 73 jaar oud.

Weesmeisjes op de binnenplaats van het Meisjeshuis door Paul Tetar van Elven.

Reglement voor de Kinderen in het Meisjeshuis te Delft (1844)
(Archief Delft, toegang 200, nr. 1044)

Art. 1

De Meisjes in dit gesticht opgevoed wordende zijn onbepaalde gehoorzaamheid verschuldigd aan de Moeders en zullen ten allen tijde verplicht zijn de bevelen door de Moeders te geven optevolgen.

Art. 2

De Meisjes zullen des Zomers des morgens ten zes ure en des Winters ten zeven ure van hunne slaapsteden zijn opgestaan en zich behoorlijk reinigen en wasschen, en gekleed zijnde, de Moeder goede morgen komen zeggen.

Art. 3

Zij zullen des Zomers (van 1 April tot ultimo September) des morgens ten 7 ½ ure, en des Winters (van 1 October tot ultimo Maart) des morgens om 8 ure in de Eetzaal present moeten zijn.

Art. 4

Van den Eersten April tot den laatsten September zullen zij des morgens ten 8 ½ ure en van de Eersten October tot den laatsten Maart des morgens ten 9 ure, op de Naaikamer tegenwoordig moeten zijn, en het geheele Jaar door des namiddags ten twee ure.

Art. 5

Op het luiden der bel des middags zullen alle de Meisjes na zich alvorens gewasschen en gereinigd te hebben in de Eetzaal present moeten zijn, zich in goede order aan tafelschikken en zich gedurende den maaltijd ordentelijk gedragen.

Art. 6

De Meisjes zullen des avonds ten 9 ure in de Eetzaal present moeten zijn tot het nuttigen van het avondeten (en kleine meisjes des avonds ten 7 ½ ure).

Art. 7

De meisjes zullen zich des avonds ten 10 ure naar bed begeven, de kleine meisjes ten 8 ure, en zal een der Moeders hun naar de Slaapkamers begeleiden, het licht in de Lantarens aansteken en zorg dragen dat de kinderen zich terstond te ruste begeven, almede dat zij goed toezien er geene Stoven met hun Vuur naar de slaapkamers mede genomen worden, zich hiervan overtuigd hebbende zal zij het licht uit de Lantarens medenemen en de deuren der Slaapkamers sluiten.

Art. 8

De meisjes belast met het opmaken der Bedden zullen zorg dragen dat alle de bedden voor 's morgens ten 10 ure behoorlijk opgemaakt zijn.

Art. 9

Geene der meisjes zal zich zonder Consent der Moeders buiten de deur op straat mogen begeven, en door de Moeders uitgezonden zijnde tot het doen van boodschappen zullen zij zich ordentelijk op straat gedragen en terstond na het verrigten derzelven wederom te huis komend, daartoe zal door de Keukenmoeder geene andere als die op

de Keuken zijn gebezigd worden en door de Naaimoeder eene der oudste Meisjes op de Naaikamer.

Art. 10

De meisjes zullen des Zondags of bij tijden van vacantie gehouden zijn des avonds vóór 8 ure te huis te zijn en zich bij eene der Moeders aanmelden; de kleine meisjes zullen ter 7 ½ ure te huis moeten zijn en zich insgelijks bij hunne te huiskomst bij de Moeders aanmelden.

Art. 11

Des Zondags zullen de Meisjes gehouden zijn zich twee aan twee zoo in de voor- als namiddag kerk te gaan onder geleide van eene der Moeders en zal geene der meisjes zich daarvan mogen onthouden.

Art. 12

De meisjes zullen des Zondags na uit de namiddagkerk te zijn te huis gekomen, vermogen uit te gaan naar hunne Ouders of Vrienden binnen de Stad of Jurisdictie, en gehouden zijn op de bepaalde ure in art. 10 wederom te huis te zijn.

Art. 13

Er zal des Zondags altijd eene der oudste Meisjes die op de Naaikamer behoren te huis moeten blijven en bij buitengewone uitgaandagen eene der meisjes die op de Keuken geplaatst zijn.

Art. 14

Geene der Meisjes zal zich buiten de stad of derzelve Jurisdictie mogen begeven, dan met schriftelijk Consent van Heeren Regenten.

Art. 15

Ten einde de reinheid in dit Gesticht te bevorderen, zoo zullen de groote Meisjes gehouden zijn, na zich eerst zelve behoorlijk gewasschen en gereinigd te hebben, op de tijden door de Keukenmoeder te bepalen, alsdan de kleine meisjes behoorlijk te waschen en reinigen en zal geene der Meisjes zich tegen de bevelen der Keukenmoeder mogen verzetten, noch de kleinere Meisjes mishandelen of kwalijk bejegenen.

Art. 16

Des morgens zal er eerbiediglijk het morgengebed gebeden worden, alsmede des avonds het avondgebed, en alzoo zal ook het ontbijt, middag en avondeten begonnen en geëindigd worden met gebed en dankzegging, en onder het ontbijt en avondeten eenige kapitelen in den Bijbel gelezen worden, welke gebeden en dank zeggingen, alsmede het lezen in den Bijbel verrigt zal worden door de oudste meisjes, bij afwisseling.

Art. 17

De in het vorige artikel bepaalde Gebeden en dankzeggingen, alsmede het lezen in den Bijbel zal in tegenwoordigheid van eene der Moeders geschieden.

Art. 18

De overtredingen van eene of meerdere bepalingen in deze artikelen vervat zullen na bevind van zaken gestraft worden.

Schoolreglement

Art. 19

Alle de Meisjes zullen zoo dikwijls als zulks vereischt wordt op de daartoe bepaalde Uren verplicht zijn zich in de school te bevinden, zullen degeenen die na het luiden der bel niet present zijn na bevind van zaken gestraft worden, terwijl de Meester aanteekening zal houden dergeenen die aan hunnen pligt niet voldoen, en eene lijst derzelve aan Regenten overleggen. Echter zal het aan de Keukenmoeder vrijstaan om wanneer de dienst van het Huis zulks vereischt aan eene der keukenmeiden toe te staan om van de School weg te blijven.

Art. 20

Alle de meisjes zullen insgelijks verpligt zijn op de uren bepaald voor de Catechisatie, in de school present te zijn, teneinde door de Catechiseermeesteres te worden onderwezen in den Godsdienst, de geene die na het luiden der bel niet present is zal insgelijks na bevind van zaken gestraft worden en zal de Catechiseermeesters aanteekening houden dergeene die hun pligt niet doen.

Art. 21

De Meisjes zijn verpligt hunne Psalm-, Gezang- en leerboeken behoorlijk in de School mede te brengen, zoowel bij den Schoolmeester als bij de Catechiseermeesteres.

Art. 22

Alle de geenen welke zich op de School of op de Catechisatie niet ordentelijk gedragen zullen na bevind van zaken gestraft worden.

Art. 23

De lessen die aan hun door de Meester of Catechiseermeesteres worden opgedragen zullen moeten van buiten geleerd worden en behoorlijk opgezegd. Ook zullen zij vroegtijdig hunne belijdenis leeren, en na dezelve afgelegd te hebben evenwel gehouden zijn de catechisatie bij te wonen.

Art. 24

Er zal Jaarlijks in het voor- en na-Jaar Schoolexamen gehouden worden ten overstaan van Heeren Regenten, en zulks wel bij gelegenheid der Vergaderingen in de maanden April en November, ten einde Heeren Regenten over de vorderingen der Kinderen zoude kunnen oordeelen zoowel in het lezen en schrijven als ook Cijferen, en zullen bij het examen in de maand April belooningen worden uitgereikt aan de Kinderen welke zullen blijken de meeste vorderingen gemaakt te hebben.

Art. 28

De Meisjes zijn gehoorzaamheid verschuldigd zoo wel aan den Schoolmeester als aan de Catechiseermeesteres, en zijn gehouden zich naar vermaningen en beveelen te gedragen of zullen bij pligtverzuim gestraft worden.

Aldus gedaan en Gearresteerd bij Regenten van het Meisjeshuis te Delft den 4^e Mei 1844.

In kennisse van mij Rentmeester.

Noten

- 1 Gerrit Verhoeven: *Het Meisjesbuis in Delft; een monument voor kennis en cultuur*. Delft: Gemeentearchief Delft, 2005.
- 2 Zoon Johann was waarschijnlijk toen al aan een militaire loopbaan begonnen. Blijkens een advertentie overleed hij in 1897, in Ermelo (Veldwijk), 37 jaar oud, als "gepensioneerd 1^e stuurman bij de K.N.Marine".
- 3 Zie voor een overzicht van haar leven en werk: Suus Boef-van der Meulen, *Zij kon bet schrijven niet laten... Een overzicht van het oeuvre van Nannie van Wehl*. Online: <http://www.hetoudekinderboek.nl/verzamelaarsinfo/NannieWehl/NannieWehl.htm> (geraadpleegd 23 januari 2016).
- 4 Zie haar sterk autobiografische jeugdboek *De vriendschap van Bertha en Beata* (Nannie van Wehl, Amsterdam 1918) en artikelen onder haar eigen naam S. Lugten-Reys, als 'De bittere Kerstavond' (in *Het Kind*, 1931) en 'Verwennen - niet verwennen' (in *Gezin en school*, 1931).

de
Wijnstok
delft
slijterij en wijnhandel

Slijterij en Wijnhandel "De Wijnstok"
Fred. Hendrikstraat 34a
2628 TC Delft
015-2568567
www.de-wijnstok.nl

De 'alleskunner' A.F. (Bram) Gips (1861 – 1943)

Jos Hilkbuijsen

In de zomer van 2015 wijdde Museum Paul Tetar van Elven een expositie aan het veelzijdige oeuvre van de docent en kunstenaar Bram Gips. De nadruk lag op zijn decoraties en portretten, waarvan er vele niet eerder op een expositie te zien waren geweest. De kleine, inzichtelijke tentoonstelling bood een goede indruk van zijn kunnen en was aanleiding tot het schrijven van dit artikel.¹

Bram Gips beijverde zich met docent-kunstenaars Adolf le Comte (1850–1921) en Karel Sluyterman (1863–1931) rond 1900 om de bouwdecoratieve en toegepaste kunst te verbeteren en te vernieuwen. Niet alleen door hun onderricht aan de toenmalige Polytechnische School (later Technische Hogeschool en nu TU-Delft), maar ook met eigen ontwerpen schiepen zij de 'Delftse' variant van de Nederlandse art nouveau. Gips droeg daartoe in hoge mate bij. Hij was een actief lid van de Haagse afdeling van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en Architectura, had zitting in diverse besturen en jury's, hield lezingen, nam deel aan (internationale) tentoonstellingen en uitgeschreven prijsvragen, sleepte eerste prijzen in de wacht en beschikte over een uitgebreid netwerk. Door al deze bezigheden kon hij zich goed op de hoogte houden van de ontwikkelingen op zijn vakgebied en hield hij genoeg tijd over om zich in zijn vrije tijd te wijden aan het schilderen van landschappen en portretten.

Evenals Le Comte en Sluyterman was hij geen vrije kunstenaar die zich in een eigen atelier volledig kon wijden aan het kunstambacht. Een groot deel van zijn tijd stond in het teken van onderwijs. Twijfelde hij aan zijn artistieke carrière? Miste hij het 'ware' bohème kunstenaarsbloed, voelde hij zich toch het meest aangetrokken tot het onderwijs met een vaste baan en een vast inkomen of was het een combinatie van verschillende van deze factoren? Uit niets blijkt dat Gips het leraarsvak met tegenzin uitoefende. Hoe dan

1. *Cornelis Gips, Portret van zijn zoon Bram Gips, circa 1890, olieverf op doek.*

ook, ondanks dat de onderwijsbaan hem belemmerde zich volledig te ontplooiën, bood deze toch genoeg tijd om artistiek bezig te zijn.

Gips had daartussen een goed evenwicht gevonden. Enthousiast doceerde hij het handtekenen, zag het belang in van kunstgeschiedenis en hij maakte als een der eersten bij zijn vak gebruik van lichtbeelden. Ook breidde hij de beeldengalerij flink uit met afgietsels van architectonische en decoratieve fragmenten om een overzicht door de eeuwen heen te kunnen geven van de verschillende stijlen. In buitenschoolse uren ontwierp hij glas-in-loodramen, straatmeubilair, affiches en boekbanden, zilveren siervaatwerk, plafonddecoraties en zelfs een villa. Daarnaast schilderde en tekende hij ook nog voor eigen genoegen. Wie was deze veelzijdige kunstnijveraar? (afb. 1)

Zo vader, zo zoon

Bram, voluit Abraham Frans Gips, zag op 23 april 1861 in Schiedam het levenslicht als tweede kind van Cornelis Gips (1829–1892) en Maria Anna Pigeaud (1834–1919). Hij werd vernoemd naar de vader van zijn moeder, Abraham Frans Pigeaud (1808–1859). Zijn vader Cornelis was tekenleraar en kunstschilder van beroep. Zijn moeder was een dochter van een Schiedamse koopman en jeneverstoker, die niet veel in het kunstenaarschap van zijn schoonzoon zag en tevergeefs had geprobeerd hem op te nemen in zijn onderneming. Weliswaar had Cornelis met zijn zwager een korenwijnstokerij opgericht en was hij aandeelhouder van enkele andere branderijen, maar hij ontwikkelde zich vrij snel tot een zelfstandige en verdienstelijke genre- en landschapschilder. Ook legde hij zich toe op fotograferen, een in die tijd niet ongebruikelijke combinatie bij kunstschilders, en schilderde hij portretten naar foto's.²

Maar van de verkoop van zijn werk alleen kon Cornelis zijn gezin niet onderhouden en om zijn inkomsten aan te vullen ging hij tekenles geven. Aanvankelijk was dat op de plaatselijke avondtekenschool, maar vanaf 1863 aan de pas opgerichte Hogere Burgerschool (HBS) in Schiedam. Vanaf toen mocht het gezin Gips zich rekenen tot de gegoede burgerij. De artistieke van Cornelis Gips trad ook naar voren bij twee van zijn kinderen, die van hem de eerste beginselen van het tekenen kregen bijgebracht. Bram trad in het voetspoor van zijn vader en zijn broer Jan Willem (1869–1924) maakte naam als glasschilder in Den Haag.³

Tekenderricht

Over de jeugd en de opvoeding van de kinderen Gips is niet veel bekend.⁴ Ze groeiden op in Schiedam. Bram doorliep er met goed gevolg de HBS, waar hij tekenles van zijn vader kreeg. Hij was vervolgens korte tijd werkzaam bij een in Schiedam gevestigd architectenbureau, waar zijn belangstelling voor de decoratieve kunst werd gewekt. Om zich daarin te bekwamen schreef hij zich in 1879 in voor de cursus Vrije Studiën aan de Polytechnische School (PS) te Delft. Daar haalde hij in het najaar van 1881, bij de docent ornamentleer en decoratieve kunst Adolf le Comte de MO-akten handtekenen en boetsen. Vrijwel tegelijkertijd slaagde Bram ook voor de examens rechtlijnig tekenen, perspectief, bouw- en werktuigbouwkundig tekenen op de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschap

pen te Rotterdam. Als corpslid zette hij zijn artisticeiteit regelmatig in voor het Delftsch Studenten Corps (DSC) (afb. 2). Zo ontwierp hij voor de DSC-roevereniging LAGA in 1881 een prijsmedaille. Ook na zijn studietijd bleef hij actief voor de studentenvereniging en de PS. Hij verzorgde het interieur van het DSC-feestgebouw in 1883 (zie verder), ontwierp het nieuwe vaandel voor de vereniging Apollo (1884) en de band-ontwerpen van gedenkalbums ter gelegenheid van het afscheid van prof. Johannes Bosscha (1885) en het 25-jarig hoogleraarsjubileum van Eugen Gugel (1889). Daarnaast nam hij regelmatig zitting in jury's die de inzendingen van reclameplaten voor de vijfjaarlijkse Delftse studentenfeesten moesten beoordelen. In die periode was hij ook (ere-)lid van de Schiedamse Gymnastiek & Scherm Vereniging Arena. Bram had dus ook een sportieve zijde. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat hij zijn artisticeiteit ook voor deze vereniging inzette.

De studententijd werd gevolgd door een afwisseling van praktijk en studie. Na het behalen van zijn tekenakten in 1881 volgde hij nog een aanvullende cursus bij Le Comte, verbleef in 1882 in Parijs, waar hij stage liep op verschillende ateliers voor decoratieve schilderkunst, keerde in het najaar daarop terug naar Nederland en richtte samen met studiegenoot Carl Rosse (1857-?)⁵ een decoratiebureau op.

De firma Gips & Rosse

Al tijdens hun studie werkten Gips en Rosse samen. Hun eerste proeve, een ontwerp voor een plafond- en wanddecoratie, was in oktober 1882 te zien op de jubileumtentoonstelling van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst te Amsterdam, waar het een opvallende plaats innam te midden van conventioneel geornamenteerd stukadoorswerk: 'Dat zij, de decoratieschilders veel van zich doen verwachten, wordt ons bewezen door de teekeningen, ingezonden door de leerlingen der afdeling ornament van de Polytechnische School te Delft. Hun leraar, de heer A. Lecomte, zij onverdeelden lof gebracht, zoo om de wijze waarop hij zelve 't penseel hanteert - zie de keurige fries - als om het zaad dat hij strooit. Men behoeft er niet aan te twijfelen, dat de heeren Gips en Rosse zijne leerlingen zijn. Hunne inzending is zeer belangrijk,' schreef kunstcriticus D.E.C. Knuttel in

2. Ontwerp voor titelvignet voor de *Delftsche Studenten Almanak*, 1897, inkttekening.

het *Bouwkundig Weekblad* van november 1883. De inzending, bestaande uit twee petroleumlampen voor een studeervertrek, een rijk versierde zilveren dekselkan in Lodewijk XVI-stijl en een zilveren schutterrijbokaal, werd bekroond en afgebeeld in het *Bouwkundig Tijdschrift* en het *Bouwkundig Weekblad*. Dit laatste vakblad publiceerde in januari 1883 ook een ontwerp van een kamerinterieur in Duitse renaissancestijl en in juni 1883 een ontwerp van een koperen kandelaar.

Deze publiciteit ging vooraf aan de officiële opening, begin 1883, van hun bureau, dat gevestigd was aan het Noordeinde 148 in Den Haag. Dat ging gepaard met een expositie waar een keur aan eigen werk te zien was. Volgens een tegelijkertijd verschenen advertentie konden zij 'alles wat tot de architectuur en het decoratievak behoort' leveren: plafondschilderingen, wanddecoraties, graffito, geschilderde gordijnen, kamerschermen, meubilair, tapijten, binnenbetimmeringen en ontwerpen voor allerlei kunstindustriële voorwerpen. De ontvangst was gunstig en recensent Knuttel riep in het *Bouwkundig Weekblad* zijn lezers en in het bijzonder de architecten onder hen op een kijkje te gaan nemen.

Maar ondanks de loftuigen bleef het aantal opdrachten beperkt. De grootste daarvan betrof de aankleding van het DSC-feestgebouw in Delft in nog datzelfde jaar. De entree, buffet, veranda's en damestoilet voorzagen zij van papieren wandpanelen beschilderd met wapenschilden, trofeeën, vlaggen, wimpels enzovoort, en de balzaal en het orkestpodium met voorstellingen van een riddertoernooi, geschilderd op een buitenproportioneel fries. Le Comte noemde de kleur en compositie een 'werkelijk kunstwerk' en Knuttel stak de twee jonge kunstenaars een hart onder de riem met een lovend artikel in het *Bouwkundig Tijdschrift*. Kort na de voltooiing deed zich een ramp voor: een door een onbekende oorzaak ontstane brand legde het houten feestgebouw volledig in de as. Maar het feest ging door en werd voortgezet in de Stadsdoelen, waarvan de zaal eveneens door Gips en Rosse was gedecoreerd. De uitvoering kostte het DSC overigens het aanzienlijke bedrag van 1849 gulden, dat na de nodige pennestrijd en het dreigen met advocaten werd betaald. De geldkwestie was echter geen aanleiding om de band met het DSC te verbreken. In 1884 dong Gips, met succes, mee in de prijsvraag betreffende een vaandelontwerp voor de DSC-muziekvereniging Apollo die haar 35-jarig bestaan vierde.

Gips & Rosse kregen ook opdrachten van verschillende deelnemers aan de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling te Amsterdam in 1883 om stands aan te kleden. Daaronder bevond zich de Delftse parfumeriefabriek Suringar & Co. Voor Suringar ontwierp de firma een monumentale vitrine die, 'hoewel niet groot [...] maar aangenaam van vorm', was voorzien van 'fijne decoratie en keurig geschilderde paneeltjes van Gips.' Even monumentaal was de classicistische vitrine voor de Nederlandsche Gist & Spiritusfabriek met op het middenpaneel een geschilderde voorstelling van de fabriek in vogelvlucht. De directie van de fabriek was zo tevreden, dat zij Gips tevens benaderde voor haar stand op de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1889. Ook voor een andere deelnemer, de firma I.T. Beukers distillateurs te Schiedam, verzorgde de firma Gips & Rosse de wanddecoratie

met een passende reclameschildering. De samenwerking was echter van korte duur en eindigde begin 1884. Wat de precieze reden van het uiteen gaan was, is niet bekend. Rosse zette de onderneming alleen voort en Gips vestigde zich als zelfstandig architect-decorateur in Bergen op Zoom. In datzelfde jaar ontwierp hij de gevelversiering voor de pas gerestaureerde Stadswaag in Alkmaar die bestond uit een door De Porceleyne Fles vervaardigd polychroom tegeltableau met allegorische voorstellingen van de stedenmaagd, de handel en de landbouw. Tevens schreef Gips zich samen met zijn latere collega aan de PS Karel Sluyterman in voor het leerjaar 1884-1885 aan de Antwerpse Academie. Samen namen zij met decoratief schilderwerk deel aan de openingstentoonstelling van het Museum van Kunstnijverheid te Utrecht. Beiden doorliepen vervolgens nog het cursusjaar 1885-1886 aan de Brusselse kunstacademie welke geleid werd door de befaamde genre- en portretschilder Jan Frans Portaels (1818-1895) van wie Bram de kneepjes van het portretschilderen leerde. Om inspiratie op te doen voor zijn opdrachten bezocht Gips wel het Rijksprentenkabinet in Amsterdam, waar hij schetsen maakte naar prenten van Hendrick Goltzius, Adriaen Bloemaert en andere oude meesters op het gebied van decoratieve kunst. Dat deed hij onder meer ten behoeve van de feesttent waarin het lustrium van het Leidsch Studentencorps Minerva werd gevierd.

Docent en kunstnijveraar

Van zijn activiteiten als architect en decorateur alleen kon Gips niet rondkomen. Om die reden solliciteerde hij in 1886 naar de functie van leraar hand- en rechte lijnig tekenen op de HBS in Bergen op Zoom en werd aangenomen. Met deze stap trad hij in de voetsporen van zijn vader. Het leraar-

3. Gedenkmomument voor het 75-jarig bestaan van de Nederlandse staat te Bergen op Zoom, 1888.

4. Gedenkteken ter ere van het regentschap van koningin-moeder Emma in Den Haag, 1905.

5. 'Delfse Dagwijser voor 1899', litho.

schap liet hem genoeg tijd om als architect-decorateur te blijven werken. Een zeer eervolle opdracht ontving hij in 1888 van zijn werkgever: het ontwerpen van een gedenkmonument voor het 75-jarig bestaan van de Nederlandse staat. Het werd een 3,70 meter hoge obelisk, die nog altijd in het Anton van Duinkerkenpark te Bergen op Zoom is te bezichtigen (afb. 3).

Vier jaar later, in 1894, trad hij als leraar handtekenen in dienst bij de PS en verhuisde hij met zijn gezin naar Delft, waar de familie de woning Oostsingel 95 betrok. Dit huis verruilde het gezin in 1905 voor een groter pand aan de Frankenstraat 11 te Den Haag, dat beter bij zijn aanzienlijk verbeterde status paste nu Gips benoemd was tot professor aan de - in datzelfde jaar tot Technische Hogeschool verheven - Polytechnische School. Een tweede uitgevoerde monumentale opdracht was de smeedijzeren fontein in Breda die herinnert aan de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898. De opdracht was afkomstig van het Bredase 'Plaatselijk Comité Inhuldigingsfeesten'. De art nouveau waterbron bestaat uit een stenen bekken met een sierlijke ijzeren bovenbouw, waarin spuwvers (hagedissen, kikkers en zeepaardjes), het medaillon-portret van Wilhelmina en de heraldische wapens zijn verwerkt rondom een kronkelende kelkvorm in de kern. Uit de zes opstaande ribben groeien loten, ranken en bloemen die tezamen één geheel vormen. De stengels zijn met elkaar verbonden door een oranjetak. Bovenop het geheel rust een vergulde kroon. Een derde monument dat eveneens in het teken van het Huis van Oranje staat, volgde in 1905. De ontwerp-opdracht, een gedenkteken ter ere van het regentschap van koningin-moeder Emma, was afkomstig van de Haagse gemeenteraad. Het werd een in classicistische stijl uitgevoerde gedenknaald met een beeldhouwde allegorische voorstelling van de Overwinning en met een medaillonportret van de vorstin (afb. 4).

Om meer opdrachten binnen te halen, nam Gips met wand- en plafonddecoraties deel aan tentoonstellingen die door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst werden georganiseerd en dong hij regelmatig mee in prijsvragen voor reamedrukwerk, boekomslagen, kalenders, verenigings- en tentoonstellingsdiploma's, affiches en gelegenheidswerk, waarmee hij welgeteld elf bekroningen in de wacht sleepte (afb. 5 en 6).

6. *Ontwerp wanddecoratie 'kraanvogels', 1888, waterverf en inkt.*

Huwelijk en gezin

Bram trouwde in 1887 met de in Java geboren Cornelia Johanna Helena James (1862-1951), dochter van de medisch KNIL-officier J.A. James. Zij kregen vier kinderen: een jongen en drie meisjes. Hun eerste kind, Cornelis Jan, werd slechts een jaar oud. In 1891 werd Catharina (Cato) Maria Anna (1891-1975) geboren, gevolgd door Sophie (1895-1918) en Wilhelmine (1897-1975). Cato en Wilhelmine voelden zich evenals hun vader en grootvader aangetrokken tot de kunst. Cato ging

7. Rietveldtoren Delft, z.j., olieverf op doek.

kunstgeschiedenis studeren in München en Berlijn en vestigde zich daarna als kunsthistorica in Den Haag. Van haar werkzaamheden is niet meer bekend dan dat zij een publicatie over oude gebouwen in Delft schreef en dat zij rondleidingen in het Mauritshuis gaf. Haar huwelijk, dat kinderloos bleef, was van korte duur en eindigde in een echtscheiding. Wilhelmine genoot haar opleiding onder meer aan de Haagse tekenacademie en was vervolgens werkend lid van het Schilderkunst Genootschap Pulchri Studio in Den Haag en van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging De Brug. Evenals haar vader was zij een veelzijdig kunstenaar en genoot zekere bekendheid om haar houtsneden, litho's, tekeningen en schilderijen. Wilhelmine was gehuwd met de marineofficier en schrijver L.J. (Louis) Carbin (1883-1945). Ook hun huwelijk bleef kinderloos.

Of Sophie affiniteit met kunst had, is niet bekend. Zij overleed op 23-jarige leeftijd aan een longontsteking of mogelijk aan de toen veel voorkomende ziekte tbc. Wellicht had zij van jongs af aan een longaandoening. Een aanwijzing daarvoor zou haar vaders medewerking kunnen zijn aan het in 1908 gepubliceerde boekje *Het Gulden Boek voor tuberculose kinderen*, waarvan de opbrengst ten goede kwam aan het in dat jaar in Katwijk opgerichte Zeehospitium, waar minderbedeelde kinderen die aan de ziekte leden, werden behandeld.⁶

Nevenactiviteiten

In 1890 meldde Gips - hij woonde toen in Bergen op Zoom - zich als 'buitelid' van de pas opgerichte Haagse vereniging Arti et Industriae, waar ook Adolf le Comte en andere oud-studiegenoten zich als lid hadden aangemeld. Zo bleef de band met de PS en de bouwwereld in stand.

Toen in 1896 de Delftse afdeling van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst werd opgericht, trad Gips als penningmeester toe tot het bestuur, waarin verder zitting hadden stadsbouwmeester M.A.C. Hartman (voorzitter), de industriële A. Labouchere (vicevoorzitter), J.L. Schouten (secretaris), L. van Meerten en F.W. Braat, K. Sluyterman, E. Gugel en G.J. Morre en architect J.H.W. Leliman (notulist). Tijdens de vergaderingen werden kunstbeschoouwingen en lezingen gehouden, maar de voornaamste agendapunten vormden het omstreden plan tot demping van de Nieuwe Langendijk en het behoud van historische panden en gebouwen. Door ledenverlies en geldgebrek was de afdeling gedwongen zich eind 1899 op te heffen. Gips was ook lid van het in 1902 opgerichte Delftse Comité van St.-Lucas, dat zich ten doel stelde tentoonstellingen en lezingen op het gebied van beeldende kunsten en kunstnijverheid te organiseren.

Portretschilder

Zijn vrije tijd besteedde Gips vooral aan het schilderen en aquarelleren van landschappen, stadsgezichten en portretten (afb. 7). Gedurende 1885 en 1890 waren dat voornamelijk realistische voorstellingen van zeilende en afgemeerde schepen in de omgeving van Dordrecht. Uit zijn Bergen op Zoomse periode, 1890-1894, dateren veel impressionistische landschappen uit West-Brabant, met name de Wouwse Plantage. Daarna waren korte tijd Delft en Overschie zijn inspiratiebron. Dat Gips meer dan verdienstelijk schilderde, blijkt uit zijn aquarel van de toren van

de Hervormde kerk te Overschie, die in het *Bouwkundig Weekblad* werd geplaatst naar aanleiding van de brand die de toren in 1899 verwoestte.

In het begin van de twintigste eeuw verschoof zijn aandacht naar de portretschilderkunst. Ongetwijfeld houdt het door hem gedoeerde vak geschiedenis van de (bouw- en) schilderkunst daarmee verband: portretschilderkunst maakte deel uit van zijn collegestof. Over dit onderwerp hield hij ook buiten de PS lezingen en hij kreeg regelmatig van het PS-bestuur opdracht portretten van jubilerende of vertrekkende collega's te schilderen. Zijn grote belangstelling voor het portret uitte hij ook in zijn afscheidsrede.

Het portretteren van zijn collega's was overigens niet alleen aan Gips voorbehouden. Ook aan Le Comte en Sluyterman werden daartoe opdrachten ver-

8. Portret van TH-hoogleraar C.J. van Loon, olieverf op doek.

9. Portret van Gips echtgenote C.J.H. James, 1915, pastel.

10. Portret van Gips vijfjarige dochter Sophie, 1899, olieverf op doek.

strekt, maar Gips kreeg wel de meeste. Tot de hoogleraren wiens portret in olieverf of potlood een plaats kregen in een van de onderwijsgebouwen behoren onder anderen J.M. Felders (niet gedateerd), C.J. van Loon (1917), dr J. Cardinaal (1919), ir. J.C. Dijkhoorn (1924), L.H. Siertsema (1929), H.A. Ravenek (1901), en ir. W.H.L. Janssen van Raay (1932) (afb. 8). Gips vulde de eregalerij aan met een zelfportret dat hij bij zijn afscheid in 1930 schonk en speciaal voor dat doel had geschilderd. Ook zijn gezin vereeuwigde Gips op papier en doek. In zijn schetsboeken staan diverse portretten van zijn echtgenote en hun kinderen, maar er zijn ook uitgewerkte tekeningen en olieverfschilderijen bewaard gebleven (afb. 9 t/m 12). In 1899 schilderde hij zijn toen vijfjarige dochter Sophie, die hij mogelijk ook liet poseren voor zijn ontwerp-tekening van een kalender in opdracht van de Rotterdamse firma Kuhn & Zoon (afb. 13).

Tien jaar later portretteerde hij haar nogmaals. Ook van Wilhelmine is er een portret op vijfjarige leeftijd. Het poseren van zijn kinderen op kleuterleeftijd zal niet gemakkelijk geweest zijn en veel geduld van de schilder (en van de kinderen) hebben gevraagd. Van Cato dateert een olieverfportret uit 1911. Zij was toen twintig jaar. Dat Gips het portretschilderen goed in zijn vingers had, blijkt uit het voornoemde, zeer geslaagde portret van Wilhelmine. Gips schilderde weliswaar zijn gezin voor eigen genoegen, maar stelde dit portret ten toon op een in 1903 door het Comité van St Lucas georganiseerde expositie, tezamen met de portretten van drie hoogleraren en een stadsgezicht van Dordrecht. Het kinderportret kreeg in de *Delftsche Courant* veel lof: 'De teekenaar in perfectie - in zijn minutieuze zorg

11. Portret van Gips vijfjarige dochter Wilhelmine, 1903, olieverf op doek. Particuliere collectie.

12. Portret van Gips twintigjarige dochter Cato, 1911, olieverf op doek. Particuliere collectie.

en geschoolde netheid - is bij deze groep artiesten de heer A.F. Gips. Ook hij lokt de bezoekers dadelijk naar een kinderportret. Een frisch, helder, klein boerinneke, dat ons met haar groote kijkers hier ernstig zit aan te staren, met wangen als appeltjes, voor moeder om in te bijten. Maar het verbaast ons niet dat de kleine meid daar maar al zoo rustig op haar stoeltje blijft zitten. Wij verwachten er geen leven in. Maar wat is dit schilderij prachtig van teekening...'

Waardering

De waardering voor Gips en zijn oeuvre op het gebied kunstnijverheid en bouwdecoraties blijkt uit de vele bekroningen en prijzen die hij won. Op latere leeftijd werd hij geridderd in de orde van de Nederlandse Leeuw en werd hij officier in de orde van Oranje-Nassau. Bij leven werd hij gewaardeerd, maar daar werd in 1959 anders over gedacht toen zijn dochter Wilhelmine zijn nagelaten werk (bestaande uit zo'n honderdvijftig ontwerptekeningen, schetsen, voorstudies, benevens enige tientallen olieverfdoeken en aquarellen uit de periode 1886-1925) en dat van zijn vader aan het Stedelijk Museum in Schiedam legateerde. Het museum, dat het legaat in het verslag van een van zijn vergaderingen omschreef als een 'charmant en zeer typerend beeld van de decoratieve opvattingen rond 1900', accepteerde het legaat, ondanks de geuite bezwaren dat het artistiek niet belangrijk bevonden werd en niet in de collectie paste welke het museum in die tijd aan het opbouwen was.

13. Voorstudie van de kalender voor 1900 van de Rotterdamse firma Kubn & Zoon, kleurpotlood.

Voor Delft had en heeft Gips betekenis vanwege zijn vernieuwende kunstopvattingen die hij hier ter stede ruim dertig jaar lang doceerde. In materiële zin liet hij onder meer zijn sporen achter in Museum Paul Tetar van Elven. Voor de salon van dit vroegere woonhuis van de historieschilder en leraar handtekenen aan de PS - Tetar van Elven was de voorganger van Gips - ontwierp en beschilderde hij het prachtige plafond voorzien van een florale decoratie met putti rond cartouches, waarin de namen van oude meester schilders staan vermeld.⁷

Aan de restauratie ervan in 1996 was een tentoonstelling gekoppeld met uiteraard veel aandacht voor Gips. In 2015 kreeg de veelzijdige kunstenaar opnieuw aan-

dacht met een expositie die nu speciaal aan zijn portretten was gewijd en waarvan er veel niet eerder op een expositie te zien waren geweest. De kleine, inzichtelijke tentoonstelling, bood een goede indruk van zijn kunnen als portrettist en als decorateur (afb. 14).

Gips als mens

In zijn opgetekende familiegeschiedenis omschreef T. Lekkercerker Gips als een 'stille, zeer ernstige werker' die zijn plaats kende: 'Hij wist, dat hij werkte in een tijd van daling, zich kenmerkend door gecompliceerden vorm en individualisme, maar hij trachtte niet zich daarbuiten te stellen door zonder overtuiging modern te doen. Hij voelde zich zoeker en zwoeger, die echter zichzelf en anderen Emersons spreuk tot troostgrond kon voorhouden: "Each material thing has its celestial side." Professor Gips was een geloovig kunstenaar in den diepsten zin en meer nog dan in zijn functie als doorgever der techniek, als werkend kunstenaar, ligt zijn waarde voor zijn leerlingen in het uitdragen van dat stille verterende vuur.'

Bram Gips kwam over als een serieuze, rustige, ietwat schuchtere docent met een uitgesproken liefde voor zijn vak en die beschikte over pedagogische kwaliteiten. Toch voelde hij zich ingeklemd tussen de gebonden bouwmeester en de vrije tekenaar.

14. 'Frans Hals', detail van de plafondschildering in de salon van Museum Huis Paul Tetaar van Elven, Delft, 1886.

Bram Gips overleed op 29 september 1943 in Den Haag en ligt begraven op het kerkhof Nieuw Eik en Duinen..

Bronnen

- Hansen, Els. *Wilhelmine Carbin-Gips kunstenaars 1897-1975*. Alkmaar: [de auteur], 2014.
- Hilkhuijsen, Jos. *Delftse art nouveau: Onderwijs en ontwerp van Adolf le Comte (1850-1921), Karel Sluyterman (1863-1931) en Bram Gips (1861-1943)*. Assen: Drents Museum; Zwolle: Waanders, 2001.
- Lekkerkerker, T. *Hout en schepen: groei van de Hollandsche koopmansfamilie Gips*. Leiden: Sijthoff, 1941.
- Thijssse, L. 'Rond een plafond van Gips: Abraham Frans Gips (1861-1943), een ontwerper in Delft rond de eeuwwisseling.' *Antiek: Tijdschrift voor oude kunst en kunstnijverheid* 30 (1996) 10, 444-455.

Noten

- * Met uitzondering van het door zijn vader geschilderde portret (afb. 1) zijn de afgebeelde objecten vervaardigd door Bram Gips. Met uitzondering van de monumenten in Bergen op Zoom en Den Haag (afb. 3 en 4), de portretten van Sophie en Wilhelmine Gips na (afb. 10, 11) en de plafondschildering (afb. 14) zijn de objecten afkomstig uit de collectie Gips van het Stedelijk Museum Schiedam. Alle opnames zijn gemaakt door René van der Krogt.
- 1 *Gips in beeld: Bram Gips (1861-1943) portrettist en decorateur*, tentoonstelling in Museum Paul Tetar van Elven, zomer 2015.
 - 2 Zijn werk was tussen 1852 en 1891 te zien op tentoonstellingen in Rotterdam en Amsterdam. Het Stedelijk Museum te Schiedam, Museum Simon van Gijn in Dordrecht en het Stedelijk Museum te Amsterdam bezitten werk van hem. In het Schiedamse stadhuis behoren enkele schilderijen tot de vaste aankleding.
 - 3 Het gezin bestond verder uit Sophia (1857-1894) en Albert (1865-1926). Twee na hen geboren kinderen overleden al in hun eerste jaar.
 - 4 Wat schaarse gegevens staan opgetekend in Lekkerkerker 1941.
 - 5 De sterfdatum van Carl Rosse, die naar Polen vertrok, is niet bekend.
 - 6 In het boekje, waarvan het bestaan in 2015 aan het licht kwam, staan werken afgebeeld van diverse kunstenaars onder wie Bram Gips. Vriendelijke mededeling van Lidy Thijssse, oud-directeur Museum Paul Tetar van Elven, Delft.
 - 7 Zie Thijssse 1996.

boekhandel
HUYSER

**Choorstraat 1
2611 JD Delft
T: 015 - 212 38 20
info@huyser.com
www.huyser.com**

Openingstijden:

maandag:	12.00 - 18.00
dinsdag:	09.30 - 18.00
woensdag:	09.30 - 18.00
donderdag:	09.30 - 18.00
vrijdag:	09.30 - 19.00
zaterdag:	09.30 - 18.00
zondag:	12.00 - 17.00

Uw klimaat is onze passie!

- **Centrale verwarmingsinstallaties**
- **Ventilatiesystemen**
- **Airconditioning**
- **Gebouwbeheer**
- **24-uurs serviceverlening**
- **Onderhoudsabonnementen**

Voor vragen of advies: neem contact met ons op of vraag een vrijblijvende offerte aan.

Joost Naaktgeboren b.v.
Buitenwatersloot 335
2614 GS Delft
+31(0)15-2134910
info@joostnaaktgeborenbv.nl
www.dejong.nl

Model voor Henk Etienne

Hélyette Pautex als model voor het Wetenschappelijk Onderwijs aan de Hippolytuskapel

Dolf van Weezel Errens

In de nis op de hoek van de Hippolytuskapel werd in 1930 een beeld geplaatst dat is vervaardigd door de beeldhouwer Henk Etienne. Het stelt het 'Wetenschappelijk Onderwijs' voor, gepersonifieerd door een vrouw die de 'vlam der wijsheid' beschermt. Je loopt of fietst er achteloos aan voorbij, totdat je weet wie er voor dit beeld model heeft gestaan: Hélyette Bergsma-Pautex, een verwant van de auteur. In een fotoalbum van haar zoon, de in Antwerpen woonachtige Henri Bergsma, bevindt zich een foto van haar, gekleed in een lange, zomerse jurk met brede banen. Volgens het bijschrift stond Hélyette Bergsma model voor het beeld (afb. 1).

1. De twee foto's uit het fotoalbum van Henri Bergsma met zijn moeder Hélyette Pautex gefotografeerd als model naast een foto van het beeld in Delft waar achterop staat geschreven: 'Het beeld gesitueerd op 't hoekje van een weeshuis in Delft is datgene waar mama vroeger voor geposeerd heeft (...)'; (1977).

Levensloop Hélyette Pauline Bergsma-Pautex (1907–1990)

Over de jeugdjaren van Hélyette is weinig bekend. Ze is de jongste van twee dochters van Marc Lucien Pautex (1874–1919), ingenieur (*horloger*), en Blanche Charlotte Grau (1885–1961), die in 1905 waren getrouwd. Hélyette werd geboren te Neuchâtel (Zwitserland) op 12 juli 1907. Op jonge leeftijd verloor zij haar vader (afb. 2). In 1923 behaalde zij haar vakdiploma *Lingère* (linnennaister). Na haar opleiding ging zij volgens familieoverlevering als Franstalig gouvernante werken in Berlijn. In 1927 kwam zij vanuit Neuchâtel als kinderjuffrouw (gouvernante) in dienst van de generaal-majoor J.N.Ch. Baron van Heerdt aan de Nassau Zui-

lensteinstraat 11 in Den Haag. Na een jaar verhuisde ze naar Rotterdam (Mathenesserlaan 480) en keerde in juni 1929 weer terug naar Den Haag waar ze zich vestigde aan de A. van Beverenstraat 239¹ en vervolgens aan de Van den Boschstraat 132, telkens als inwonende kinderjuffrouw. In 1930 veranderde zij van kerkgenootschap en zij trad vanuit de Evangelische kerk toe tot de Lutherse kerk. Het is mogelijk dat zij in deze jaren ook studente was aan de afdeling boetseren van de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag en/of als bijverdienste model heeft gestaan.²

Vanaf 1932 woonde ook haar zus Lucienne Pautex (1906-1997) in Den Haag. In Den Haag ontmoette Hélyette haar toekomstige echtgenoot Lambertus Pieter Yde (Bertus) Bergsma. Volgens familieoverlevering was dat 'in de kapsalon van dhr. Neustadt'. Dat zou de salon geweest kunnen zijn van (Moritz) Neustadt in Bezuidenhout 3.³ Bertus Bergsma was opgeleid tot dameskapper en werkte achtereenvolgens in Nice (1929) en in Monaco (1931), waar hij ook docent was aan de kappersvakschool.⁴ Het feit dat de Nederlandse kapper Frans als tweede taal had, zal het contact vergemakkelijkt hebben met de Franstalige gouvernante, die zich in het Nederlands moest zien te redden. Bertus en Hélyette trouwden op 11 mei 1932 in Den Haag, waarna het huwelijk op 17 mei kerkelijk werd ingezegend in de Agneskerk in deze stad (afb. 3). Het echtpaar kreeg twee kinderen: Françoise (roepnaam Quinette; 1934-2012) en Henri (1940).

Hélyette bekwaamde zich vervolgens in het kappersvak, waardoor zij samen met haar man een eigen salon kon

Madame Marc-Lucien Pautex et ses enfants: Lucienne et Hélyette, à Neuchâtel; Monsieur Marc Pautex; Madame et Monsieur Gustave Blailé-Pautex et leurs enfants, à Genève; Madame P. Schertenlieb-Grati, ses enfants et petits-enfants, à Neuchâtel et Genève, ont le chagrin de faire part à leurs parents et amis de la perte qu'ils viennent d'éprouver en la personne de

Monsieur Marc-Lucien PAUTEX

leur cher époux, père, fils, frère, beau-fils, beau-frère, oncle et parent, que Dieu a repris à Lui le 15 octobre 1919, à 4 heures du soir.

Neuchâtel, le 15 octobre 1919.

O Seigneur quelle paix profonde
Tu donnes à ton cher enfant.
Non, ce n'est pas la paix du monde
Qui n'est que trouble et que néant.

Ps. XXVII, 7-8.

Lam. de Jérémie IV, 58 et 67.

L'enterrement aura lieu sans suite.

Domicile mortuaire: Côte 118.

On ne reçoit pas.

2. Rouwadvertentie in de *Feuilles d'Avis de Neuchâtel*, 17 oktober 1919.

3. *Huwelijksfoto van Lambertus Bergsma en Hélyette Pautex, 1932.*

openen. De Salon de Coiffure Henri IV was in Den Haag in 1932 gevestigd in de Ampèrestraat 89, hoek Copernicusstraat, daarna in de Fahrenheitstraat 489 (1933) en ten slotte in de Abeelstraat 35 (1939). Vanaf 1967 woonde het echtpaar in de Oudaenstraat 35 en later verhuisde het naar de Gasseltestraat 34 te Den Haag. Daar overleed Bertus Bergsma op 6 maart 1985.

Op latere leeftijd verdiepte Hélyette zich in de theosofie. Deze leer op pantheïstische grondslag is ontstaan uit een vergelijkende studie van de oude wereldgodsdiensten en gaat uit van de vervolmaking van alle schepselen en reïncarnatie. Van daaruit maakte Hélyette kennis met de leer van Shree Rajneesh, de Bhagwan, en werd ze neo-sannyasin. Als teken van dit nieuwe leven ontving zij de naam Divyam Kosha. Zij ontwikkelde haar creatieve talenten als beeldend kunstenaar en dichteres in haar moedertaal, het Frans. Hélyette overleed op 18 juni 1990 in Den Haag. Na de crematie werd haar as bij Scheveningen over zee uitgestrooid.

Beeld aan de Hippolytuskapel in Delft

Over Hélyettes leven in de eerste jaren van haar verblijf in Nederland is nagenoeg niets bekend. Toch is ze op een bijzondere manier aanwezig, namelijk door het beeld in de nis op de hoek van de Hippolytuskapel in Delft (afb. 4). De wijding van de kapel - inmiddels een Rijksmonument - aan de heilige Hippolytus werd in het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw gekozen om de patroonheilige van Delft, sinds 1396, in ere te houden.

4. Huidige situatie van de kapel op de hoek van de Oude Delft en de Nieuwstraat.

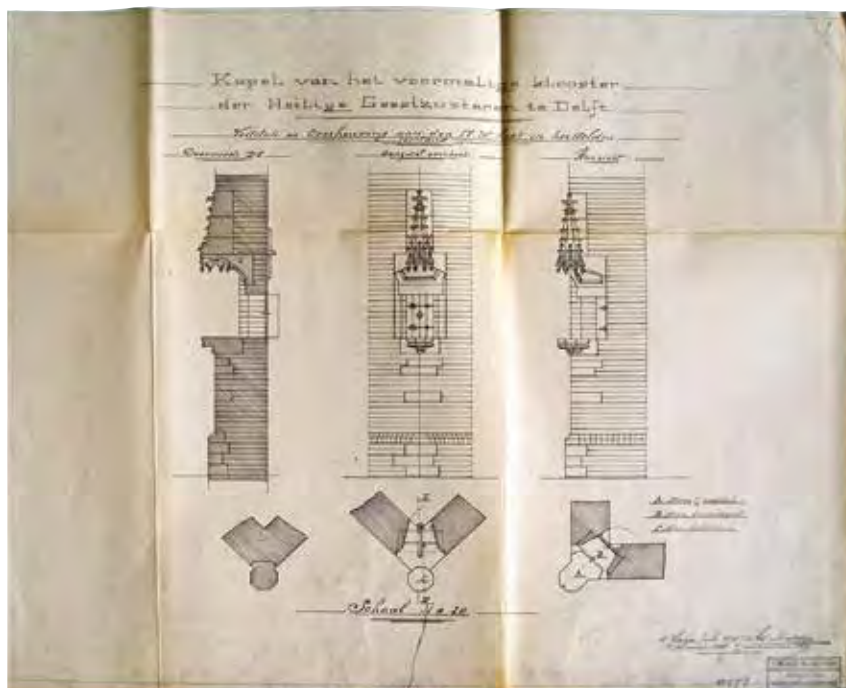

5. Tekening van de kapel als pakhuis van de 'Generaliteit' in de achttiende eeuw met op de kade de stadskraan. Naast de kapel het zogenaamde 'meisjeshuis'.

De middeleeuwse, eenbeukige Mariakapel behoorde oorspronkelijk tot het naastgelegen Heilige Geestzusterhuis en is omstreeks 1400-1410 in gotische trant gebouwd op oudere fundamenten. Het Heilige Geestzusterhuis was een stadsinstelling waarin alleenstaande, niet-bemiddelde vrouwen konden intreden. Alhoewel ze geen kloosterlingen waren en onder een burgerlijk bestuur vielen, leidden ze onder een pater en een mater een zeer godsdienstig leven. In de buitenmuur van de kapel op de hoek van Oude Delft en Nieuwstraat was een nis met een beeld aangebracht, waarboven een lantaarn hing. De kapel was aan Maria gewijd en het beeld stelde waarschijnlijk ook Maria voor. Bij de Reformatie in 1572 moest de kapel worden ontruimd. Ze kreeg daarna diverse (wereldlijke) functies. De nis op de hoek van de kapel werd opgevuld met bakstenen (afb. 5). Het naastgelegen Heilige Geestzusterhuis werd in 1578 een weeshuis voor meisjes. In 1767 werd het huis vervangen door een nieuw gebouw.

De regenten van het Meisjeshuis waren en bleven ook eigenaar van de kapel die ze verhuurden. In de periode na 1800, toen de voormalige kapel werd gebruikt als pakhuis, is er alleen het hoognodige aan onderhoud gepleegd. In 1909 werd het torentje hersteld en in 1910 de voorgevel. Bij de herstelwerkzaamheden werden bouwsporen aangetroffen die niet zo goed te duiden leken.⁵

Desalniettemin tekende Adolphe Mulder, rijksarchitect voor monumenten, in 1910 een ontwerp voor een hoeknis in neogotische trant met een schijnpinakel bezet met hogels⁶ (afb. 6). Het ontwerp werd niet uitgevoerd, maar de bouwsporen werden provisorisch afgedekt met planken (afb. 7). In 1920 vermeldde de voorzitter

6. Ontwerp voor een nooit uitgevoerde versie van de boeknis, ca. 1910, getekend door Ad (Adolphe) Mulder.

van de regenten van het Meisjeshuis deze onvolkomenheid nadrukkelijk in een brief aan J.A.G. van der Steur, secretaris van de Afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg te Delft.⁷ Ook de 'Verfraaiings-Vereeniging Delfia, vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer' had meerdere malen tevergeefs verzocht om 'de plank welke de gevel hoek Nieuwstraat en Oude Delft ontsiert, te doen verwijderen'.⁸ Het laatste verzoek werd niet beantwoord.

De echte redding voor het gebouw bracht de Technische Hogeschool (TH), die in 1923 op zoek was naar een passende senaatskamer. In een gezamen-

7. De kapel na de restauratie van de voorgevel. De zijgevels zijn nog niet gerestaureerd. De nis op de boek is wel opnieuw aangebracht, maar met planken afgetimmerd. (Zie voor de complete foto blz. 155)

lijk optreden van J.A.G. van der Steur, namens de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, de regenten van het Meisjeshuis en met medewerking van de Burgemeester en Wethouders van Delft en J.A.W. Vrijman, indertijd Rijksbouwmeester voor de gebouwen van Onderwijs, werd in 1924 de kapel ingrijpend gerestaureerd naar ontwerp van W. Scheepens.⁹

De hoge spitsramen werden hersteld, de noordgevel werd opnieuw met de oorspronkelijke Rijswijkse steen opgemetseld en het dak met blauwe pannen bedekt. Binnen verdwenen de balklagen en vloeren van het pakhuis, en werd het houten tongewelf hersteld en in Art Déco-trant beschilderd door Jacob Por. Op 21 september 1925 werd de zaal officieel in gebruik genomen.¹⁰

In september 1930 kreeg de herstelde nis de nieuwe 'inwoonster' van de hand van de Delftse beeldhouwer Henk Etienne (afb. 8). Deze voorstelling paste bij de functie van de kapel als senaatskamer van de TH. In september 1930 vierde de TH op feestelijke wijze haar 25-jarig bestaan. Misschien is dat de aanleiding geweest om de nis weer een betekenis te geven.

Toen de TH in 1966 een grotere aula in gebruik nam, werd de kapel opnieuw gerestaureerd naar een plan van architectenbureau Kooreman & Raue uit Delft en aanvankelijk verhuurd aan de Vrijzinnig Protestantse Gemeente. Nadat in 1972 de katholieke Sint-Hippolytuskerk aan de Voorstraat werd gesloten, verenigde

8. Het beeld 'Vlam der wijsheid' kort na de plaatsing in 1930.

9. Het huidige interieur van de kapel.

een deel van de parochianen zich en huurde de kapel. Deze groep richtte de kapel weer in voor de katholieke eredienst en op 30 juli 1972 werd ze na vier eeuwen weer als katholieke kerk in gebruik genomen. In 2004 werd de kapel na een twee jaar durende restauratie opgeleverd voor kerkelijk gebruik. Ze is ingericht met meubilair en stukken die van elders afkomstig zijn (afb. 9).

Al die tijd stond in de nis op de hoek van de straat het beeld van Henk Etienne naar het model Hélyette Pautex als vrouw die de 'vlam der wijsheid' beschermt (afb. 10). Het zal vrijwel niemand opvallen dat het geen heiligenbeeld is, omdat de vormentaal van het beeld goed aansluit bij de katholieke kapel.

10. Kleimodel voor het beeld Wetenschappelijk onderwijs.

Beeldhouwer Henk Etienne

Hendricus Johannes (Henk) Etienne (Delft, 18 juni 1895 - Den Haag, 6 november 1968) was beeldhouwer en medailleur. Hij werd geboren uit het huwelijk van Cornelis Johannes Etienne en Theodora Hendrika Jutte. Het talent van Henk Etienne werd op jonge leeftijd ontdekt door A.W.M. (Arend) Odé, hoogleraar boetseren en beeldhouwkunde aan de Technische Hogeschool Delft, die hem in 1909, op veertienjarige leeftijd, aannam als leerling in zijn atelier.¹¹

Etienne volgde later aan de Technische Hogeschool ook lessen bouwkunde bij de hoogleraar en Hans Evers, naast lessen kunstgeschiedenis bij hoogleraar Bram Gips. Etienne's eerste schepende werken, tussen 1914 en 1916, waren paardengroepen in terracotta en andere dierplastieken voor de Porceleynse Fles in Delft.¹² Van 1916 tot en met 1920 was hij assistent (*practicien*) bij verschillende beeldhouwateliers, waar hij betrokken werd bij restauraties van gebouwen.

In 1921 behaalde Etienne de middelbare onderwijsakten voor tekenen en boetseren, in 1922 gevolgd door het docentschap aan de Avond Vaktekenschool te Vlaardingen en Delft. Van de laatste school werd hij in 1928 directeur. Etienne was sinds 1922 ook als assistent van Arend Odé verbonden aan de subafdeling boetseren, onderdeel van de afdeling Bouwkunde van de TH. De invloed van Odé op Etienne is terug te zien in het 'degelijk naturalistisch werk'.¹³ Vanaf de jaren twintig vormden vooral de herdenkingsplaquettes en portretten van zowel leden van het koninklijk huis als van particulieren zijn belangrijkste onderwerpen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog trok Etienne zich zoveel mogelijk terug uit het openbare leven om geen lid te hoeven worden van de *Kulturkammer*. Na de oorlog werd hij aan de TH, afdeling Bouwkunde, docent onder de hoogleraar en beeldhouwer L.O. Wenckenbach. Zijn belangrijkste taak was lesgeven en hij begeleidde als zodanig veel studenten. Hij werd aan de TH steeds meer de centrale figuur in het beeldhouwatelier, dat tevens zijn werkatelier was voor monumentale en private opdrachten (afb. 11). Etienne werd veel gevraagd voor het ontwerpen van oorlogsmonumenten en na 1953 voor de slachtoffers van de watersnoodramp. In 1960 ging de kunstenaar met pensioen, waarna hij op 67-jarige leeftijd, in 1962, alsnog een eigen atelier opende in Den Haag.

11. Model met kleimodel voor een gebeeldhouwd portret. De achtergrond in het atelier vertoont gelijkentis met die op de foto in het fotoalbum van Henri Bergsma.

'Wetenschappelijk Onderwijs': ontstaan en plaats binnen het oeuvre

Etienne's leermeester Arend Odé was onder meer lid van de Rijkscommissie voor Monumentenzorg. Daardoor ontving Odé veel opdrachten voor het restaureren van monumenten en het vervaardigen of herstellen van beelden aan die gebouwen. Bij deze werken betrok hij altijd nauw zijn leerlingen en assistenten, onder wie Henk Etienne. Later beval Odé hen bij opdrachtgevers aan voor zelfstandige uitvoering of hij liet de uitvoering zelfs grotendeels aan hen over. Etienne vervaardigde in opdracht van gemeenten, kerkbesturen en Monumentenzorg bij restauraties van kerken, stadhuizen, orgelfronten en andere monumenten, veelvuldig beelden of ornamenten ter vervanging van verloren gegane of al te zeer verweerde beeldhouwwerken. Zijn vroegst gedocumenteerde werk dateert uit 1910. Al zijn beelden tussen 1922 en 1960 werden vervaardigd in het beeldhouwatelier van de TH aan de Oude Delft. De jaren dertig van de vorige eeuw waren wellicht zijn productiefste jaren, gevoed door de vele sculptuuropdrachten die hij kreeg voor de openbare ruimte. Uit die periode is zijn werk vooral te zien in Delft en in Vlissingen en Middelburg, dit laatste dankzij een vroegere buurman die hoofdredacteur was geworden bij de *Zeeuwse Courant*.

Uit het begin van die vruchtbare periode dateert het beeld 'Wetenschappelijk Onderwijs', uitgevoerd in Euville kalksteen (Noord-Frankrijk). Het is ongeveer 1,10 m hoog. De opdrachtgeschiedenis van het beeld kon niet achterhaald worden. Type-rend voor deze periode van Etienne's beeldhouwcarrière is misschien wel dat de berichtgeving in de pers zowel Odé als Etienne noemt als de ontwerper (afb. 12).

WETENSCHAPPELIJK ONDERWIJS

In de nis van de Aula der Technische Hogeschool op den hoek Oude Delft-Nieuwstraat, is een beeldje geplaatst voorstellende: Wetenschappelijk onderwijs. Het is ontworpen en beeldhouwd door den heer H. J. Etienne, assistent aan de Technische Hogeschool.

12. *Krantenberichten met wisselende toeschrijving van het ontwerp van het beeld. Boven Algemeen Handelsblad, 15 augustus 1925 en onder Het Vaderland, 25 september 1930.*

Het beeld vertoont grote overeenkomst met de foto in het album van Henri Bergsma, zoon van Hélyette Pautex. De beeldtaal kon eenvoudig worden vertaald naar een beeld van Maria met kind, dat Etienne omstreeks dezelfde tijd vervaardigde (afb. 13). Hetzelfde concept - namelijk een beeld in een hoeknis en in vergelijkbare houding - paste Etienne ook nog eens toe in Leeuwarden met het beeld van de H. Dominicus aan de H. Dominicuskerk aan de Harlingerstraatweg¹⁴ (afb. 14). Als lid van de Kunstkring Delft exposeerde Etienne het model voor 'Wetenschappelijk Onderwijs' in 1931, bijna een jaar na plaatsing, op de door de Kunstkring georganiseerde tentoonstelling in Huis Lambert van Meerten. Het terracotta beeldje 'Kees' en de studie 'Verlangen' van de hand van Etienne behoorden volgens de criticus tot de beste werken van de tentoonstelling. Hij vond het goed en vitaal werk. Het studieontwerp in gips voor een beeldje in de aula van de Technische Hogeschool vond hij conventioneel. De criticus vroeg zich af of het wel daadwerkelijk was uitgevoerd.¹⁵ Dat kon hij met recht doen, want er was niet veel ruchtbaarheid aan de plaatsing gegeven. De *Nieuwe Delftsche Courant* van 24 september 1930 meldt alleen dat er een dezer dagen 'een beeldje 'Wetenschappelijk Onderwijs' in de nis van de aula is geplaatst dat ontworpen en gebeeldhouwd is door H.J. Etienne, assistent aan de TH. De *Delftsche Courant* maakte er helemaal geen melding van. Dat is voor deze regionale krant opvallend, omdat ze tussen 22 en 27 september wel vele pagina's

13. *Madonna, eikenhout, 49 cm, 1933.*

wijdt aan het zilveren jubileum van de TH en daarbij verslag doet van redevoeringen, diners, fakkelop-tochten enzovoort.

Etiennes omvangrijke oeuvre omvat ruim driehonderd werken: beelden, plaquettes, bouwsculpturen, plastieken, gevelstenen, ornamenten en penningen. Veel werk is in particulier bezit en bevindt zich dus op besloten plaatsen of is als toegepaste kunst dienstbaar aan het geheel (restauraties, reconstructies en bouwsculptuur) en daardoor niet als zodanig herkenbaar als zijnde van zijn hand, zodat zijn werk moeilijk toegankelijk is. Belangrijke monumentale sculpturen zijn bijvoorbeeld het monument voor koningin Emma in Mid-delburg, de personificatie van Afrika in Vlissingen en de buste van baron Van Nagell in Barneveld. Doordat Etienne nagenoeg al zijn werken fotografeerde, kon een overzichtscatalogus worden samengesteld.¹⁶

Volgens zijn zoon was Henk Etienne een fervent fotograaf, die zijn eigen foto's ontwikkelde in de donkere kamer in de TH, maar foto's van modellen waren van hem nauwelijks bekend. Wel de namen van enkele modellen: een zekere Heskés en Rita (zijn latere partner Rita Manifarges [1916–1983]).

14. Leeuwarden, H. Dominicuskerk (1936) met boekbeeld van de naam-beilige van de kerk door Henk Etienne. Het ontwerp is van prof. Huib Luns, de vader van de vroegere minister Joseph Luns.

Ook een bevriend schilder fotografeerde de modellen. Vermoedelijk kwamen de modellen uit het circuit van de Kunstkring Delft, waarvan Etienne lid was en later voorzitter, of (via) studenten van de Kunstacademie in Den Haag, waar hij examiner was. Op welke wijze Hélyette Pautex en Etienne elkaar hebben ontmoet, is helaas niet bekend geworden.

Literatuur

- Benschop, F. 2001. 'Henk Etienne (1895-1968): Een veelzijdig Delfts beeldhouwer', *Delfia Batavorum: Historisch Jaarboek voor Delft 2000* (2001), p. 149-157.
- Eekhout, Luc, 1977. *Van Heilige Geestkapel tot Sint Hippolytuskapel*. Delft: Stichting Sint-Hippolytuskapel.
- Etienne, Kees, 2005. *Belangrijke invloedssferen rond de beeldhouwer Henk Etienne*. Warnsveld.
- Etienne, P.W.S., 2005. Henk Etienne (1895-1968), overzicht van zijn sculpturen. Culemborg: de auteur.
- K-n., P., 'Kunst te Delft. Rijksmuseum "Huis Lambert van Meerten": Delftsche Kunstkring', in: *Algemeen Handelsblad*, 3 juni 1931.
- Koopmans, Ype, 1997. *Muurvast & gebeiteld, Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940*. Rotterdam: NAI. (p. 282).
- Kosten, J. 'Het RKD als bron voor de bestudering van het werk van de beeldhouwer Hendricus Johannes Etienne', *RKD-bulletin*, nr. 2 (2003), p. 25-27.
- Lavieren, R. van, '25 jaar werk van den Delftschen beeldhouwer H.J. Etienne', *De Delver* 1938-1939, p. 17-21.
- Smeding, S.S. 'Etiennes werk in Zeeland', *De Delver* 1938-1939, p. 22-32.
- Verhoeven, G. 2005. *Het meisjesbuis in Delft: een monument voor kennis en cultuur*. Delft: Gemeentearchief.
- Weve, W. 'De verschillende gezichten van de Sint Hippolytuskapel', *Delf: Cultuurhistorisch Bulletin Delft*, 2005, p. 8-10.

Noten

- * Dit artikel is een bewerking van de publicatie 'Hélyette (Bergsma-)Pautex als beeldhouwersmodel', dat verscheen in het *Bergsma Bulletin*, jrg. 19, nr. 1 (2014) 4-10, waarvoor de auteur de genealogische en cultuurhistorische bijdragen over zijn schoonfamilie verzorgt. Ik dank mevrouw I. Brans (Delft) voor haar signalering ervan bij Delfia Batavorum.
- 1 Het is niet duidelijk welke straat bedoeld wordt, zowel de Van Beverningkstraat als de Van Beyerenstraat (thans Abraham van Beyerenstraat) zijn mogelijk. De C.A. van Beyerenstraat kreeg die naam pas in 1980 (Sv.E. Veldhuijzen, *Geschiedenis en verklaring van de straatnamen in 's-Gravenhage*. Den Haag: Kruseman, 1984).
 - 2 Deze mogelijkheid kon niet worden geverifieerd, omdat de leerlingenlijsten van de Kunstacademie in Den Haag nog niet openbaar zijn.
 - 3 Er bestaat een prentbriefkaart gericht aan L. Bergsma met de volgende adressering: *L. Bergsma, coiffeur dames chez M.B. Neustadt, Bezuidenbout 3 Den Haag/La Haije*. De wijk Bezuidenhout is op 3 maart 1945 door de geallieerden gebombardeerd. Moritz Neustadt (Laronem [Polen] 1867 - Den Haag 1935) was afkomstig uit een Joodse familie. Moritz was de vader van Salomon Neustadt (Amsterdam, 23 maart 1892 - Auschwitz, 6 september 1944), kapper aan de Fluwelen Burgwal 1a in Den Haag.

- 4 Zie ook *Bergsma Bulletin* jaargang 8 (2003), nr. 3, p. ongenummerd [12-13].
- 5 Een opmetingstekening waarop de bouwsporen zijn aangegeven, bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) te Amersfoort.
- 6 De ontwerptekening bevindt zich in de collectie van de RCE Amersfoort. In 1915 tekende Adolphe Mulder nog een vereenvoudigd ontwerp, zonder schijnpinakel, maar het ontwerp werd niet uitgevoerd.
- 7 RCE Amersfoort, pandsdossier Rijksmonument 525345, doos 1456. Brief gedateerd 26 juni 1920 van M. de Haas, regent voorzitter van het Meisjeshuis aan J.A.G. van der Steur, secretaris van de Afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg te Delft: 'Op den hoek van het gebouw bevindt zich sedert 1910 nog een houten bedekking voor een gedeelte van den muur, omdat toenmaals onbeslist gebleven is, welke betekenis daar in den muur ontdekte fragmenten van een nis bezitten.'
- 8 RCE Amersfoort, pandsdossier Rijksmonument 525345, doos 1456. Brief 21 april 1922 van W.A. Reijnders, waarnemende secretaris aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg te Delft.
- 9 Weve 2005, p. 10. Vaak wordt van J.A.G. van der Steur, secretaris van de Afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg te Delft aangewezen als ontwerper. Daarvan blijkt echter niets uit het pandsdossier bij de RCE Amersfoort. In het dossier zit wel een begroting voor de restauratiewerkzaamheden opgesteld door architect A. van der Lee uit Delft.
- 10 *De Tijd*, 29 juli 1925.
- 11 A.W.M. Odé had vooral het idee voor ogen om met een aantal ijverige leerlingen het oude leerling-gezel-meester opleidingssysteem weer nieuw leven in te blazen en in de praktijk uit te proberen.
- 12 In de handel gebracht onder de aanduiding: 'Atelier Odé' Zie: K. Etienne (2005).
- 13 'Beeldhouwkunst', in *De Delfter*; jrg. 3 (1929-1930), no. 1, 15 september 1929, 1-16.
- 14 Volgens registeromschrijving van het rijksmonument nr. 519834 is het ontwerp voor het beeld van de H. Dominicus van professor Huib Luns.
- 15 P. K-n. (1931).
- 16 P. Etienne 2005.

DÉ DEUR

NAAR

KWALITEIT

De Le Comteprijs 2014

Gertjan van der Harst

Voor de Le Comteprijs van dit jaar waren slechts tien verfraaiingen aangemeld en/of door de commissie geïnventariseerd. Getalsmatig gezien is dat een relatief dieptepunt in vergelijking met voorafgaande jaren; wellicht het gevolg van het voortdurende economische laagtij? De aard van de projecten was gelukkig wel gevarieerd: onder andere drie renovaties van winkelpuien, een herdenkingsplaque en een kopieën van historische portretten in een publieke doorgang. En de kwaliteit van de meeste verfraaiingen was hoog, zodat de commissie met gerust gemoed het bestuur vijf nominaties voor de prijs kon voorstellen.

Nominatie 1

De heer Arjan Cardinaal, V&W makelaars, voor het herstel van de winkelpui van Coenderstraat 30-31

De Coenderstraat werd na 1878 als onderdeel van het nieuwe uitbreidingsplan voor het Westerkwartier aangelegd en bebouwd. Deze wijk was in hoofdzaak bedoeld als een arbeiderswijk met vrij kleine huizen, maar de rand aan de Coenderstraat kreeg luxere bebouwing met grotere huizen. Aan deze straat staan herenhuizen, boven- en benedenwoningen en incidenteel enkele winkel-woonhuizen, waaronder het pand nummer 30-31. Het staat naast de fraaie rij nummer 32-54 en is tussen 1880 en 1890 gebouwd. Dit pand kreeg een harmonieus in het totaalbeeld van de straat passende lijstgevel. Vooral opvallend zijn de zogenaamde

hanekammen boven de vensters met dik opliggende gepleisterde blokken. Het linkerdeel van het pand bevatte de winkel, voorzien van een brede houten pui. Deze pui werd in de afgelopen decennia diverse keren veranderd, wat vooral inhield het bedekken ervan met houten delen en plaatmateriaal. Door het afdekken van subtiele details, zoals de verdiepte velden in de stijlen, verarmde en 'vervlakte' de pui. Op enig moment werden vanwege het aanbrengen van een verlaagd plafond in het interieur de bovenlichten met plaatmateriaal gedicht. De huidige eigenaar/gebruiker wilde de als kantoor te gebruiken ruimte weer de oorspronkelijke kwaliteit teruggeven van een hoge, lichte winkelruimte. De beplating werd compleet gestript, waarbij bleek dat de pui erachter tot op detailniveau nog bijna geheel gaaf was. Waar nodig is de pui hersteld en opnieuw geschilderd. De gevel als geheel heeft zijn oorspronkelijke kwaliteiten weer herwonnen, passend bij de mooie rij panden links en bij het in het algemeen wat voornamere karakter van deze straat.

Nominatie 2

Familie Kips, voor de verbouwing van het pand Donker Curtiusstraat 7

Het huis Donker Curtiusstraat 7 werd tussen 1933 en 1935 gebouwd naar ontwerp van architect Hoeke voor Braat, directeur van de welbekende Delftse firma in bouwmaterialen. Het ligt in het villapark ten zuiden van het Agnetapark. Het huis heeft een prominente ligging op een driehoekig perceel in de scherpe straathoek met de Ruys de Beerenbrouckstraat. Het langwerpige huis met zadelpak heeft aan de oostzijde een uitbouw met eenzelfde kleiner kapje. De gevels, in een mooie lichtgele baksteen gemetseld, hadden oorspronkelijk slanke stalen kozijnen, uiteraard van de firma Braat.

In 1959 werd tegen de westelijke kopgevel een garage gebouwd, en in 1979 een aanbouw tegen de andere kopgevel. Deze beide lage, platte bouwdelen hadden in hun architectuur weinig met die van het huis gemeen.

Architect Wolter Nuis kreeg van de nieuwe eigenaar, de familie Kips, de opdracht het huis te verbouwen. Van deze gelegenheid werd meteen gebruik gemaakt om de gevel van het huis in oude glorie te herstellen. In de jaren tachtig waren de stalen kozijnen vervangen door veel grovere kunststof exemplaren, een forse inbreuk op de oorspronkelijk verfijnde architectuur.

De garage is gehandhaafd, wel zijn de kleuren van het houtwerk gewijzigd om beter te passen bij het huis. De andere aanbouw is compleet vervangen door een grotendeels uit glas in stalen profielen opgebouwde nieuwbouw. Dit transparante bouwdeel is veel minder nadrukkelijk aanwezig dan de verwijderde aanbouw. De kunststof kozijnen zijn allemaal vervangen door nieuwe slanke stalen profielen, zogenaamde renovatieprofielen, speciaal ontwikkeld als vervanging van oude slanke stalen ramen en kozijnen. Ze hebben een lichte bronskleur, passend bij de okergele steentint. Met het aanbrengen van deze historisch verantwoorde kozijnen hebben de gevels hun oorspronkelijke verfijning weer teruggekregen.

Nominatie 3

Cepezed architecten, voor de verbouwing tot architectenbureau van het voormalige Techniekmuseum Ezelsveldlaan 61

Het gebouwencomplex tussen Ezelsveldlaan en Nieuwelaan werd in 1911 opgeleverd als gebouw voor Werktuig- en Scheepsbouwkunde voor de Technische Hogeschool. Onderdeel van het complex waren drie grote machinehallen voor diverse soorten werktuigen. Ze verloren hun functie na de verhuizing naar het nieuwe gebouw aan de Mekelweg. Het gebouwencomplex werd pas na 1990 door de TU afgestoten. Het deel met de

drie hallen werd in 1995 verbouwd tot Techniekmuseum naar ontwerp van architect Jasper van Zwol. Tussen de twee aan de Ezelsveldlaan gelegen hallen werd een nieuw entreegebouw gerealiseerd. Typisch voor de neo-modernistische architectuur bestond het vrij kleine onderdeel uit relatief veel vormen en materialen: een glazen ingangspui, een forse luifel en gevels van glazen bouwstenen.

Architectenbureau Cepezed verhuisde medio vorig jaar naar de inmiddels weer voor ander gebruik ter beschikking gekomen hallen. De interieurs daarvan zijn met respect voor de monumentale constructie en mooie ruimtewerking verbouwd. Voor de veranderde interne organisatie was een entree in de oksel van de twee hallen niet nodig. Ook voor het beeld is het entreegebouwtje van Van Zwol vervangen door een nieuw tussengebouw. De gevels van het twee bouwlagen hoge tussendeel bestaan geheel uit glas. De stalen constructie met slanke kokerprofielen erachter is bewust zichtbaar gemaakt. Rechts sluit een iets terug liggend eenlaags deel aan dat in contrast met aluminium is bekleed.

Het entreegebouwtje uit 1995 was op zich een leuk ontwerp maar wat 'druk' door zijn veelheid aan vormen. Het nieuwe tussengebouw is bewust rustig gehouden ten opzichte van de oude hallen om daarmee niet visueel te concurreren. Niettemin bezit de tussenbouw dankzij zijn eenduidig materiaalgebruik met het beeldbepalende glas een krachtig eigen karakter. De zichtbare staalconstructie geeft het diepte, een reliëf vergelijkbaar met wat zichtbaar is in de deur- en vensteropeningen van de oude delen.

Nominatie 4

De heer R.F.E. Prins, voor de reconstructie van de winkelpui van Hippolytusbuurt 25–27

Hippolytusbuurt 25–27, tegenwoordig een winkel-woonhuis, is oorspronkelijk het linkerdeel van het aanzienlijke, na de stadsbrand van 1536 herbouwde huis 'Het

Schaeck'. Daarvan zijn alleen achter de gevel hoogstens delen van de constructie bewaard gebleven. De gevel zelf is omstreeks 1875 vernieuwd, de winkelpui op de begane grond is weer van iets jongere datum. Aan de vorm van de karakteristieke, gebogen bovenlichten te zien, is ze kort na 1900 aangebracht. De pui had oorspronkelijk een brede, verdiept liggende winkelentree in het midden met links en rechts diepe etalagekasten. Het pand en de winkel waren samen met het linker buurpand nummer 21–23 al lange tijd in bezit van de familie Prins, die beide panden in 1987 samenvoegde. In de bouwmuur werd een doorbraak gemaakt en voor de vergrote winkel bleef alleen de toegang in het linker pand bestaan. De entree in de pui van nummer 25–27 werd dichtgezet met een borstwering, een ruit en een bovenlicht dat de vorm van de bestaande kopieerde. Alleen aan de twee slanke stijlen in de pui, vroeger de hoekstijlen links en rechts van de ingang, was de oude situatie nog afleesbaar.

Recent besloot de familie Prins om de entree weer terug te brengen, zodat dit pand in de toekomst eventueel weer apart gebruikt kan worden. Op de plaats van de oude ingang werd een nieuwe entree gemaakt. Deze is geen exacte kopie van de vroegere: ze is veel minder diep en de zijvensters lopen vanaf de rooilijn recht in plaats van schuin. Maar in detail is de oude pui goed nagevolgd: de borstwering is – zoals hoort – aan beide kanten de hoek om gezet. De pui heeft weer haar oorspronkelijke functie en betekenis herwonnen, namelijk als een voor een enkel winkelpand ontworpen gevelonderdeel.

Nominatie 5

Vereniging van Eigenaren Gebouw de Indische Instelling, voor de reconstructie van de bekroning van het pand Oude Delft 69

De Indische Instelling werd in 1864 opgericht als opleidingsinstituut voor naar Nederlands-Indië uit te zenden ingenieurs en ambtenaren. Het instituut werd ge-

vestigd in enkele samengetrokken oudere panden, waarvoor bij een verbouwing in 1895 een compleet nieuwe voorgevel werd opgetrokken, ontworpen door gemeentearchitect M.A.C. Hartman. De instelling werd al in 1901 opgeheven, waarna het gebouw lange tijd als politiebureau diende. In 1997 werd het verbouwd tot het huidige appartementencomplex.

Hartman ontwierp een mooie, rijk gedecoreerde voorgevel in neorenaissancestijl. Ze is beëindigd met een doorstekend geveldeel met siermetselwerk boven de houten kroonlijst. Het iets vooruitspringende middenstuk boven de entree is het rijkst gedetailleerd. Dat bezit diverse natuurstenen onderdelen die bekroond zijn met uit hetzelfde materiaal gemaakte sierelementen. Op de pilastertjes uiterst links en rechts staan kleine obeliskken. Het hoge naamveld met zijn halfronde topje in het midden had oorspronkelijk links en rechts wereldballen, en op zijn top een smeedijzeren vaan.

Met al deze kleinschalige onderdelen en door het gebruik van verschillende materialen is de gevel wel gevoelig voor verwerking. Vooral het middenstuk had veel te lijden. De wereldbol links van de top was verdwenen en de vaan was een aantal van zijn sierlijk gekrulde strips kwijt, waardoor ze was verworden tot een armetierige spriet.

In het kader van totale renovatie is de gevel een paar jaar geleden schoongemaakt, waardoor het mooie siermetselwerk weer goed zichtbaar is. Een volgende fase was het reconstrueren van de verdwenen onderdelen, wat het afgelopen jaar is uitgevoerd. Voor de verdwenen linker wereldbol is een replica teruggeplaatst. De in slechte staat verkerende smeedijzeren bekroning is compleet hersteld en de verdwenen sierlijk gekrulde onderdelen zijn gereconstrueerd. Voor een gevel als deze is het kleinste detail essentieel voor het na deze werkzaamheden weer gave totaalbeeld.

Prijsuitreiking

Tijdens de jaarvergadering op 19 mei 2014 werd de Le Comteprijs 2014 uitgereikt aan de VVE Gebouw de Indische Instelling, voor de gereconstrueerde bekroning van Oude Delft 69. De door de krant *Delft op Zondag* georganiseerde publieksprijs werd toegekend aan de familie Kips voor de geslaagde renovatie van het pand Donker Curtiusstraat 7.

Ons stadsbeeld verfraaiende

Cijfers & Letters

Jan Hoekstra Decorateur Raam 23 2611 LS Delft 015-21 43 493

Hotel ★★★
de Emauspoort

Gezellig familie hotel met historische binnenplaats

Delft

CREATING HISTORY

Het verhaal van Delft

Delft is een stad met een rijke historie. De geschiedenis van de stad is op verschillende plekken te zien. Buiten, aan de grote en kleine monumenten in de binnenstad en binnen, in **Museum Prinsenhof Delft**.

Ook **Archeologie Delft** ontdekt en beheert een belangrijke informatiebron: Het bodemarchief van de stad.

Het eigenlijke archief van Delft, met bestanden op papier, perkament en in digitale vorm, wordt beheerd door **Archief Delft**. Deze en ook andere erfgoed organisaties werken samen in publieks-activiteiten zoals het prachtige kwartaalmagazine *Delft*.

Wat kunt u doen bij Archief Delft?

In de studiezaal van **Archief Delft** kunt u onderzoek doen naar de geschiedenis van Delftse personen, gebouwen, gebeurtenissen en instellingen. Onze medewerkers kunnen u hierbij assistentie bieden. U kunt ons ook opdracht geven om tegen betaling onderzoek te doen. Wij steken veel energie in het digitaliseren en indexeren van archiefbronnen, om die via internet beschikbaar te stellen. Wij krijgen daarbij ondersteuning van tientallen vrijwilligers. Ook de archieven van Rijswijk, Pijnacker-Nootdorp en Midden Delfland zijn in Delft raadpleegbaar.

Archief Delft organiseert jaarlijks enkele cursussen, met name op het gebied van huizenonderzoek en het lezen van oude handschriften.

Meer informatie?

De studiezaal is geopend van dinsdag t/m donderdag tussen 9.00 en 17.00 uur. Voor meer informatie kunt u onze website raadplegen. U kunt natuurlijk ook bellen (015-2602358) of e-mailen (archief@delft.nl).

Archief

D e l f t

Oude Delft 169, Delft
www.archief-delft.nl

Archeologische kroniek over 2015

Archeologie Delft

Archeologieles voor de basisschool

Steven Jongma

Sinds 2015 verzorgt Archeologie Delft lessen voor de Delftse basisscholen. In dat eerste jaar zijn er maar liefst 1500 leerlingen op bezoek geweest op de archeologische dienst van Delft! Via het programma KUNSTklik is het voor scholen mogelijk om zich in te schrijven voor een les van anderhalf uur. De lessen richten zich op de groepen vijf en zes en gaan met name in op de vroege geschiedenis van Delft. Drie fictieve figuren spelen in deze les een hoofdrol: het Romeinse jongetje Marcus, het meisje Aleid, dat in 1135 als horige op een boerderij leeft, en Joris, schildknaap van een heuse Delftse ridder. De figuurtjes hebben dezelfde leeftijd als de kinderen die de les krijgen. Van elk personage zijn verschillende objecten te zien die in Delft zijn opgegraven, en in het dagelijks leven door deze kinderen kunnen zijn gebruikt. De leerlingen gaan vervolgens zelf aan de slag met echte fragmenten van vergelijkbare objecten. Deze moeten ze opmeten en beschrijven, en vervolgens vergelijken met de objecten in de verschillende vitrines. Door zo goed te kijken naar de objecten en hun functie en ouderdom te achterhalen, leren de kinderen over het leven van alle dag zoals dat er vroeger in de Delftse

Basisschoolleerlingen krijgen les in archeologie en de vroege (voor)geschiedenis van Delft. Op de achtergrond drie figuurtjes uit de verschillende behandelde periodes.

Leerlingen meten en beschrijven een scherf uit de Romeinse tijd.

omgeving aan toe ging. Getuige het grote aantal aanmeldingen en de enthousiaste reacties van zowel de leerlingen als docenten en begeleidende ouders mogen we spreken van een succesvolle les. Hierbij krijgt de vroege en voorgeschiedenis van Delft bij een brede laag jonge Delftenaren bekendheid en komen de kinderen in aanraking met de rijkdom van ons verleden.

'Coenderpark'-stalling

Bas Penning

Achter het oude station van Delft, aan de Parallelweg, wordt een ondergrondse fietsenstalling gebouwd. Op deze fietsenstalling zal een stadspark, het 'Coenderpark' (op 7 april is de officiële naam *Park Spoorloos* vastgesteld), worden aangelegd. Voor de bouwwerkzaamheden konden starten, is een archeologisch proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. De resultaten van dit onderzoek gaven aanleiding voor het opgraven van een deel van het terrein. Deze opgraving is uitgevoerd in oktober 2015.

Tijdens het onderzoek is de oude Madelaan aangetroffen. De weg, die bestond uit keien, verbond ooit het kasteel Made met de stad Delft. Aan deze weg zijn in de achttiende en negentiende eeuw huizen gebouwd, waarvan de funderingen, kelders, beerputten, goten, kuilen en andere resten zijn gevonden. Ook is er een grote bierton aangetroffen die is hergebruikt als beer-ton. De ton heeft een inhoud van ten minste 650 liter en wordt momenteel geconserveerd.

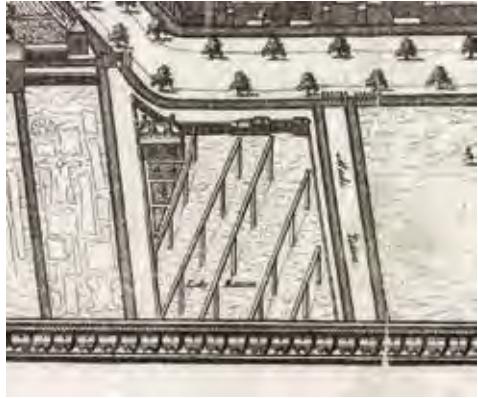

De funderingen van de huizen zoals ze blootgelegd zijn om in te meten.

Plattegrond van de bewoningssporen aan de Madelaan.

Tevens is er onderzoek gedaan naar de lakenramen die op deze percelen hebben gestaan. Deze lakenramen staan onder andere afgebeeld op de Kaart Figuratief uit 1678 en dienden om de wollen lakens te laten drogen. Tijdens het onderzoek bleken de onderste delen van de palen bewaard te zijn gebleven. Hierdoor waren de palenrijen goed in het vlak zichtbaar en werd duidelijk dat de rijen vijf tot zeven meter uit elkaar hebben gestaan. Het hout van de palen is meegenomen voor nader onderzoek.

De Madelaan en de lakenramen op de Kaart Figuratief (1678).

Kerkhof op de Markt

Jorrit van Horssen

De aanleg van drainage en nieuwe nutsleidingen op de Markt gaf de mogelijkheid voor een klein onderzoek op het voormalige kerkhof van de Nieuwe Kerk. In de lengte van de sleuf lagen elf grafkisten. Acht daarvan dreigden te worden verstoord en zijn onderzocht. Behalve de kisten kwamen uit de sleuf tientallen botten en

Uitvoering van het onderzoek op de Markt.

schedels afkomstig van graven die al bij de aanleg van eerdere werkzaamheden waren verstoord.

In 2004 is een groot stuk van het middendeel van het kerkhof opgegraven. Over het zuidelijke deel van het kerkhof was echter nog niets bekend. Uit dit onderzoek is gebleken dat de zuidelijke begrenzing van het kerkhof minder dan drie meter van de rooilijn van de huizen aan de Markt moet liggen. De westelijk rand ligt ter hoogte van het beeld van Hugo de Groot.

Uit historische bronnen is bekend dat rond 1320 voor het eerst op het kerkhof werd begraven en dat hier uiterlijk in 1820 mee werd gestopt. Vanaf dat moment werden de Delftenaren bijgezet op de begraafplaats op het Kalverbos en later op Jaffa. Aangenomen werd dat de oudste begravingen zich direct rondom de kerk zouden bevinden. De datering van drie van de graven was verrassend. Het hout van een grafkist van een klein kindje leverde met dendrochronologisch onderzoek (jaarringen) een datering op van na 1514. De kapdatum van de boom kon niet worden vastgesteld, zodat de datering in de tweede helft van de zestiende eeuw kan vallen. Twee graven van volwassenen zijn gedateerd met de C14-methode. De sterfdatum van het eerste individu lag tussen 1406 en 1555, het tweede individu tussen 1410 en 1465. Uit deze dateringen kan worden geconcludeerd dat het kerkhof op de Markt al in de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn grootste omvang had bereikt.

Behalve de graven leverde het onderzoek ook informatie op over de bodemopbouw van de Markt. Vrijwel het hele marktterrein blijkt in de zestiende eeuw flink te zijn opgehoogd. Alleen rondom het stadhuis lijkt dit al eerder te zijn gebeurd, namelijk in de dertiende eeuw. Dit komt goed overeen met de oudste bouwfases van het stadhuis.

Twee kleine grafkisten met kinderlijkjes, waarvan er één in de zestiende eeuw kon worden gedateerd.

Artilleriemagazijn aan de Paardenmarkt

Jorrit van Horsen

Het artilleriemagazijn, dat tot 2015 in gebruik was als depot van het legermuseum, is verbouwd tot een complex met woningen en bedrijfsruimten. Tijdens de verbouwing konden een groot aantal kleine opgravingen, begeleidingen en waarnemingen worden uitgevoerd. Het onderzoek heeft veel informatie opgeleverd over de geschiedenis van het zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse artilleriemagazijn en het klooster dat in de vijftiende en zestiende eeuw op dezelfde plaats stond.

Het klooster werd al voor 1415 gesticht en ging in 1482 over naar de orde van Clarissen. Bij het onderzoek kon een groot deel van de binnenmuren van de oostelijke en noordelijke vleugel van het klooster worden ingemeten, evenals verschillende bijgebouwen en een waterput op de binnenplaats. Ook in de noordelijke vleugel kon in pandig een nog geheel intacte waterput worden gedocumenteerd. In de afrittenloods uit 1671 is een klein stuk van het kloosterkerkhof opgraven met twee graven. Met de gegevens van de eerder op het kloosterterrein uitgevoerde onderzoeken in 1988 en 2004, waarbij onder andere een deel van de kapel is opgegraven, kan nu een flink deel van de kloosterplattegrond worden gereconstrueerd.

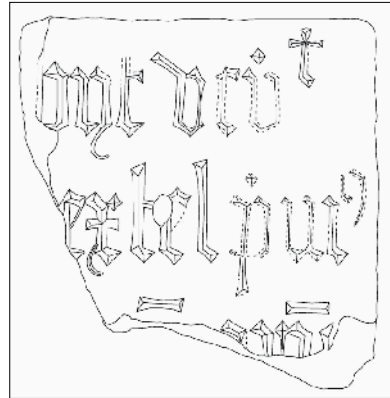
Opgravingsvlak op de binnenplaats richting het westen. Het witte gebouw rechts achter staat nog op de fundering van een middeleeuwse kloostervleugel.

Overzichtskarta van de aangetroffen sporen.

De twee graven in het kerkhof waren opmerkelijk: een grafkuil zonder kist met het skelet van een zesjarig kind en een grafkuil met één kist met daarin de skeletten van een vijfjarig kind en een baby. De graven kunnen helaas niet nauwkeurig gedateerd worden, maar de vreemde samenstelling ervan lijkt niet bij de reguliere kloosterpraktijk te passen. Wellicht zijn de kinderen begraven kort na 1572, toen de nonnen het klooster waren ontvlucht, en het complex werd gebruikt voor de opvang van ontheemden van de Tachtigjarige Oorlog. Naast het kerkhof bevond zich een stuk van een post-middeleeuwse muur, gefundeerd op drie stukken natuursteen: twee stukken van grafstenen met inscripties in gotische letters en een deksteen van een putrand. Deze steen vormde oorspronkelijk met zeven identieke stenen de rand van een waterput met een diameter van 1,80 meter, wellicht de grote waterput die op verschillende zestiende-eeuwse afbeeldingen centraal op de binnenplaats van het klooster is afgebeeld.

Fragment van een vijftiende of zestiende-eeuwse grafsteen.

De sporen van het artilleriemagazijn bestonden voor een groot deel uit de fundingsplaten van zogenaamde kogelbakken: lage bakken waarin in de zeventiende en achttiende eeuw losse kanonskogels werden bewaard. Daarnaast waren er funderingen van de stellingen waarop de kanonslopen lagen. De vondsten uit de periode van het artilleriemagazijn bestonden uit een handvol ronde kogels en een militair naamplaatje uit de negentiende eeuw.

Het nieuwe stadskantoor

Bas Penning

Voorafgaand aan de tweede bouwfase van het nieuwe stadskantoor van de gemeente Delft zijn bewoningsresten uit de vijftiende tot en met de negentiende eeuw onderzocht. De archeologische resten lagen onder de voormalige spoordijk en zijn daardoor uitstekend bewaard gebleven. Bij de eerste bouwfase van het stadskantoor is in 2012 ook archeologisch onderzoek verricht, maar hier bleek de bodem grotendeels verstoord.

Het onderzoek bestond in eerste instantie uit een proefsleuvenonderzoek om de archeologische resten te inventariseren. Aangezien de resultaten veelbelovend waren, werd al snel besloten dat er een opgraving moest plaatsvinden. Deze opgraving is in drie fasen uitgevoerd tussen juli en oktober 2015.

Tijdens het onderzoek zijn vijfhonderd sporen gedocumenteerd. Het oudste spoor betreft een verkavelingsgreppel uit de twaalfde eeuw. Alle andere sporen dateren

De resten van de muurfundering met spaarbogen uit de zestiende eeuw.

vanaf de vijftiende eeuw. De opgravingsvlakken zijn op twee verschillende niveaus aangelegd. Het onderste niveau dateert grotendeels uit de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw. De aangetroffen sporen bestaan hier voornamelijk uit kuilen en greppels. Ook zijn er resten van stenen muurfunderingen met (spaar)boog aangetroffen uit deze periode. Vermoedelijk behoren deze funderingen tot het hoekhuis dat ook op de kaart van Jacob van Deventer uit omstreeks 1555 staat afgebeeld. Daarnaast zijn tijdens het onderzoek de resten van delen van twee houten huizen herkend. Een grote hoeveelheid koeienschedels en een concentratie van leren lapen maken het plausibel dat er leerbewerking heeft plaatsgevonden.

De blootgelegde funderingen van buizen uit de achttiende eeuw.

Het bovenste niveau dateert uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Hierbinnen zijn vier verschillende bakstenen huisplaatsen gevonden, waarvan er een lijkt te dateren in de zeventiende eeuw. Deze ligt in het zuiden van het onderzochte gebied. Van dit huis is slecht één hoek bewaard gebleven, de rest is door recente bodemverstoringen verdwenen. De andere drie huizen liggen bij elkaar geclusterd en dateren waarschijnlijk uit het einde van de achttiende eeuw. Deze laatste drie huizen staan ook afgebeeld op het minuutplan van 1832, maar niet op oudere kaarten.

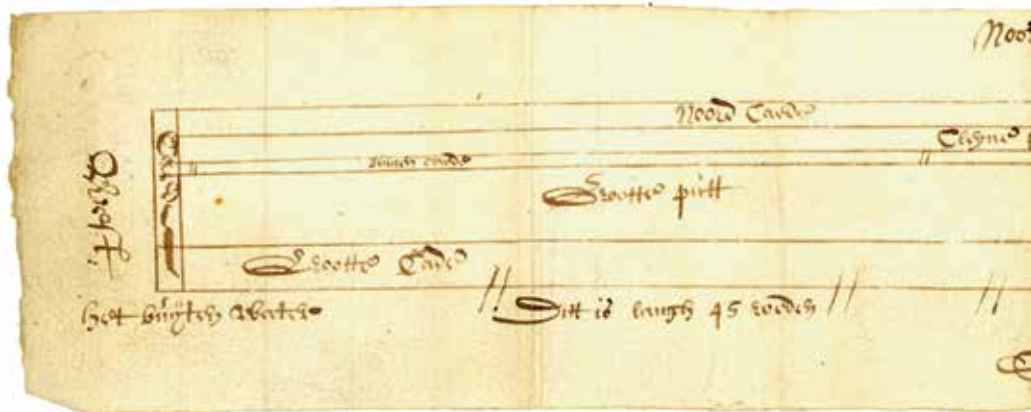
Een van deze huizen kon vrijwel volledig onderzocht worden. Van de andere twee viel slechts een klein deel binnen het plangebied. Bij de huizen zijn de gebruikelijke sporen aangetroffen zoals beerputten, beertonnen, waterputten en afvalkuilen. Rondom de huizen zijn opvallend veel sloten, greppels en goten aangetroffen. Een deel van de sloten was beschoeid en deze beschoeiing is vaak vervangen en gerepareerd. Waarschijnlijk heeft de intensieve waterhuishouding van de bewoners van de huizen iets te maken met de bleekvelden die hier gelegen waren. Voor deze bleekvelden was veel schoon water nodig en de aanwezigheid hiervan was daarom belangrijk voor de bewoners.

De huizen zijn in de negentiende eeuw gesloopt om plaats te maken voor het eerste spoor van Delft.

De Stille Putten

Steven Jongma

De locatie De Staal, waar van oudsher de gemeentewerf is gevestigd, is als zodanig al in gebruik sinds de middeleeuwen. Binnenkort komt er echter een einde aan de bijna vijfhonderdjarige continuïteit van dit terrein: de gemeente gaat het perceel verkopen. In het kader van de herontwikkeling is een bureau- en booronderzoek

Plattegrond van de Stille Putten, uit 1613. (Archief Delft, GAD68555)

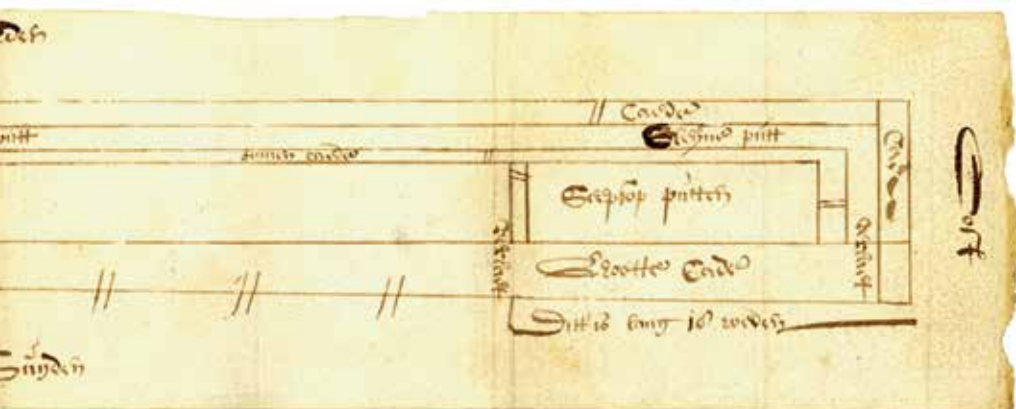
uitgevoerd voor deze locatie. Door de lange en continue geschiedenis is het een interessant gebied.

Op het terrein van De Staal, even buiten de Oostpoort van Delft, werden in 1551 drie zogenaamde *stille putten* gegraven. Een *stille* of *secretet* is een oud woord voor toilet of schijthuisje, waar men 'in het geheim' (stil of secret) zijn of haar behoefte kon doen. De uitwerpselen kwamen terecht in beerputten. Beerputten komen in Delft voor circa 1450 wel voor, maar tussen 1450 en 1500 wordt door het stadsbestuur verordonneerd dat iedereen een dergelijk *secretet* dient te hebben, zodat het menselijk afval niet in het oppervlaktewater terecht zou komen. Dit zou voor met name de Delftse bierindustrie funest zijn, aangezien zij het water voor hun product uit de stadsgrachten haalden. Maar ook de blekers op de bleekvelden rondom de stad zouden niet erg geholpen zijn met water waar uitwerpselen in dreven.

De beerputten gaven behoorlijke stankoverlast, zeker wanneer ze vol raakten. Beerputten werden daarom regelmatig geleegd door zogenaamde nachtwerkers. Door de stankoverlast werd dit werk 's nachts uitgevoerd, vandaar de naam. Er was wel een noodzaak om die geleegde beer op een goede plek te verwerken, aangezien het anders alsnog de waterkwaliteit kon verpesten. De inhoud van die beerputten werd daarom sinds 1551 naar de Stille Putten gebracht. Dit terrein

Het plangebied Staalweg op de kaart van Kruikius uit 1712.

werd speciaal door het stadsbestuur ingericht voor het verwerken van de beer, zodat deze kon rijpen tot compost, eventueel vermengd met ander afval zoals dierlijke mest en bagger uit de stadsgrachten. Deze compost werd als meststof weer verkocht aan landbouwers. Deze vorm van recycling leverde de stad naast hygiëne dus ook nog een zakcentje op. Over het exacte proces van de beerverwerking is nog veel onduidelijk. Het is heel waarschijnlijk dat op de locatie van de Stille Putten de niet-organische materialen gescheiden werden van de beer. De beerputten zaten namelijk vol met huishoudelijk afval als aardewerk en glas. Hoe dit proces van scheiding in zijn werk ging, en wat er met die gescheiden materialen gebeurde, is onduidelijk. In potentie is er op deze locatie een grote hoeveelheid stadsafval aanwezig uit Delftse beerputten.

In het kader van dit onderzoek werd een kaart van de Stille Putten ontdekt die dateert uit 1613. Het geeft een zeldzaam gedetailleerd beeld van het gebied maar roept tegelijk ook vragen op. Op de kaart zijn kades en doorlaten getekend en drie afzonderlijke putten: een 'grote put', een 'kleine put' en een *Seepsop puttch* ofwel 'zeepsop putje'. Met name dit laatste is enigszins mysterieus: wat gebeurde er in de zeepsop put? Een mogelijke oplossing is wellicht te vinden in een verordening uit 1610, herhaald in 1641, waarin sprake is van schuiten die een paar keer per week zeepsop in de stad ophaalden. Mogelijk werd dit naar de Stille Putten gebracht om daar een deel van de zeep terug te winnen.

Door middel van booronderzoek kon worden aangetoond dat de onderkant van deze Stille Putten nog intact zijn, op enkele meters diepte. Uit welke periode die waargenomen putten stammen is echter niet uit de boringen af te leiden. Het terrein is nog tot ver in de twintigste eeuw in gebruik geweest als afvalverwerkingsstation, waarbij op een bepaald moment grote betonnen bakken zijn aangelegd. Vooralsnog eindigt het onderzoek hiermee, maar mocht de locatie in de toekomst ontwikkeld worden en de diepere ondergrond daarbij worden verstoord, dan zal aanvullend onderzoek aan de orde zijn, en kunnen hopelijk een aantal van de vragen rond dit terrein worden opgelost.

Delfiana 2015

Wilma van Giersbergen en Jos Hilkhuijsen

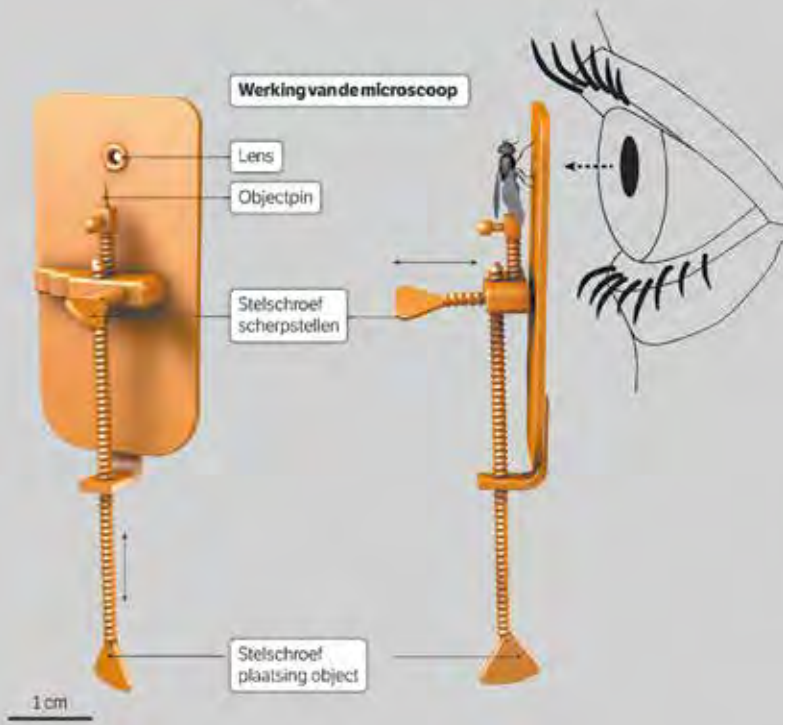
Twee microscopen van Antoni van Leeuwenhoek (1632–1723)

Op 29 mei 2015 verscheen er in de *Volkskrant* het bericht dat uit de bagger van de Delftse grachten mogelijk een microscoop van Van Leeuwenhoek was opgedoken. Het ging om een koperen microscoopje, dat gevonden was in de Delftse Hout, waar de grachtenbagger was achtergelaten. De vinder herkende het instrument niet en zette het als 'raar schrijfinstrument' op de veilingssite Ebay, waar een Spaanse verzamelaar het voor 1500 euro kocht. Van Leeuwenhoek-onderzoeker Brian Ford van de Universiteit van Cambridge beweert dat het om een authentiek door Van Leeuwenhoek vervaardigd exemplaar gaat.

Toeval of niet, maar een week eerder hadden de experts van Museum Boerhaave een andere Leeuwenhoek-microscoop als echt verklaard. Deze - het elfde exemplaar dat nog bestaat - was in 2013 opgedoken. Deze zilveren microscoop was gevonden in een collectie Nederlandse miniaturen in een verzameling poppenhuisattributen van een Britse verzamelaar. Verzamelaar Bert Degenaar uit Oud-Zuilen deed een bod op voorwaarde dat hij onderzoek mocht laten doen naar de authenticiteit van het instrument. Na negentien maanden research door een team van Museum Boerhaave waren de experts het eens over de echtheid van het object. De wijze van vervaardiging, de metaalsamenstelling, de zilverkleur en de lenskwaliteit vertonen kenmerken die overeenkomen met de authentieke Leeuwenhoek-microscopen. Om dat vast te stellen, heeft het team niet alleen alle beschikbare Van Leeuwenhoeks bekeken, maar ook de replica's. Om zeker te zijn dat het niet om een replica gaat, moet je het instrument juist met de replica's vergelijken, aldus conservator

De gevonden microscoop van Van Leeuwenhoek in de Delftse bagger.

Schematische voorstelling van het gebruik van een Leeuwenhoek-microscop. Illustratie: NRC / Foto's: Museum Boerbaave en Tiemen Cocquyt.

Tiemen Cocquyt. Het moet genoeg lijken op de al bekende instrumenten van Van Leeuwenhoek om authentiek te zijn, maar niet te veel om geen replica te zijn. Met röntgendiffractie, een techniek die wordt gebruikt om de atomaire structuur van metalen en legeringen te onderzoeken, werd aangetoond dat de zilveragehalten van de microscoop passen in die van de al bekende microscopen, en dat ook het ijzer op de juiste wijze is geproduceerd. In de zeventiende en achttiende eeuw werd zilver van onedele metalen gescheiden door middel van cupellatie. Daarbij bleven sporen van goud in het zilver achter. Dit in tegenstelling tot de elektrolyse, die vanaf de negentiende eeuw werd gebruikt om zilver te verkrijgen. De experts vonden wel degelijk goudsporen en loodvervuiling in het zilver van de microscoop, wat in elk geval er op duidt dat hij in het juiste tijdperk werd geproduceerd. De met de hand vervaardigde schroefdraad past qua technische specificatie – de schroefdraad heeft een dikte van 0,575 mm – binnen het spectrum van de schroefdraden van de Van Leeuwenhoeks. Bovendien wijzen de zilverkeuren erop dat het instrument in Van Leeuwenhoeks tijd is gemaakt. De bewijzen bouwden zich op, maar er was nog één laatste puzzelstukje, en zeker geen onbelangrijk onderdeel van de microscoop dat onderzocht moest worden: de lens. De eigenschappen van de lens zijn moeilijk controleerbaar en kunnen daarom haast niet worden gekopieerd of vervalst. Van Leeuwenhoek was een goede lenzenlijper en het minuscule lensje van deze microscoop bleek van topkwaliteit met een vergroting van 248, zeer hoog voor een Leeuwenhoek-microscoop. Alleen het exemplaar in het Utrechts Universiteitsmuseum heeft een sterkere vergroting van 266. Vermoed wordt dat Van Leeuwenhoek lensjes maakte uit bolletjes gesmolten en gestold glas. Eén exemplaar is echter duidelijk vervaardigd met een glasblaastechniek; het Utrechtse exemplaar. Dezelfde belletjes zitten ook in het lensje van deze microscoop.

De Delftse koopman en landmeter Antoni van Leeuwenhoek, die maar liefst negentig jaar, tien maanden en twee dagen oud werd, zoals zijn grafsteen vermeldt, bekwaamde zich zijn hele leven lang in het maken van microscopen om daarmee onderzoek te doen. Met dit instrument ontdekte hij onder andere menselijk zaad, bloedlichaampjes en 'kleine diertjes' (bacteriën). Met zijn onderzoeken kreeg hij internationaal zo'n grote bekendheid dat hij, ondanks het feit dat hij geen Latijn sprak of las en geen academische opleiding had, lid mocht worden van de prestigieuze Royal Society te Londen, hetgeen uitzonderlijk genoemd kan worden. Hij meldde zich aan mede op aandringen van zijn vriend de Delftse arts Reinier de Graaf. Dankzij zijn spectaculaire ontdekkingen wordt Van Leeuwenhoek nu beschouwd als de vader van de microbiologie. Er moeten enkele honderden Leeuwenhoek-microscopen zijn geweest, maar de meeste raakten zoek omdat men na verloop van tijd niet meer wist wat voor voorwerp het was en waarvoor het diende. Het laatste authentieke – een zilveren – exemplaar dook op in 1982, gevonden in een la van het Zoölogisch Laboratorium in Artis. Het werd in 2009 bij Christie's Londen geveild voor een bedrag van 347.708 euro. Tot 2014 waren er tien exemplaren bekend: vijf zilveren en vijf koperen. In Nederland zijn ze in bezit van Museum Boerhaave en het Universiteitsmuseum in Utrecht. Omdat de microscopen

maar één lens hebben, waren ze ook in de eigen tijd niet bepaald eenvoudig te gebruiken. Zelfs de geleerden van de Royal Society, waar na Van Leeuwenhoeks dood 26 microscopen terechtkwamen, konden met zijn instrumenten niet overweg. Omdat veel ervaring nodig was om ze te gebruiken, zat Van Leeuwenhoek met zijn ontwerp op een dood spoor.

Uiteraard wil Tiemen Cocquyt het instrument zelf onderzoeken, maar Brian Ford wil het niet afstaan voor onderzoek. Mocht het gaan om een authentiek exemplaar, dan zou dit het twaalfde instrument zijn. Mocht het gaan om een replica uit de museumwinkel dan is de microscoop hooguit vijf euro waard.

Bronnen:

De Volkskrant, 29 mei 2015.

Historici.nl, Museum Boerhaave ontbult een Leeuwenboek-microscoop. Online <https://www.historici.nl/nieuws/museum-boerhaave-ontbult-een-leeuwenboek-microscoop>, geraadpleegd 24 januari 2016.

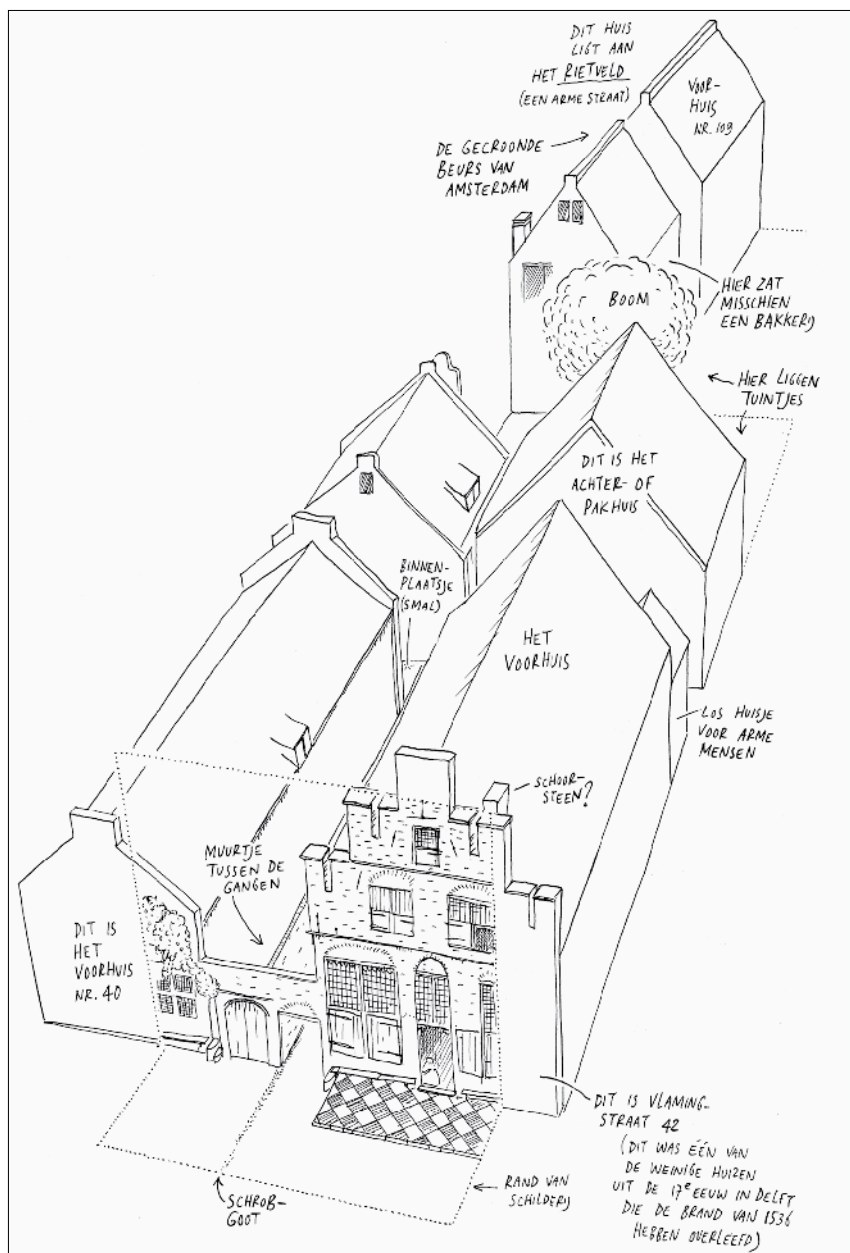
Max van Noort, 'Delfiana', in: Jaarboek Delfia Batavorum 19 (2009) 204.

Het Straatje van Vermeer en Vlamingstraat 40–42

In de loop van de jaren verschenen er met enige regelmaat artikelen waarin aangetoond werd waar het beroemde 'Straatje' van Vermeer in Delft geschilderd zou zijn. Ook in het *Jaarboek Delfia Batavorum*, 1992 (M.A. Lindenburg met een nawoord van Wim Weve). Nu schijnt de echte plek ontdekt te zijn door Frans Grijzenhout, hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. De locatie, Vlamingstraat 40–42, is nooit als zodanig herkend omdat niets in het huidige straatbeeld nog herinnert aan de tijd van Vermeer. De beide huizen zijn gesloopt en van de dubbele poort is alleen de rechterpoort over. Wat wel klopt zijn de volumes en de breedtes van de beide huizen en van de rechterpoort. De informatie heeft Grijzenhout gehaald uit de *Legger van het diepen der wateren binnen de stad Delft* uit 1667, waarin werd getoond hoeveel 'kaai- en diepgeld' per huishouden was geïnd. De belastingen werden berekend op de breedte van het huis. Behalve dat gaf de legger ook informatie over de poorten langs de Delftse grachten. Grijzenhout kon tevens dankbaar gebruik maken van gegevens uit eerdere onderzoeken.

Het straatje door Johannes Vermeer

Voorstelling in vogelvlucht van de huizen gelegen tussen Vlamingstraat 40-42 en Rietveld 109. Illustratie: Jan Rothuizen / NRC, 19 november 2015.

Zo had Vermeer waarschijnlijk aan de overzijde van een water gestaan – de schrobgoot die uit de rechterpoort naar de straat loopt wijst op een gracht – , verraadde de lichtval dat het straatje aan de noordzijde van het water moest liggen en was de gevelbreedte van het rechterhuis bekend, berekend op basis van de gemiddelde maten van de bakstenen. Grijzenhout ging op zoek naar dubbele poorten, die zelfs voor het zeventiende-eeuwse Delft vrij zeldzaam waren. Van de vier door hem gevonden poorten kwam er qua afmetingen slechts één in aanmerking: die in de Vlamingstraat. Toen ook nog bleek dat na de stadsbrand van 1536 slechts één huis overeind was gebleven, dat wat ongeveer op nummer 42 stond, werd de zaak voor hem steeds duidelijker. Extra aanwijzingen waren voor hem de naam van de eigenaar van het rechterhuis die hij in de legger vond – Vermeers tante Ariaentgen Claes van der Minne, die haar geld verdiende met de verkoop van pens – en de poort die tot in de negentiende eeuw bekend stond als 'Penspoort.' Het maakte voor hem de cirkel rond. De vondst vindt Grijzenhout belangrijk, omdat die volgens hem aantoont dat Vermeer een bestaande locatie schilderde, waarmee hij bovendien allerlei persoonlijke associaties moet hebben gehad, omdat niet alleen zijn tante er woonde, maar ook zijn oudere zus Geertruy schuin aan de overkant.

Bron:

NRC, 19 november 2015.

Winters Delft

Op de veiling van april 2015 bij het Venduehuis der Notarissen in Den Haag kwam het werk *Kinderen en wandelaars in winters Delft* onder de hamer. Het is geschilderd door Harm Kamerlingh Onnes, die het rechtsonder merkte op de handkar met de initialen HKO. Het olieverf op doek, gedateerd '46, is geplakt op karton en meet 26 × 36 cm. De richtprijs voor het kleine werk was € 3000 tot € 4000 en werd afgehamerd op maar liefst € 7500.

Het is een alleraardigst tafereeltje, in een enigszins naïeve stijl, van een winterse dag in Delft met spelende kinderen. De melk wordt nog met een handkar thuisbezorgd. Het is 1946, vlak na de oorlog en er was nog gebrek aan alles. Misschien een reden voor Kamerlingh Onnes om zijn werkje op karton te plakken en niet op te zetten op een houten spieraam.

Het huis deed on-Delfts aan en moest zeker niet gezocht worden in het centrum van de stad, maar eerder in de laat negentiende-eeuwse uitbreiding van Delft.

Het was Jos Hilkhuijsen die het huis wist te lokaliseren: Koningsplein nummer 28. In 1982 pleitten E.J. Hoogenberk en B.D. Verbrugge in hun boek *Bedreigde gebouwen. Bouwen, breken en behouden in Delft 1840-1940* voor behoud van een aantal panden in Delft die zij 'vogelvrij' noemden. Het waren de gebouwen die noch de status hadden van Rijksmonument noch van gemeentelijk monument, maar wel karakteristiek voor de stad waren. Volgens de auteurs waren de door hen aangewezen panden onbeschermd, dus sloopbaar zonder ook maar enig juridisch beletsel. Daartoe behoorde ook dit door Kamerlingh Onnes geschilderde pand.

Het is de voormalige woning van de geneesheer-directeur van het Binnengesticht van het Sint-Joris Gasthuis aan het Koningsplein. Het streng symmetrische pand is in 1872 gebouwd in een academisch classicistische stijl, vermoedelijk naar ontwerp van de gemeentearchitect C.J. de Bruyn Kops, die in zijn beginjaren veel in deze stijl bouwde. Omstreeks 1915 kreeg het pand een andere functie, zodat voor de geneesheer-directeur een andere woning werd gebouwd, links van de oude woning. Het pleidooi van Hoogenberk en Verbrugge mocht niet baten. De villa werd begin 2000 afgebroken.

Harm Kamerlingh Onnes (1893–1985) is vooral bekend geworden met zijn humoristische karakterschetsen van het alledaagse leven, die hij vanaf 1925 vervaardigde. Hij kwam uit een kunstzinnige familie. Hoewel zijn vader kunstenaar was, was het voor hem niet vanzelfsprekend dat hij het kunstenaarsvak in zou gaan en hij moest zijn vader toestemming vragen. Kamerlingh Onnes volgde aan de Leidse Tekenenacademie *Ars Aemula Naturae* ('De kunst wedijvert met de natuur') zijn opleiding. Hij tekende vooral in de omgeving van Leiden, en dus ook in Delft. Hoewel hij omstreeks de jaren twintig in contact kwam met de kunstenaars van De Stijl sloot hij zich niet bij hen aan. Ook na de oorlog bleef Kamerlingh Onnes geïnteresseerd in het anekdotische, zoals dit tafereeltje laat zien.

Belangrijkste bron:

E.J. Hoogenberk en B.D. Verbrugge, Bedreigde gebouwen: Bouwen, breken en behouden in Delft 1840-1940. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1982.

Calvé

Op de afficheveiling bij Van Sabben in Hoorn werd op 13 juni 2015 een affiche geveild met een Delfts onderwerp: *Oliefabrieken Calvé Delft* uit 1911, 70 × 63,5 cm, met een richtprijs tussen € 160 en € 350, onduidelijke signatuur. Het werd niet verkocht.

Calvé-Delft werd onder deze naam bekend nadat de Nederlandsche Oliefabriek (NOF) in 1897 een fusie was aangegaan met het Franse bedrijf van de broers Calvé. De fabriek ging een grote bloei tegemoet en moest diensgevolge uitbreiden. In 1914 kwam ten noorden van het fabriekscomplex een haven voor de verschillende bedrijven gereed. Vier jaar later, in 1918, werd de 42 hoge meter opslag-silo gebouwd van gewapend beton met een capaciteit van 8500 ton. Ze lag links van de in 1913 gebouwde Kolenhavenbrug, beter bekend als het Calvébruggetje. Rechts naast het silogebouw stond de lostoren. De silo diende als opslagplaats voor grondstoffen. Omdat in de fabriek natuurproducten verwerkt werden, was een constante aanvoer niet altijd gegarandeerd. Uit economisch oogpunt was het van belang de grondstoffen aan te kopen als de prijs het laagst was, om ze vervol-

gens op te slaan in de silo. In 1938 werd de silo aan de oostzijde met tien cellen (verticale kokers) uitgebreid. Op het affiche is deze uitbreiding te zien. Het affiche moet dus na 1938 gedateerd worden. De door het veilinghuis opgegeven datering van 1911 klopte toch al niet, omdat de silo pas in 1918 werd gebouwd.

Bijna tachtig jaar was het silogebouw een baken voor degenen die vanuit het noorden de stad inkwamen. Door verandering van de bedrijfsvoering werd de lostoren als eerste afgebroken. Het silogebouw mocht blijven staan, vanwege de grote symbolische waarde voor het bedrijf en de medewerkers, en – niet in de laatste plaats – als belangrijk reclamemiddel. Uiteindelijk was de constructie in zo'n slechte staat, dat in 1994 een sloopvergunning werd afgegeven. In 2004 was de beurt aan het Calvébruggetje, dat vervangen werd door een ander, zodat er op die plek nog weinig herinnert aan het ooit zo bloeiende bedrijf.

Belangrijkste bron:

W.F. Weve, *'Het silogebouw van Calvé'*, in: *Jaarboek Delfia Batavorum 1995 (1996)*, 75-85.

Gezicht op Delft

Bij Christie's Amsterdam werd tijdens de *Old Masters & 19th century Art (including Dutch Impressionism)* op 23-24 juni 2015 een werk van de kerkschilder Johannes Bosboom (1817-1881), *Gezicht op Delft met de Oude Kerk*, geveild. Richtprijs was tussen de € 4000 en € 6000, maar het werd afgehamerd op slechts € 2750. Het werk, olie op paneel, 43 × 36 cm, is linksomder gesigneerd met 'Bosboom'. Het is geschilderd omstreeks 1830-1835.

De Haagse schilder Johannes Bosboom is vermaard om zijn kerkinterieurs. Hij volgde tussen 1831 en 1835 lessen aan de Haagse tekenacademie, waar hij les kreeg van Bart van Hove, die gespecialiseerd was in toneeldecoraties. Bosboom begon daar tegelijk met Salomon Vermeer. Aangezien het schilderij door het veilinghuis tussen 1830 en 1835 gedateerd werd, moet Bosboom het werk nog tijdens zijn studietijd hebben gemaakt.

In eerste instantie herkent men de Oude Jan met zijn vier torentjes, maar bij nadere beschouwing blijkt van de toren niet veel te kloppen. Ook de afstand tot wat de Nieuwe Kerk moet zijn, is verre van correct. Bovendien is de toren van de Nieuwe Kerk veel hoger van die van de Oude Kerk. De beide kerken zijn gezien vanaf de Nieuwe Langendijk en, aan de lichtval te zien, geschilderd ergens op een tijdstip vroeg in de middag. Maar ook de huisjes hebben nooit in Delft gestaan, evenmin als dat type zeilboot door de grachten voer. Waarom dan toch *Gezicht op Delft*?

Het schilderij stamt uit de romantische periode. In de romantiek fantaseerden de schilders hun Hollandse stadsgezichten bij elkaar. Ze zochten de mooiste beelden uit en combineerden die met elkaar. Elementen uit andere stadsdelen werden samengevoegd tot een aangenaam – en dus verkoopbaar – geheel. Men verwijderde panden, combineerde onderdelen van huizen met elkaar, maakte stegen tot straten of straten tot stegen. Ter plaatse maakten de kunstenaars schetsen die ze in het atelier uitwerkten tot aquarellen of, zoals in dit geval, schilderijen. Voorbeelden van

romantische schilders die de werkelijkheid manipuleerden zijn onder anderen Salomon Vermeer, Wijnand Nuyten, Cornelis Springer, Petrus Gerardus Vertin, Charles Leickert en Adrianus Eversen, van wie enige tijd geleden ook zo'n sfeervol Delfts tafereel werd aangeboden. Ondanks de gefantaseerde werkelijkheid doet het schilderij aangenaam aan; een pittoresk plaatje in een mooi warm palet.

Belangrijkste bron:

Henk Dinkelaar (samenst.), Wijnand Nuyten en zijn vrienden: Speurtocht in de Hollandse Romantiek. Leiden: Stichting Leids Kunsthistorisch Collectief, 1993.

De Paerde Marct

In september bracht het in Leiden gevestigde veilinghuis Onder de Boompjes de achttiende-eeuwse kleurtekening *Paerde Marct* onder de hamer. Op de tekening is het er een drukte van belang. Veel mensen zijn op allerlei manieren met paarden in de weer. In het midden zoekt een reiskoets bespannen met vier paarden zijn weg, links op de voorgrond staan enkele boerenwagens, onder de bomen vinden man en paard een schaduwrijke plekje en op de achtergrond, rechts van het midden, houdt een man met een zweep een met zijn achterbenen slaand paard in bedwang. Het tafereel wordt verder verlevendigd met spelende kinderen en straathonden.

De voorstelling is vrijwel identiek aan de gravure van Coenraet Decker (1651-1709) die opgenomen is in Dirck van Bleyswijcks *Beschrijvinge der Stadt Delft* uit 1667. Het is verleidelijk de kleurtekening te beschouwen als het origineel en/of voorstudie waarnaar de gravure is vervaardigd, maar daar deze meer details vertoont (er bevinden meer personen op de achtergrond) kan het ook andersom zijn. Een aanwijzing daarvoor is het paginanummer 659 in de rechter bovenhoek die naar de desbetreffende pagina in Van Bleyswijck verwijst. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen hoe de vork aan de steel zit.

Dit plein, de plaats waar een kruutmagazijn had gestaan dat in 1654 in de lucht was gevlogen, kreeg na een herinrichting van het noordoostelijke deel van de stad in 1659 de bestemming van de jaarlijkse paardenmarkt in het voorjaar en van de handel in 'vette beesten' (koeien, varkens en ossen) in het najaar. De volksmond gaf er al gauw de naam Paardenmarkt aan en dat is zo gebleven. Op de achtergrond, achter de bomenrij, is het 'artillery ofte geschuts Magasijn van Holland' met enkele stukken geschut zichtbaar. Het gebouw links daarvan diende als de 'stads paerde stallen'.

Min of meer op de plaats van het artilleriemagazijn stond tussen 1475 en 1654 het Sint-Claraklooster van de zusters clarissen dat in 1573 tijdens de Reformatie door het stadsbestuur werd onteigend en bestemd werd tot de opslag van wapens en munitie. In 1654 werd het kloostergebouw en de omliggende bebouwing door de 'Delftse donderslag' weggevaagd. De op de tekening weergegeven bebouwing kwam in de zeventiende eeuw tot stand. Rond 1850 werd het magazijn verbouwd tot artilleriekazerne en het bleef als zodanig in gebruik tot 1927. Vervolgens werd het deels gesloopt en gerenoveerd en diende als depot van het Koninklijk Leger- en Wapenmuseum dat tot 2013 in het Armamentarium was ondergebracht. Op de Paardenmarkt wordt al lang geen vee meer verhandeld en het plein fungeert thans als parkeerplaats voor auto's die jaarlijks, rond 1 mei, tijdelijk plaats moeten maken voor een kleine kermis.

Bron:

H.L. Houtzager e.a., De kaart figuratief van Delft. Rijswijk: Elmar, 1997; blz. 238-239.

Sigarenboer Hillens modieuze dames

Tot het begin van de twintigste eeuw waren vooral de sigaar en pijp in zwang. Later werd de sigaret populair. In Delft kende de gerenommeerde Sigaren- en Tabakswaarenfabriek A. Hillen aan het begin van de twintigste eeuw een sterke groei. In haar advertenties maakte zij onder meer gebruik van opmerkelijke en voor man-

Wij vestigen Uwe aandacht op eenige onzer meest coöstante merken en laten hieronder een beknopt overzicht volgen:

2½ CENTS SIGAREN.	6 CENTS SIGAREN.
Pikfein	Aurora
Bella Flora	Dignidad
3 CENTS SIGAREN.	Rosa Bella
Moorstjes	Rosa Cubana
Roodhappes	7 CENTS SIGAREN.
Embleet	Margaritha
Siesta	Mignon
4 CENTS SIGAREN.	8 CENTS SIGAREN.
Devica	R. A. Bouquets
Trabajo	Senorita
Concorde	10 CENTS SIGAREN.
Berboer	Leader Rotschild
5 CENTS SIGAREN.	Esenlapio
Holland Java	15 CENTS SIGAREN.
Sally	Fleur de Isis
Goumod	Calidad
Nobleza	

Een uitgebreide collectie SIGARETTEN.
A. HILLEN'S Sigarenfabriek,
DELFT.

nen (het roken behoorde toen nog niet tot de levensstijl van vrouwen) aantrekkelijke reclamekaarten die op de voorzijde een portret van een modieus geklede, schone jongedame toonden en op de achterzijde de eigenlijke boodschap: de prijsopgave van sigaren- en sigarettenmerken. Een dergelijke kaart (13 × 18 cm) werd afgelopen jaar op de Haagse markt door een lid van Delfia Batavorum voor enkele euro's op de kop getikt. De afbeelding spreekt voor zich. Aan de keerzijde wordt de aandacht gevraagd voor met naam genoemde 'courante merken' van sigaren en voor een 'uitgebreide collectie sigaretten' zonder merken te noemen, waaruit blijkt dat dit laatste genotmiddel de markt nog moest veroveren.

De in 1772 door Gerrit Hillen († Delft 1805) opgerichte firma was door zijn zoon Albertus (Delft 1774-1834) en diens opvolgers tot bloei gebracht. Er werden nieuwe bedrijfspanden in de Pepersteeg aangekocht en in 1903 verhuisde de onderneming van de Oude Delft naar een groter onderkomen in de Crommelinlaan, gelegen op het nieuwe industriële terrein aan de zuidzijde van Delft nabij de Schie en ten oosten van de spoorbaan Rotterdam-Den Haag. De firma vergeleek zich in die hoogtijdagen graag met Van Markens schepping De Delftse Nijverheid in de slagzin: 'Delft, dat is bij Van Marken erin, de stad door en bij Hillen eruit.'

De fabriek bloeide als nooit tevoren. Het hondervijftigjarige bestaan in 1922 werd groots gevierd en heuglijk herdacht met een door De Porceleyne Fles vervaardigd Delfts blauw bord waarop de beeltenis van Albertus Hillen. Met driehonderd werknemers en een net van eigen winkelfilialen had het bedrijf een bijzonder sterke positie op de binnenlandse markt. In Delft waren de Sigarenfabriek Max M. Schilte (Phoenixstraat) en H. Swarttouw's Cigarettenhandel en Sigarenfabriek (Molslaan met een winkel aan de Oude Langendijk) de enige concurrenten.

Het bittere eind kwam in 1937. Het bedrijf werd geliquideerd, waarop de firma Braat de grond en opstallen overnam. Aan de fabriek wordt nog herinnerd met de Hillenlaan, gelegen nabij haar vestiging aan de Crommelinlaan.

Bronnen:

Delftse Tabaksnijverheid, in: *Delfts Tabaksmuseum*, online: <http://www.tabaksmuseum.nl> (geraadpleegd 24 januari 2016).

De historie van A. Hillen en de latere N.V.A. Hillen's Sigaren en Tabaksfabriek. Online http://www.wikidelft.nl/index.php?title=De_historie_van_A._Hillen_en_de_latere_N.V._A._Hillen%E2%80%99s_Sigaren_en_Tabaksfabriek (geraadpleegd 24 januari 2016).

J.W.L. Hilkhuijsen (red.), *Delftenaren en hun industrie*, *Ach Lieve Tijd*. Delft 750 jaar Delft en de Delftenaren 14. Zwolle: Waanders, 1996.

P. van der Krogt, *Straatnamen van Delft*. Delft: Gemeentearchief, 2000.

Delftse hotels in een Baedeker uit 1905

Als dank voor een korte logeerpartij schonk een bevriend echtpaar van een van de Delfia Batavorumleden een Baedeker reisgids van Holland uit 1905, gekocht op een brocantemarkt in Frankrijk. Uiteraard staat Delft erin vermeld.

Van de hotels wordt het net gebouwde majestueuze en luxe Hotel Wilhelmina (1902-1977), geksheerend wel het 'Delftse Hilton' geheten, als eerste genoemd. De andere hotels zijn als zeer eenvoudig omschreven: Hotel Centraal aan de Wijnhaven (7 kamers à f 2,00, diner f 1,25), Hotel Lubrechts aan de Grootte Markt (1 kamer à f 1,75, ontbijt 75 ct.) en Hotel de Bolk aan de Buitenwatersloot (20 kamers, variërend van f 1,25 tot f 1,50, ontbijt 50 ct., diner f 1,50).

Van de café-restaurants komen er slechts twee aan bod, beide gelegen aan de Binnenwatersloot: Phoenix met zijn Continental Bodega, gelegen waar vroeger de bioscoop Delfia was gevestigd, en Café Central waar de uitbater bier uit München schonk en een plat du jour kon worden besteld à raison van f 0,50.

Over het openbaar vervoer staat vermeld dat de stoomtram naar Den Haag vanaf het Oude Delft om de 35 minuten vertrok en vele haltes aandeed. De stoomboot naar Rotterdam ging acht maal per dag van start (Zuidwal) en deed er negentig minuten over. De kaartjes kostten toen 20 en 15 ct. En het tochtje werd omschreven als zeer aangenaam.

De Baedeker reisgidsen staan bekend om de betrouwbare, rijkelijke en gedetailleerde informatie over landen en steden. De Duitse boekhandelaar Karl Baedeker (1801-1859) gaf in 1828 zijn eerste gids uit. Aanvankelijk stelde hij de gidsen zelf samen op basis van eigen reiservaringen, maar dat was al gauw niet meer te doen. Bovendien kwam hij al op 57-jarige leeftijd te overlijden. Zijn drie zonen Ernst (1833-1861), Karl (1837-1911) en Fritz (1844-1925) zetten de uitgaven voort.

De gidsen, herkenbaar aan de rode kaft, verschenen in het Duits, Engels en Frans. Foto's staan er nog niet in, maar wel (uitvouwbare) kaarten, plattegronden en

panoramatekeningen. Het kaartwerk is zo gedetailleerd dat Engelse en Duitse vliegeniers tijdens de Tweede Wereldoorlog de Baedeker van Duitsland of Groot-Brittannië bij zich hadden om elkaar zo secuur mogelijk te kunnen bombarderen. Deze bombardementen stonden bekend als de Baedeker Raids.

De eerste Baedekergids van Nederland is *Holland 1* uit 1836, die thans tot de zeer zeldzame drukken behoort. Een van de laatste Baedeker-uitgaven is *Das General-gouvernement* uit 1942. Hierin zijn de bezette delen van Polen beschreven. De gids was in de eerste plaats bedoeld voor Duitsers die, al dan niet gedwongen, naar de Poolse gebieden verhuisden om die te germaniseren. Van een echte reisgids is dus geen sprake. Reisgidsen met de naam Baedeker verschijnen nog steeds, maar elke vergelijking met de boeken van toen gaat mank.

Bron:

Kees van Rixoord, in Boekenpost, juli-augustus 2015.

Een incunabel van de Meester van Delft

Op veiling catawiki.nl werd in november de incunabel *De discipelen plukken en eten aren op de sabbat* aangeboden en verkocht voor € 95.

De eerste publicatie van deze incunabel of wiegendruk - dit begrip wordt gehanteerd voor boeken of geschriften die met losse letters gezet en vóór 1 januari 1501 gedrukt zijn - uit het leven van Christus dateert van 1488 en is mogelijk al eerder gebruikt in Nederlandse werken. De voorstelling toont Christus die twee joden te woord staat met achter Hem drie van Zijn discipelen in een korenveld. Het is een houtsnede (formaat houtsnede 9 × 12,5 cm, bladformaat 25,5 × 18,3 cm), toegeschreven aan de Meester van Delft.

Zo staat de voorstelling ook afgebeeld in Ludolphus de Sexonia's *Dit es dleue ons liefs heeren ihesu christi* dat in 1503

werd uitgegeven door de Antwerpse boekdrukker Henrick Eckert van Hornberch. De Meester van Delft is een noodnaam voor een Delftse schilder die tussen 1470 en 1520 in Delft werkzaam was, maar van wie de geboorteplaats noch zijn geboorte- of sterfjaar bekend zijn. Hij is vernoemd naar de stad Delft omdat hij rond 1510 een drieluik schilderde voor burgemeester Dirck Dircksz. van Beest (overleden 1545) als schenking aan het kartuizerklooster toen diens zoon Dirk in 1514 tot

deze geloofsgemeenschap toetrad. Op het linkerluik is de burgervader geknield afgebeeld met naast hem zijn zonen onder wie Dirk junior, die herkenbaar gekleed is in een kartuizerhabijt. Het middenluik is niet van de hand van de Meester van Delft, maar van de Meester van Frankfurt. Op het rechterluik knielen aan de voeten van Maria Magdalena zijn vrouw Geertruid van Diemen en dochter Margaretha. Het drieluik is in Duits bezit.

Ook een drieluik in de National Gallery te Londen is van de hand van deze meester en wijst naar Delft. De triptiek stelt voor de Kruisdraging, de Kruisiging en de Kruisafneming. Op het middenpaneel komt een kerktoren voor, die de toren van de Nieuwe Kerk te Delft zou kunnen zijn.

In een aantal musea (in Nederland onder andere in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Museum Catharijneconvent te Utrecht) is werk van hem te zien. Het Museum Prinsenhof bezit van hem (in bruikleen) een paneel voorstellende het afscheid van Christus van zijn moeder.

De Meester van Delft schijnt ook tekeningen te hebben gemaakt voor houtsneden die in Delft of omgeving gedrukte boeken verluchtten.

Met de Meester van de Virgo inter Virgines behoort hij tot de vroegst aanwijsbare Delftse schilders.

Bronnen:

J.W.L. Hilkbuijsen (red.), '750 jaar Delftenaren en hun kunstenaars', Ach Lieve Tijd: Delft 750 jaar Delft en de Delftenaren 7. Zwolle: Waanders, 1996.

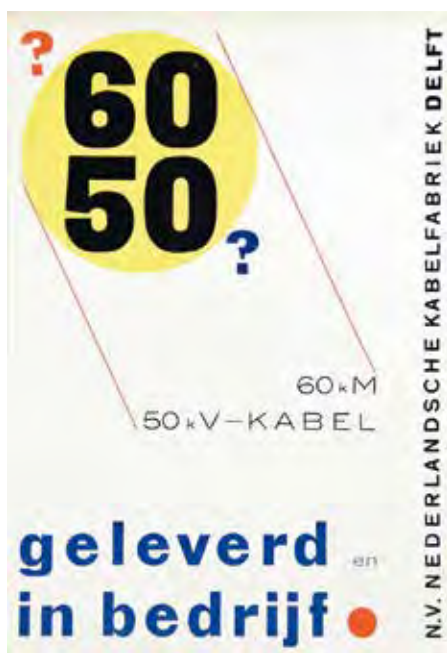
Verboeven, Gerrit. De derde stad van Holland; geschiedenis van Delft tot 1795. Zwolle: Wbooks, 2015. Blz. 144, 169, 177 en 208.

Een prijzige NKF-catalogus

Het Haarlemse veilinghuis Bubb Kuyper, gespecialiseerd in boeken, manuscripten en grafische kunst, veilde in mei onder lotnummer 672 een door typograaf en industrieel ontwerper Piet Zwart (1885-1977) vervaardigde catalogus voor de Nederlandse Kabelfabriek (NKF) in Delft. Voor de vooruitstrevende Kabelfabriek kon hij tussen 1923 en 1933 voor het eerst vrijelijk experimenteren met grote en kleine letters, alliteraties, de visuele werking van lettervorming, herhalingen en combinaties van cijfers en letters. Zo creëerde hij een geheel eigen en nieuwe stijl die tot op de dag van vandaag een grote invloed heeft. Bubb Kuyper gaf de uit 1928 daterende en tachtig pagina's tellende

catalogus het volgende mee: 'In de zomer van 1926 schrijft Piet Zwart, dat hij bezig is met het ontwerpen van een catalogus "waarin zeer opmerkelijke dingen komen, waarin ik allerlei experimenten uithaal, die, meen ik, nog niet vertoond zijn op reclamegebied.'" De catalogus, waarvan in 1929 ook een Engelse versie verscheen, is zeer opmerkelijk. De mogelijkheden van een elementaire typografie, zoals Zwart die enkele jaren had kunnen uitproberen in de advertenties van de Nederlandse Kabelfabriek werden hier in één omvangrijk werkstuk gedemonstreerd, samen met de mogelijkheden van de door hemzelf tot op dat moment nog nauwelijks ontgonnen gebieden van fotografie, fotogram en fotomontage. Het is voor de vierde maal dat typografisch werk uit het archief van Zwart in veiling wordt gebracht. Er werd stevig geboden, vandaar dat de richtprijs van de onderhavige, in onberispelijke staat verkerende catalogus tussen de tienduizend en vijftienduizend euro lag. In de zaal was de spanning voelbaar en telkens ging het bod weer omhoog. Pas na € 37.500 viel de laatste klap. Maar vergist u zich niet. Met 24,2% veilingkosten moest de koper wel eventjes 46.475 euro-tjes afrekenen.

Bronnen en literatuur

Kuyper, Bubb, Piet Zwart, catalogue Nederlandsche Kabelfabriek, 1928, 80 p. & Bubb Kuyper 15-05-2015

Bakker, Piet (tekst), N.K.F.: N.V. Nederlandsche Kabelfabriek. [Delft: NKF, 1954.

Noort, Max van, 'Piet Zwart: een veelzijdig typograaf' Jaarboek Delfia Batavorum 2013 (2014), p. 173.

Rixoord, Kees van, Het bureau en zo..., Boekenpost 23 (2015) 43-44

Koemarkt te Delft

Bij het Venduehuis der Notarissen in Den Haag werd in april 2015 een schilderij geveild met als titel Koemarkt te Delft. Het werk van Arie Wassenburg (1896–1970), 59 x 79 cm, olieverf op doek, is linksonder gesigneerd en niet gedateerd. De richtprijs was € 1000 tot € 1500 en het fraaie werkje ging weg voor een hammerprijs van € 2220.

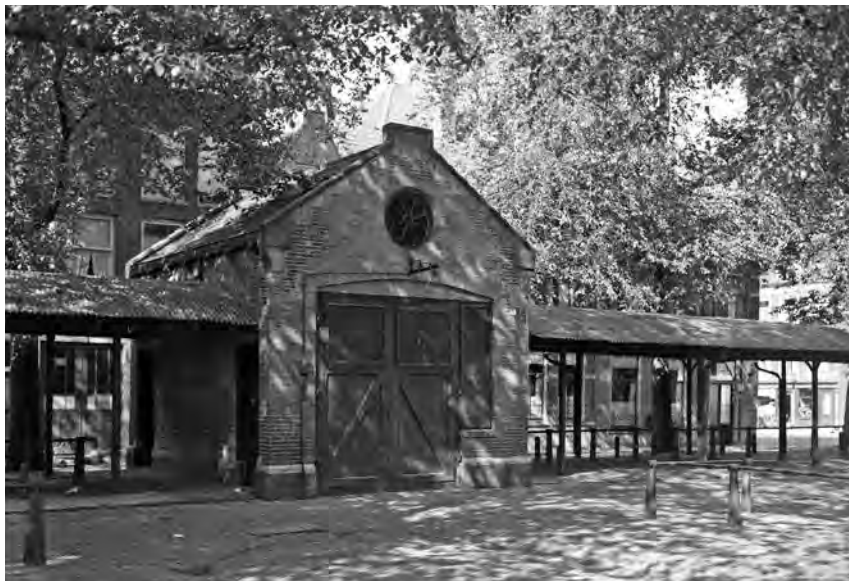
Wassenburg schilderde het tafereel op wat nu bekend staat als de Beestenmarkt, een plein van zo'n 50 bij 60 meter. Het plein ontstond na afbraak van het Minderbroederklooster en was van 1595 tot 1972 dé plaats voor de Delftse veemarkten. Boeren uit de omgeving kwamen hier naar toe om hun vee te verkopen.

De voorstelling is gezien vanaf de zuidzijde van de Beestenmarkt, richting Burgwal naar de Nieuwe Kerk. Wassenburg moet met zijn schildersezel ergens gezeten hebben voor het rijtje panden, waar nu onder andere de kringloopwinkel deel van uitmaakt. Het schilderij is waarschijnlijk in de jaren dertig van de vorige eeuw vervaardigd. Links is nog de gevel van een gebouwtje te zien met daarin een rond raam. Aan elke zijde zijn overkappingen aangebracht. De foto, die omstreeks 1930 genomen is, verduidelijkt de situatie. Ook het feit dat op het plein veel bomen staan, versterkt het vermoeden dat het een tafereel uit de jaren dertig betreft.

Wim Weve vermoedt dat het pand een weegschaal bevatte om de te verhandelen

dieren te wegen. Hij refereert daarbij aan een ander gebouwtje dat na een restauratie in 1948 in gebruik werd genomen als waaggebouw. Het zou dan een vervanging zijn geweest van het oorspronkelijke pand met de overkappingen, dat dan kort na de oorlog zou zijn afgebroken.

Het gerestaureerde gebouwtje bestaat overigens nog steeds. Het staat op de zuidoostelijke hoek van de Beestenmarkt, richting Molslaan, compleet met inscriptie en onder andere koeienkopjes onder de dakgoot. Het werd later bij de belendende panden gevoegd, eerst als onderdeel van bandenhandel De Wit, nu als onderdeel van een restaurant.

humanitas

70 jaar!

Vrijwilligersorganisatie
Humanitas steunt
medemensen die
tijdelijk sociaal-
maatschappelijke hulp
nodig hebben.

Steun uw Humanitas-afdeling daarbij:

- als projectvrijwilliger
- als donateur, sponsor of lid
- via uw testament*

* Een legaat voor Humanitas in Delft komt volledig ten goede aan de Afdeling in Delft.

www.humanitasdelft.nl

Afdeling Humanitas Delft Rijswijk Pijnacker-Nootdorp

Humanitas is in het bezit van een ANBI & CBF-keurmerk.

Nieuwe straatnamen in Delft 2015

Peter van der Krogt

Het plangebied Nieuw Delft - voorheen Spoorzone - wordt in diverse projecten en verschillende fases ontwikkeld en uitgevoerd. In het gebied is inmiddels een nieuw station gebouwd en een spoortunnel aangelegd. Hiernaast worden er onder meer een stadskantoor (grenzend aan het nieuwe station) en woningbouw gerealiseerd en zal een groot deel van het gebied als openbare ruimte worden ingericht met onder meer een stadspark, water, boulevards en een laan. In 2014 heeft de commissie straatnaamgeving aan de hand van het projectplan een (globaal) stratenplan voor het stationsgebied en de Coendersbuurt ontwikkeld. Definitieve straatnamen voor deze beide projecten waren in 2015 nodig.

Op verzoek van de gemeenteraad is op 9 februari 2015 een straatnamenbijeenkomst georganiseerd. Delftenaren hebben hierin suggesties voor straatnaamgeving kunnen opgeven. Bewoners en belangengroepen hebben ongeveer tien suggesties gedaan. Aanvullend organiseerde het *Algemeen Dagblad* een eigen actie en overhandigde de aan hen gedane suggesties tijdens de bijeenkomst: 55 serieuze reacties van 48 personen. Alle ingebrachte namen zijn door de commissie meegewogen bij de keuze voor passende straatnaamgeving in het spoorzonegebied. De uitgangspunten die de commissie bij het stratenplan heeft gehanteerd zijn dat de namen moeten aansluiten bij de omgeving en bij de historie van gebied en stad.

In het Stationsgebied is, mede op uitdrukkelijke wens van de voormalige bewoners van de Van Leeuwenhoeksingel, er voor gekozen om zoveel mogelijk de historische namen uit de betreffende omgeving te hergebruiken. Behouden namen zijn Stationsplein en Houttuinen, nieuw zijn Van Leeuwenhoekpark, Ireneboulevard, Nieuwe Gracht en Park Spoorloos. Vervallen zijn de namen Busplein, Laan van Vollerling, Laantje van Mater, Prinses Irenetunnel, Spoorbaanpad, en Van Leeuwenhoeksingel.

Voor het plangebied Coendersbuurt zijn namen uit Delftse historie genomen. Met Ada van Holland en Jacoba van Beieren waren in deze buurt twee van de 'huizen' vernoemd, waartoe de Hollandse graven en gravinnen kunnen worden gerekend. Behalve Holland en Beieren zijn dat ook nog de huizen van Henegouwen, Bourgondië en Habsburg. De nieuwe straten zijn genoemd naar de belangrijkste andere graven en gravinnen en daarbij zijn alle huizen aan bod gekomen.

In een later stadium, als de rest van het gebied ontwikkeld wordt, zullen de andere ingebrachte ideeën worden meegenomen. Opvallend was het grote aantal suggesties voor namen met een relatie tot Van Leeuwenhoek.

Op een andere plaats in de stad is het straatnaamverzoek voor Pierre van Hauwe gehonoreerd.

De Commissie Straatnaamgeving was in 2014 als volgt samengesteld: voorzitter: Bas Verkerk; leden: René Dings, Peter van der Krogt, Gerrit Verhoeven en Bas van der Wulp; secretaris: Marijke Rebel.

Alle nieuwe namen zijn vastgesteld bij de vergadering van burgemeester en wethouders op 7 april 2015.

Filips van Bourgondiëstraat

Filips de Goede, ook genaamd Filips III van Bourgondië (Dijon 1396 - Brugge 1467), was hertog van Bourgondië van 1419 tot aan zijn dood. Een eenmalige ingreep in de Hoekse en Kabeljauwse twisten zorgde ervoor dat hij bij de Zoen van Delft in 1428 zowel Holland, Zeeland als Henegouwen verkreeg van Jacoba van Beieren.

Graaf Floriskade

Graaf Floris V van Holland (Leiden 1254 Venduehuis - Muiderberg 1296) werd op tweejarige leeftijd graaf van Holland en Zeeland. Toen hij twaalf jaar was, werd hij meerderjarig verklaard en ging hij zijn graafschappen zelf besturen. Hij was erg populair en kreeg de bijnaam 'der keerlen god' (God van de boeren). De poorters van Delft kregen van hem in 1276 tolvrijdom in het gehele graafschap. In 1296 is hij vermoord door enkele edelen.

Gravin Margarethastraat

Margaretha van Henegouwen (1310 - Le Quesnoy 1356) was gravin van Holland en Zeeland (1345-54) en van Henegouwen (1345-56). Zij was een zus van graaf Willem IV, die kinderloos sneuvelde in de Slag bij Warns (bij Stavoren).

Hertog Albrechtstraat

Albrecht van Beieren (München 1336 - Den Haag 1404), zoon van de Duitse keizer Lodewijk de Beier, was graaf van Holland, Henegouwen en Zeeland en hertog van Beieren-Straubing. Tijdens een machtsstrijd in 1359 belegerde hij Delft een maand lang en werd Delft zwaar gestraft. Later kwam alles weer goed en mocht Delft van hem de vaart naar Delfshaven aanleggen, waarmee Delft een havenstad werd.

Ireneboulevard

Irene Emma Elisabeth, prinses der Nederlanden, prinses van Oranje-Nassau, prinses van Lippe-Biesterfeld (geb. Soestdijk 1939), tweede dochter van prinses Juliana en prins Bernhard. Zij was van 1964 tot 1981 gehuwd met Carlos Javier Bernardo Prins de Bourbon de Parma. De Ireneboulevard was in 2015 nog niet aangelegd. De weg komt op de plaats van de Prinses Irenetunnel. Deze tunnel was naar prinses Irene genoemd omdat de bouw ervan op haar verjaardag, 8 augustus 1955, begonnen was. De tunnel is op 25 mei 1960 geopend en begin 2015 buiten gebruik gesteld.

Keizer Karelstraat

Keizer Karel V (Gent 1500 - Cuacos de Yuste, Spanje, 1558) was onder meer graaf van Holland als achterkleinzoon van Filips de Goede, die in 1428 bij de Zoen van Delft als erfgenaam van Jacoba van Beieren benoemd was.

Van Leeuwenhoekpark

Antoni van Leeuwenhoek (Delft 1632-1723) werd opgeleid voor de lakenhandel

en voor landmeter. Op grond van zijn ontdekkingen door middel van zelf vervaardigde microscopen op het gebied van de microbiologie werd hij lid van de Engelse Royal Society (1680). Het Van Leeuwenhoekpark komt ongeveer op de plaats van de Van Leeuwenhoeksingel te liggen (begin 2016 was de straat nog niet aangelegd). De Van Leeuwenhoeksingel was in 1875 zo genoemd en was een van de eerste straten buiten de binnenstad.

Nieuwe Gracht

De verbindingsweg tussen de Phoenixstraat en Westlandseweg volgt eerst de Coenderstraat en houdt die naam. Ongeveer vanaf het oude stationsgebouw tot aan de Westlandseweg is het een geheel nieuwe straat, die langs een gracht komt te liggen. De naam Nieuwe Gracht leek de straatnaamcommissie daarvoor een duidelijke naam.

Park Spoorloos

Dit parkje ten westen van het oude station, bovenop de fietsstalling, krijgt een naam die door twee Delftenaren gesuggereerd is. Het parkje ligt vrijwel exact op de plaats waar de perrons en sporen van het oude station lagen. De naam 'spoorloos' past er daarom heel goed bij.

Pierre van Hauwelaan

Pierre van Hauwe (Terneuzen 1920 - Delft 2009) was een musicus en muziekpedagoog, die vanaf 1946 in Delft woonde en werkte in het onderwijs en als r.-k.

Onthulling van het straatnaambord Pierre van Hauwelaan op 2 november 2015 in aanwezigheid van wethouder Aletta Hekker.

kerkmusicus in de inmiddels afgebroken Sint-Hippolytuskerk. Vanaf 1960 tot aan zijn pensionering in 1982 was hij directeur van de Stedelijke Muziekschool Delft. Bekend is hij vooral geworden door de Volkszangdag, die hij vanaf het begin van de jaren 1950 tot mei 1970 leidde.

Het deel van de Martinus Nijhofflaan in de naar musici en componisten genoemde buurt kreeg in 2015 de naam van Pierre van Hauwe.

Verder zijn de volgende wijzigingen doorgevoerd:

- **Ada van Hollandstraat**, verlenging aan westelijke zijde tot aan de Raamstraat en in zuidwestelijke richting tot aan de Van Bleyswijkstraat
- **Bolwerk**, straat wordt 'eiland'
- **Frank van Borselenstraat**, inkorting aan oostelijke zijde tot aan de Van Bleyswijkstraat
- **Hooikade**, intrekken deel ten noorden van de Westlandseweg
- **Houttuinen**, verlenging in zuidelijke richting tot aan de Hooikade
- **Lokomotiefpad**, intrekking noordelijke deel
- **Stationsplein**, begrensd door Houttuinen, Van Leeuwenhoekpark, (plantsoen) Parallelweg en het nieuwe stationsgebouw/stadskantoor
- **Westlandseweg**, inkorting aan oostelijke zijde tot aan de Nieuwe Gracht

Publicaties over Delft of door Delftenaren 2015

Samengesteld door J.A. Meter Hagg, bibliothecaris Archief Delft

Op 1 oktober 2006 gingen de drie gemeentelijke Delftse musea, het Vakteam Archeologie en het Gemeentearchief samen als Erfgoed Delft. Hierdoor ontstond ook één geautomatiseerde bibliotheekcatalogus op het gebied van de algemene geschiedenis, de geschiedenis van Delft in ruime zin, het Huis van Oranje-Nassau en zeventiende-eeuwse en moderne kunst.

Archief Delft probeert door een actief aanschafbeleid een representatief beeld te geven van de cultuurhistorische en de sociaaleconomische ontwikkeling van Delft en omgeving door de eeuwen.

Bezoekers kunnen delen uit deze collectie aanvragen en lezen in de studiezaal van Archief Delft, maar publicaties worden niet uitgeleend. Medio januari 2016 kunt u in de Beeldbank (zie <http://collectie-delft.nl>) ruim 24.000 beschrijvingen vinden van in de archiefbibliotheek aanwezige artikelen, monografieën en tijdschriften.

Uit de gegevens die voor 31 december 2015 in de geautomatiseerde bibliotheekcatalogus zijn ingevoerd, selecteerde ik 105 publicaties. U vindt deze hieronder, alfabetisch geordend op de naam van de eerste auteur of op de uitgevende instantie.

Andere criteria voor opname in dit overzicht zijn:

- zelfstandig verschenen publicaties of artikelen,
- uitgegeven vanaf 1990 en niet eerder in deze jaaroverzichten verschenen,
- het onderwerp betreft de geschiedenis van Delft in brede zin, of
- fictie vervaardigd door Delftenaren.

Niet opgenomen zijn:

- algemene periodieke uitgaven (tijdschriften) van Delftse instellingen of verenigingen;
- wetenschappelijke publicaties van de T.U. Delft.

Wij verzoeken auteurs die over (de geschiedenis van) Delft publiceren vriendelijk een exemplaar van hun boek of (overdruk /pdf van hun) artikel aan de bibliotheek te schenken, zodat volgende onderzoekers daar ook gebruik van kunnen maken. Kent u publicaties die voor onze collectie van belang kunnen zijn of heeft u vragen over de collectie, dan kunt u contact opnemen met de bibliothecaris van Archief Delft. Het archief is van dinsdag t/m donderdag van 09.00 tot 17.00 uur voor bezoekers geopend. Op maandag en vrijdag is de receptie wel geopend voor het aanvragen van uittreksels uit de Burgerlijke Stand.

Dhr. J.A. Meter, bibliothecaris, email: ameter@delft.nl, tel. 06-5273.9200

Archief Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft

tel.: 015-260.2358, fax: 015-260.2355, email: archieff@delft.nl, <http://collectie-delft.nl>

- Ammers, Eric Wout van, en Jeanne J. van Ammers-Douwes** (samenstellers). *Jo van Ammers-Küller 13.8.1884 - 22.1.1966*. [S.l.]:Albelli fotoboeken, 2014. 82 p.
- Assen, Ronald van.** *De 8 poorten*. Zoetermeer: Free Musketeers, 2015. 129 p. Roman, speelt in Delft.
- Bakx, Jean Paul.** *Staalweg 1, Delft: een verkennd booronderzoek*. Delft: Archeologie Delft, 2015. 21 p. Delftse Archeologische Notitie 83.
- Bakx, Jean Paul.** *Sport- & Cultuurcentrum Mekelweg 8-10, gemeente Delft: een bureauonderzoek en verkennd booronderzoek*. Delft: Archeologie Delft, 2015. Delftse Archeologische Notitie 85.
- Berckel, Thomas van.** *Hendrik of 'Hoe te leven!': een 21e eeuwse Max Havelaar*. Bengaluru, India; [de auteur], 2015. 252 p. Een vrije bewerking van de familiegeschiedenis Van Berckel. Beperkte uitgave in eigen beheer t.g.v. tien jaar *Toe to Heart*.
- Berkenbosch, Marjanne.** *Verpleegtehuis De Bieslandhof: een Delftse geschiedenis*. Red.: Jos Polders en Marjanne Berkenbosch. Den Haag: Reinbrandt, 2015. 62 p.
- Boer, Adri den.** Opening DHC-depot in Delft. In: *De Hollandse cirkel* 16 (2014), p. 90-93. Betreft het Geodesiegebouw.
- Boerkoel, Jan.** *Zo wil ik bedoeld zijn: verzamelde gedichten*. Samenst. en red. Margriet van Bebber; m.v.v. Mariet Lems. Delft: Het Schrijfbedrijf, 2015. 139 p.
- Bouwer, Adi ...** [e.a.]. *Delftsche Voetbalvereniging DVC, 1908-2008*. Delft: DVC, 2008. 100 p.
- Bruijn, Jacobus Ruurd.** *Schippers van de VOC in de achttiende eeuw aan de wal en op zee*. 3de dr. Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 2008. 284 p, p. 61-71: Delft.
- Classen, Josée.** Een waanzinnige nieuwbouwhuis. In: *Delft* 2015, 4, p. 18-21.
- Comité Zorg voor Elkaar Delft en Comité Wij zijn de Zorg.** *35 tinten zorg*. Delft, 2015. 84 p.
- Dam, Arend van.** *De kleine diertjes*. Illustraties: Alex de Wolf. Amsterdam: Rubinstein, 2015. 28 p. Hollandse helden: Antoni van Leeuwenhoek. Kinderboekje.
- Dam, Stephan van ...** [e.a.]. *Ring Pass Delft: magazine ter ere van 75 jaar Ring Pass Delft: 1945 (i.e.1940)-2015*. Fotografie: Herman Zonderland Fotografie ... [e.a.] Delft: Ring Pass Delft, 2015. 34 p. De uitgave beschrijft de periode 1990-2015.
- Davis, Deborah.** *Fabritius, schilder van Het puttertje: leven en werk van een zeventiende-eeuwse meester*. Amsterdam: Meulenhoff, 2015. 141 p.
- Delvigne, Rob en Frans Landzaat.** Jos Merckelbagh, Iederiseleur en hofleverancier anno 1895. In: *Eigenbouwer: tijdschrift voor de goede smaak* 2014, nr. 3, p. 4-17.
- Doorninck, Dami van en Frans Kok.** *Kanaalweg 100 jaar: het verborgen verleden van een markante Delftse promenade*. Recente foto's: Nienke Y. de Korte. Delft, 2015.
- Exalto, John, en Fred van Lieburg** (red.). *Bonders in opmars: Hervormd-Gereformeerden 1890-1960*. Apeldoorn: Labarum Academic, 2015. 400 p, p. 56-83: Wulp, Bas van der. Fractie Zandt versus Metzgezellen der Remonstranten in Delft.
- Fotoclub '59.** *Delft. 24-uur Delft*. Delft, 2015. 102 p.
- Freling, Wijnand.** Monumentaal interieurstucwerk in Delft. In: *Delft* 2015, 3, p. 20-23.
- Gaag, Stef van der.** *Historical atlas of Delft: from town of crafts to city of technology*. Nijmegen: Vantilt, 2015. 88 p.
- Gaag, Stef van der.** *Historische atlas van Delft: Stad van ambacht en techniek*. Nijmegen: Vantilt, 2015. 87 p.
- Geudeke, Peter.** Opkomst en ondergang van een organisatie: tweehonderd jaar topografische kartering. In: *Caert-tbresoer* 34 (2015), p. 164-171. De Topografische Dienst was van 1932-1984 gevestigd in Delft.
- Giersbergen, Wilma van.** Tweehonderd jaar predicaat Koninklijk en Hofleverancier in Delft: 1815-2015. In: *Delfia Batavorum Jaarboek 2014* (Delft, 2015), p. 51-76.
- Giersbergen, Wilma van.** De bijzetting in Delft van Willem I (1772-1843), koning van Nederland: Een koninklijke begrafenis met een zwart randje. In: *Delfia Batavorum Jaarboek 2014* (Delft, 2015), p. 105-114.

- Giersbergen, Wilma van.** Erwin Dolder, couturier van koningin Juliana. In: *Delfia Batavorum Jaarboek 2014* (Delft, 2015), p. 169–172.
- Grijzenhout, Frans.** *Het straatje van Vermeer: gezicht op de Penspoort in Delft*. Amsterdam: Rijksmuseum, 2015. 83 p.
- Haan, David de.** De Delftse tapijtindustrie in de Gouden Eeuw: een ambachtelijke kunstvorm. In: *Delft* 2015, 3, p. 8–10.
- Haan, David de.** Jan Schouten, een kleurrijk ondernemer. In: *Delft* 2015, 2, p. 22–24.
- Haanappel-Jansen, Coby.** *Mijn galerie, 1985–2000: het Beiaardiershuisje Delft*. [S.l.]: Albelli fotoboeken, [ca. 2000]. 50 p.
- Hacquebord, Louwrens.** *De Noordse Compagnie (1614–1642): opkomst, bloei en ondergang*. Zutphen: Walburg Pers, 2014. 136 p.
- Harmsen, Pauline.** Als blikken konden doden...: de jacht op Delftse heksen in de zestiende en zeventiende eeuw. In: *Delft* 2015, 4, p. 15–17.
- Harst, Gertjan van der.** De Delftse ‘Lange Jacht’, een verborgen schat: een bijzonder interieur in Oude Delft 68. In: *Delft* 2015, 1, p. 18–20.
- Harst, Gertjan van der.** Historische kleuren in Delft: bouwmaterialen en verfkleuren in de stad. In: *Delft* 2015, 2, p. 18–21.
- Heijden, Theo van der.** *Humanitas Delft: zeventig jaar vrijwilligerswerk*. Delft: Humanitas, 2015. 31 p.
- Heijden, Theo van der.** J.J.E.Wap (1806–1880): Dichter voor God, vorst, volk en vaderland. In: *Delfia Batavorum Jaarboek 2014* (Delft, 2015), p. 115–129.
- Hesseling, Hans.** *Henk Molenaar retrospectief*. [S.l.]: Blurp, 2015. 95 p.
- Heuven-van Nes, Emerentia van.** *Nassau en Oranje in gebrandschilderd glas 1503–2005*. Bijdragen van Simon Groenveld ... [e.a.] Hilversum: Verloren, 2015. 314 p.
- Hoogland, Marcel** (red.). *U & nieuw Reinier: eenmalige uitgave over het nieuwe Reinier de Graaf ziekenhuis voor de inwoners van de regio*. Delft: Reinier de Graaf Gasthuis, 2015. 24 p.
- Horn-van Nispen, Marie-Louise ten.** Delft viert 100 jaar Koninkrijk: De onafhankelijkheidsfeesten van 1913. In: *Delfia Batavorum Jaarboek 2014* (Delft, 2015), p. 157–166.
- Horssen, Jorrit van.** *Coendersparkstalling in Delft: een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*. Delft: Archeologie Delft, 2015. 29 p. Delftse Archeologische Notitie 90.
- Horssen, Jorrit van.** *Kruisstraat 71 te Delft: een archeologisch bureauonderzoek*. Delft: Archeologie Delft, 2015. 24 p. Delftse Archeologische Notitie 76.
- Horssen, Jorrit van.** *Phoenixstraat 32 in Delft: een archeologisch bureauonderzoek*. Delft: Archeologie Delft, 2015. 24 p. Delftse Archeologische Notitie 80.
- Horst, Loes van der, en Nico van Beusekom.** *J.B.J. van der Horst, 1871–1952: arbeider en kunstenaar*. Soest: Boekscout, 2014. 207 p.
Koos van der Horst (Delft 1871–Delft 1952) werkte vanaf 1 juli 1883–1 mrt. 1918 als plaatschilder bij de Porceleynse Fles.
- Jaarsveld, Jos van, en Truus van Jaarsveld-Kluck.** *Stamboom familie Van den Akker, Vrouwenrecht, Delft*. Prinsenbeek, 2013. 69 p.
- Jansen, Anita.** De ‘Klaerlichtende spiegel der verfkunst’: een unieke Delftse kleurenwaaier uit de zeventiende eeuw. In: *Delft* 2015, 2, p. 8–11.
- Jansen, Anita.** Diana met jachtgezelschap. In: *Delft* 2015, 1, p. 26–27.
Betreft de aankoop door het museum van een wandtapijt uit het Delftse atelier van François Spiering (ca. 1550–1631).
- Jong, Marcel de.** *Coma*. Roman. Groningen: Passage, 2015. 196 p.
- Jongma, Steven.** De geur van archeologie. In: *Delft* 2015, 2, p. 12–13.
- Jongma, Steven.** Heiligenbakkers. In: *Delft* 2015, 3, p. 15–17.
- Jongma, Steven.** Stadswallen en wapentuig: ontdekkingen uit de Spoorzone. In: *Delft* 2015, 1, p. 10–13.
- Jongma, Steven.** ‘The Portuguese connection’: een wapenzegel uit de beer. In: *Delft* 2015, 1, p. 17.
- Kaiser, Eveline.** Verzet en verraad: de Delftse sabotagegroep van Willem Theodoor Pahud de Mortanges. In: *Delft* 2015, 1, p. 21–23.

- Klerk, Willem de.** *Semper florens: geschiedenis van een Delftse theekoepel en zijn eigenaren.* Delft, 2014. 110 p.
- Klüver, Suzanne.** Drie koninkrijken in strijd. In: *Delft* 2015, 1, p. 7-9.
Over een vijfdeelig kaststel van Chinees porselein in Museum Prinsenhof Delft.
- Klüver, Suzanne.** *Meer dan Blauw: topstukken uit Museum Prinsenhof Delft = More than Blue: masterpieces from Museum Prinsenhof Delft.* Delft: Museum Prinsenhof, 2015. 224 p.
- Knipscheer-Hamburger, Lêneke.** *Josiba in Het Prinsenhof: een educatieve rondleiding.* Illustraties: Auke Herrema. Delft: Gemeente Musea Delft, 2001. 32 p. Educatieve uitgaven Gemeente Musea Delft nr. 1.
- Knipscheer-Hamburger, Lêneke.** *Josiba in Museum Nusantara: een educatieve rondleiding.* Illustraties: Auke Herrema. Delft: Gemeente Musea Delft, 2001. 32 p. Educatieve uitgaven Gemeente Musea Delft nr. 2.
- Knipscheer-Hamburger, Lêneke.** *Josiba in Museum Lambert Van Meerten: een educatieve rondleiding.* Illustraties: Auke Herrema. Delft: Gemeente Musea Delft, 2001. 30 p. Educatieve uitgaven Gemeente Musea Delft nr. 3.
- Koffin, Elmer.** *Voor koningen en prinses: de stillevens en landschappen van Jan van Huysum (1682-1749).* Delft: Museum Het Prinsenhof, 2006. 85 p.
- Kranen, Dick.** Anna Rostart contra Willem Twent: een zeldzaam staaltje van list en bedrog. In: *Genealogisch Erfgoed Magazine* 23 (2015) 4, p. 14-17.
- Krogt, Peter van der.** Het Koninkrijk in de Delftse openbare ruimte. In: *Delfia Batavorum Jaarboek 2014* (Delft, 2015), p. 79-90.
- Kruijssen, Agave.** *Het bondje van de prins.* Illustraties: Typex. Amsterdam: Rubinstein, 2015. 28 p. Hollandse helden: Willem van Oranje. Kinderboekje.
- Kruijssen, Agave.** *Opstand: over Willem van Oranje, zijn dochter en haar grote liefde.* Tiel: Lannoo, 2015. 411 p.
- Kruk, Peter van der.** Delft, november 1813. In: *Delfia Batavorum Jaarboek 2014* (Delft, 2015), p. 93-104.
- Kruk, Piet van der.** *Delftse Atletiekvereniging AV'40: 75 jaar jong, een kroniek.* Nootdorp: Van der Kruk, 2015. 192 p.
- Labordus, Ron.** *Van Dagdroom naar D:DREAM: 15 jaar D:dreamTeams, 2000-2015: challenge the future.* red. Frans van der Meijden ... [e.a.]. Nootdorp: Labordus' Teksten en Tekeningen, 2015. 155 p.: ill. 23x23 cm.
D:DREAM = Delft: Dream Realisation of Extremely Advanced Machines, begon medio 2000 bij de TU Delft als studentenproject.
- Leeuw-Marcar, Ank** (inl.) *Jaap van de Ende, Lagen.* Delft, 2012. 92 p.
- Lint, Roos van der** (red.). *Jan Schoonhoven: vrijheid binnen grenzen.* Amsterdam, 2015. 18 p. Bijlage bij De Groene Amsterdammer 2015-10-21.
- Mast, Jan van der.** *Agneta: waargebeurd verhaal over het opmerkelijke verbond tussen twee vrouwen.* Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2015. 256 p.
- Mast, Michiel van der** ... [e.a.] *Den Haag in beelden.* Den Haag: Geschiedkundige Vereniging 'Die Haghe', 2015. 175 p.: ill. ; 24 cm.
Bevat o.a. informatie over beelden van Willem van Oranje, Hugo de Groot en Maarten Tromp.
- Melissen, Antoon.** *Jan Schoonhoven.* Rotterdam: Nai010 uitgevers, 2015. 192 p.
- Moerman, Jacques W.** *Cultuurhistorische inventarisatie van de trekvaartroute tussen Delft en Maassluis/Vlaardingingen.* Schipluiden: Historische Vereniging Oud-Schipluiden, 2015. 35 p.
- Nagtegaal, Hans en Hen Morien.** De kwartieren van mr. Gerard Adriaensz van Assendelft. In: *Gens nostra* 70 (2015), p. 398-401.
- Nagtegaal, Hans.** De kwartieren van mr. Willem van der Lelij. In: *Gens nostra* 70 (2015), p. 118-120.
- Nagtegaal, Hans.** Het wapen van Maerten Engelbrechts Graswinckel. In: *Gens nostra* 70 (2015), p. 164-167; 497-502.
- Nagtegaal, Hans.** Veertien kwartieren van Dr. François François Boogert. In: *Gens nostra* 70 (2015), p. 64-65.
- Oostdijk, Alexandra.** Geschenken voor Willem III. Kunstenaars eren de koning: Paul Telaar van Elven en het koningshuis. In: *Delfia*

- Batavorum Jaarboek 2014* (Delft, 2015), p. 131-141.
- Os, Henk W. van ...** [e.a.] *Contour, Continuïteit: bed en verleden met 111 hedendaagse Nederlandse kunstenaars in drie Delftse musea*. Red. Marga Schoemaker-van Weezenberg. Delft: Museum Het Prinsenhof; Zwolle: Waanders, 2007. 255 p.
- Penning, Bas, en Jorrit van Horszen.** *Het Nieuwe Kantoor (fase 2), ontwikkelingsgebied Spoorzone, gemeente Delft: een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*. Delft: Archeologie Delft, 2015. 26 p. Delftse Archeologische Notitie 91.
- Penning, Bas.** *Professor Schoemaker Plantage, Delft: een archeologisch karterend booronderzoek*. Delft: Archeologie Delft, 2015. 35 p. Delftse Archeologische Notitie 69.
- Penning, Bas.** *Staatweg 1, Delft: een archeologisch bureauonderzoek*. Delft: Archeologie Delft, 2015. 17 p. Delftse Archeologische Notitie 78.
- Reen, Ton van.** *Het meisje met de parel*. Illustraties: Ben van Brummelen. Amsterdam: Rubinstein, 2015. 28 p. Hollandse helden: Johannes Vermeer. Kinderboekje.
- Rijneveld, Ilse.** Een erbetoon aan oud vakmanschap: het Gereedschapsmuseum Mensert. In: *Delft* 2015, 3, p. 18-19.
- Rijt, J.A.M. van, en B.C.J. van Velthoven.** Het geslacht Van Rijt uit Delfland. In: *Ons voorgeslacht* 69 (2014), p. 177-219.
- Roelvink, Véronique.** *Gheerkin de Hondt: a singer-composer in the sixteenth-century Low Countries*. Utrecht: Donaas Projecten, 2015. 704 p. Proefschrift Utrecht. Gheerkin de Hondt werkte medio 1521-1523 en van 1530-1532 als zangmeester in de Oude Kerk in Delft.
- Roosjendijk, Cordula.** *Vrije jongens: een geschiedenis van de Nederlandse bandel*. Amsterdam: Contact, 2014, p. 104-128; Claes Adriaenszoon van Adrichem: Hollandse handelaar in graan: 1538-1607.
- Ruyter, Pieter de.** *Reinier de Graaf Gasthuis te Delft: conservering en restauratie van de drie regenteborden*. Delft: Pieter de Ruyter Restauratie, 2015. 62 p.
- Sanders, Effi ...** [e.a.] *De Hollandse Leeuw: jubileumboek 100 jaar*. Delft: DHL, 2015. 102 p.
- Sar, Willianne van der, en Hans van Herwijnen.** Een zeldzame interieurdecoratie aan de Spoorringel. In: *Delft* 2015, 3, p. 11-14.
- Schoemaker, Marga.** Johannes Jacobus 'Jan' Schoonhoven. In: *Delft*, 2015, 4, p. 4-7.
- Schoemaker, Marga, Hendrik van Leeuwen en Sylvia Pont.** *Jan Schoonhoven Delft*. Delft: Stichting Licht op Schoonhoven, 2015. 160 p.
- Schouten, Jan Peter.** *Hij preekte, bij leerde altoos ...: predikantenportretten uit vijf eeuwen*. Hilversum: Verloren, 2015. 280 p, p. 27-48; Jan Barentsz. van Voorburch (1554/55-1609): een burger als prediker.
- Sies, Ruud, en Hanneke van Hintum** (samenst. en red.) *Heel Reinier: portret van het oudste ziekenhuis van Nederland*. Delft: Reinier de Graaf Gasthuis, 2015. 366 p.
- Smit, Peter.** *De zeehelden komen*. Illustraties: Jan Loeffering. Amsterdam: Rubinstein, 2015. 28 p. Hollandse helden: Maarten Tromp. Kinderboekje.
- Smit, Peter.** *De zilvervloot*. Illustraties: Ton Boon. Amsterdam: Rubinstein, 2015. 28 p. Hollandse helden: Piet Hein. Kinderboekje.
- Smit, Peter.** *Ontsnap!* Illustraties: Ronald Slabbers. Amsterdam: Rubinstein, 2015. 28 p. Hollandse helden: Hugo de Groot. Kinderboekje.
- Terwen, Pier.** Delftse memoriestukken voor Hugo de Groot. In: *Delft*, 2015, 3, p. 4-7.
- Tuurenhout, Marijke** (inl.), *Open Monumentendag Delft 2015*. Foto's en samenstelling Thijs Tuurenhout. Delft: Stichting Open Monumentendag Delft, 2015. 24 p. Foto-impresie.
- Verhoeven, Gerrit.** *De derde stad van Holland: geschiedenis van Delft tot 1795*. Delft: Stg. Geschiedschrijving Delft. Zwolle: WBooks, 2015. 479 p. Geschiedenis van Delft deel 1.
- Vondelen, Mariska van** (tekst en foto's). *Delft: stadsgids: wandelroutes-winkelen-cultuur = Cityguide: walking tours-shopping-culture*. Zoetermeer: Free Musketeers, 2015. 11 p.
- Wees, Trudy van der.** *Delft 40-45*. Zwolle: WBooks. Delft: Archief Delft, 2015. 112 p.

- Wees, Trudy van der.** Lacunes in de stadsgeschiedenis eindelijk ingevuld: 'Dit is niet het laatste woord'. In: *Delf*, 2015, 4, p. 22-25.
- Wensvoort-Oranje, Elise.** *18 juni 1815, Slag bij Waterloo: een beschrijving van 112 Delftse soldaten die hebben meegevochten om Napoleon te verslaan.* Hoogwoud: Kirjaboek, 2015. 423 p.
- Wery, Maurice.** 'Naundorffia' uit de collectie Begeer: sporen van een waanzinnig verhaal. In: *Delf*, 2015, 4, p. 12-14.
- Weve, Wim.** Bousquet, een geurig bedrijf. In: *Delf* 2015, 2, p. 4-8.
- Weve, Wim.** De monumentale stad als decor: het restauratieplan van Herman Rosse. In: *Delf*, 2015, 4, p. 8-11.
- Weve, Wim.** Wapentjes op het dak: trotseer- of leidekkersloodjes. In: *Delf*, 2015, 1, p. 14-16.
- Wiel, Kees van der.** Koeien melken aan de gracht: Delft kende eeuwenlang tientallen stadsboeren binnen de vesten. In: *Delf*, 2015, 2, p. 14-17.
- Wiel, Kees van der.** Gedwongen Oranjeliefde. In: *Delfia Batavorum Jaarboek 2014* (Delft, 2015), p. 143-154.
- Wilt, Carla de.** *Landlieden en hoogheemraden: de bestuurlijke ontwikkeling van het waterbeheer en de participatiecultuur in Delfland in de zestiende eeuw.* Hilversum: Verloren. Delft: Hoogheemraadschap van Delfland, 2015. 409 p.
- Wulp, Bas van der.** Orde in de Ommegang: de maagd Maria met een gewapend escorte. In: *Delf*, 2015, 1, p. 4-6.
- Zinnen, Pierre van.** *De lachende trainer.* Foto's Koos Bommelé ... [e.a.]. Delft: Nederlandse Sportboeken Club, 2015. 139 p.
- Zuidervaart, Huib, en Marlise Rijks.** 'Most rare workman': optical practitioners in early seventeenth Delft. In: *The British Journal for the History of Science*, March 2015, p. 53-85.

Het gemeentebestuur van Delft in 2015

Burgemeester: Bas (G.A.A.) Verkerk

Gemeentesecretaris: Hans Krul

Wethouders:

Aletta A. Hekker (D66)

Ferrie Förster (STIP)

Stephan M. Brandligt (GroenLinks)

Raimond M. de Prez (PvdA)

Lennart B. Harpe (VVD)

Raadsleden:

D66 (8 zetels)

Christine I. Bel (2010)

Anne Bos (mrt. 2014)

Huub Halsema* (2010)

Kim Huijpen (2010)

Martina Huijsmans (2014)

Pieter Oskam (2014)

Pieter Stienstra (2014)

Peter de Vreede (2014)

STIP (4 zetels)

Falco Bentvelsen (vanaf nov. 2015)

Elwin van Beurden (vanaf nov. 2015)

Lisa ten Brug (2014 tot jan 2015)

Dorris Derksen* (2014)

Victor Mensink (2014)

Bert Vogel (2013, tot nov. 2015)

Bas Vollebregt (jan.-nov. 2015)

Groen Links (4 zetels)

Ingrid Lips (mrt. 2014)

Fleur (K.F.) Norbruis* (2006)

Sinan Özkaya (2012)

Frank van Vliet (2014)

PvdA (4 zetels)

Bert Brehm (2014)

Ernst C. Damen* (2006)

Abdel Maanaoui (2010)

Marlies Swart (2014)

Onafhankelijk Delft (3 zetels)

Martin H.J.M. Stoelinga* (2002)

Jolanda J.S.M. Gaal (2010)

Jan Peter de Wit (1998)

SP (3 zetels)

Maurits Bongers (2014)

Lieke van Rossum* (2006)

Tom Zonneveld (2014)

VVD (3 zetels)

Linda Böcker (2011)

Bart Smals* (mrt. 2014)

Hatte van der Woude (2012)

CDA (3 zetels)

David van Dis* (2012)

Ineke (W.M.) van Geenen (2010)

Milène Junius (2014 tot sept. 2015)

Rob van Woudenberg (vanaf sept. 2015)

Stadsbelangen (2 zetels)

Aad Meuleman* (1998)

Bram Stoop (2014)

ChristenUnie (2 zetels)

Joëlle K. Gooijer-Medema* (2010)

Jabco Vreugdenhil (2014)

Fractie Van Koppen (1 zetel)

Jos F.M.T. van Koppen* (2010)

* = fractievoorzitter

het jaartal geeft aan wanneer men raadslid geworden is

actuele informatie: <http://ris.delft.nl/>.

De Delftse bevolking

Op 31 december 2015 telde Delft 101.033 inwoners, 53.933 mannen en 47.100 vrouwen.

Bron: Gemeente Delft, ID-Advies/O&S.

Over de auteurs

Drs. S. Boef-van der Meulen (Hengelo 1934) studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam en was onder andere werkzaam als wetenschappelijk medewerker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Als hobby deed zij familieonderzoek en werkte zij als vrijwilliger bij het Stadsarchief Rotterdam. Over de kleindochter van Susanna van Dijk, jeugdboekenschrijfster Susanna Reijs (alias Nannie van Wehl), publiceerde zij in *Historica* (2000), het *Rotterdams Jaarboekje* (1998), het *Jaarboek van Die Haghe* (1999) en in het blad *Lessen* van het Nationaal Onderwijsmuseum (juli 2013). Over de familie Reijs en hun rol in de geschiedenis van de fysiotherapie schreef zij in het *Jaarboek van Die Haghe* (2007).

M. Boer (Delft 1991) is masterstudent geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Zijn voornaamste interesses liggen in de vroegmoderne en moderne Britse geschiedenis, de oudheid en politieke en bestuurlijke geschiedenis. In het kader van zijn bachelor geschiedenis was hij van maart tot augustus 2015 stagiair bij het Archief Delft en Omstreken. Hier heeft hij onderzoek gedaan naar de Engelse kerkgemeente van Delft en heeft hij enkele onderzoekjes gedaan voor de boeken over de stadsgeschiedenis van Delft van Ingrid van der Vlis en Gerrit Verhoeven.

Dr. W.M.J.I. van Giersbergen (Schijndel 1952) is voorzitter van de redactiecommissie van *Delfia Batavorum*. Ze studeerde onder andere kunstgeschiedenis en promoveerde in 2003 op het proefschrift *'De kunst is gebeel en al bijzaak'. De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant*. Ze was werkzaam in verschillende musea en sinds 2000 is ze verbonden aan het Gemeentearchief Rotterdam. Tot 2008 was ze hoofd topografische atlas, nu is ze werkzaam als senior medewerker. Ze heeft tal van publicaties op haar naam staan over met name het kunst- en kunstnijverheidsonderwijs in de negentiende en begin twintigste eeuw.

Ir. G. van der Harst (Den Haag 1962) is als bouwhistoricus werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Delft. Hij publiceert regelmatig in het cultuurhistorisch magazine *Delf*, en is een van de auteurs van de in 2009 verschenen *Architectuurgids Delft*.

Dr. Th.C.J. van der Heijden (Rijswijk 1945) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Leidse universiteit. Hij promoveerde te Nijmegen op een proefschrift over de Hollandse rederijderskamers. Daarnaast schreef hij een aantal boeken en artikelen over (zeventiende-eeuwse) literair-historische onderwerpen en werkte mee aan *Schrijvers over Delft: acht literaire routes* (2008). Tot 2007 was hij leraar Nederlands aan het Stanislascollege te Delft.

Drs. J.W.L. Hilkhuijsen (Delft 1953) studeerde culturele antropologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij was werkzaam als wetenschappelijk medewerker bij

het voormalig Volkenkundig Museum Nusantara (1980), als conservator stadsge-
schiedenis en kunstnijverheid bij Stedelijk Museum Het Prinsenhof en Huis Lam-
bert van Meerten (1982–1998) en is nu conservator van het Nationaal Militair
Museum (voorheen Legermuseum) in Soesterberg. Tal van publicaties op cultuur-,
kunst- en militair-historisch gebied staan op zijn naam. Over Delftse art nouveau
schreef hij een standaardwerk. Momenteel werkt hij aan een monografie over de
militair schilder/illustrator Herman W. Koekkoek (1867–1929).

Drs. J. van Horssen (Den Haag 1980) is afgestudeerd aan de Universiteit van
Amsterdam, richting Archeologie van de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Hij is als
archeoloog en specialist aardewerk op projectbasis actief bij Archeologie Delft en
werkt aan verschillende onderzoeken.

Dr. H.L. Houtzager (Delft 1935), lange tijd voorzitter van de redactiecommissie
van Delfia Batavorum, studeerde geneeskunde in Leiden en werd in Nijmegen op-
geleid tot vrouwenarts. Hij promoveerde in 1968 op het proefschrift *De vorming
van oestrogenen in geval van mola-zwangerschap*. Tot juli 1996 was hij werk-
zaam als gynaecoloog in het Reinier de Graaf Gasthuis te Delft. Hij publiceerde
tal van artikelen over gynaecologie en verloskunde, alsmede over de geschiedenis
van de geneeskunde. In 2006 werd hij benoemd tot erelid van Delfia Batavorum.

Drs. S.H. Jongma (Leeuwarden 1977) studeerde archeologie aan de Universiteit
van Amsterdam, richting Archeologie van de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Sinds
2005 is hij als archeoloog werkzaam bij Archeologie Delft, waar hij thans gemeen-
telijk archeoloog is en teamleider van de afdeling Archeologie.

Dr. P.C.J. van der Krogt (Delft 1956), lid van de redactiecommissie, studeer-
de fysische geografie en kartografie te Utrecht. Hij promoveerde in 1989 op het
proefschrift *Globi Neerlandici: De produktie van globes in de Nederlanden*. Hij
publiceerde diverse artikelen en boeken over de historische kartografie en over
de geschiedenis van Delft. Hij is als historisch kartograaf werkzaam bij het on-
derzoeksproject Explokart van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van
Amsterdam en als docent-onderzoeker bij de Faculteit Geowetenschappen van
de Universiteit Utrecht. Hij is lid van de commissie Straatnaamgeving van de ge-
meente Delft.

Drs. ir. W. Kuyper (Lochem 1934) studeerde bouwkunde in Delft en kunstge-
schiedenis en archeologie in Leiden. Beide studies heeft hij met het doctoraal-
examen afgesloten. Hij heeft bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg gewerkt.
Sinds 1967 is hij lid van de Architectural Association te Londen. Zijn belangstelling
voor het stadhuis van Delft dateert van zijn stage bij Bureau Kruger dat destijds
verantwoordelijk was voor de restauratie van de vensters van het stadhuis.

G.L. Lansbergen (Rotterdam 1940) studeerde pastoraal theologie; hij was werk-
zaam als leraar catechese in het voortgezet onderwijs en als geestelijk verzorger in

de gezondheidszorg. Hij maakte deel uit van de redactie van de Stichting Midden Onder U die liturgische uitgaven verzorgt. Hij is secretaris van de Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft.

J.A. Meter Hagg (Den Haag 1952) studeerde MO-A Nederlands en was van 1978 tot 1993 verbonden aan de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, waarbij hij de vereiste bibliotheekopleiding heeft gevolgd. Vanaf februari 1993 is hij als bibliothecaris werkzaam bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Delft, sinds oktober 2006 Cultureel Erfgoed Delft.

B. Penning MA (Dordrecht 1983) studeerde archeologie aan de Universiteit van Leiden. Sinds 2004 is hij als archeoloog werkzaam bij Archeologie Delft, waar hij momenteel projectleider is van het archeologisch onderzoek binnen het Spoorzoneproject.

A.J.J. Struijk (Delft 1950) is geboren aan de Rotterdamseweg in Delft. Als afstameling van een snuifmolenaar heeft het molenaarsberoep en de geschiedenis van molens zijn speciale interesse. Hij schreef enkele artikelen over de geschiedenis van molens, zoals over snuifmolen De Hollandsche Tuin, witmolen De Oranjeboom en een artikel over molentypen en molenberoepen. 's Zomers is hij vrijwillig rondleider op museummolen De Vlieger in Voorburg. Verder heeft hij als hobby genealogie, wat in 1991 resulteerde in een boekje *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Struijk, een Zuid-Hollandse familie uit Oosterhout*.

Drs. D. van Weezel Errens (Leeuwarden 1956) studeerde Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Vanaf 1988 is hij werkzaam bij de provincie Fryslân (Erfgoed). Naast zijn werk is hij onderzoeker en publicist op het terrein van architectuur- en kunstgeschiedenis.

Lijst van adverteerders

Archief Delft	200	Naaborg Bouwbedrijf	87
Fa. Du Clou	140	Joost Naaktgeboren	178
J.W. Elsenaar, Drogisterij	36	Fred Nijs, Fotobureau	124
Hotel de Emauspoort	199	Gebr. J. en P.A. de Roo	35
Jan Hoekstra	199	Schols en 't Hart Grafmonumenten	63
Boekhandel Huyser	177	Van Silfhout & Hogetoorn	123
Humanitas Delft	232	Stads Koffyhuis	70
Van Kapel Elektrotechnisch Bureau	82	Westvest, notarissen	192
Van der Leeuw Optiek	64	Van Witteloostuijn Projekt/ woninginrichting	148
Van Leeuwen Delft BV	147	Slijterij & Wijnhandel 'De Wijnstok'	162
Leonidas (Chocolaterie en Lunchroom) & Georg Jensen Damask	81	Zorgdrager	88
gebr. Mensert BV Aannemersbedrijf	104		

Fotoverantwoording

- Amsterdam Museum** 101
- Archeologie Delft** 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210 (rechtsboven)
- Privébezit Henri Bergsma, Antwerpen** 179, 180 (onder)
- Foto Marc Boer** 126, 127, 133
- Christie's Amsterdam** 222
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort** 183 (boven)
- Bestuur Delfia Batavorum** 19, 20 (onder), 21 (boven), 22, 24, 24
- Delfia Batavorum, Commissie Behoud Stadsschoon** 29, 30, 31, 32, 33, 34
- Archief Delfia Batavorum** 66, 67, 68, 69
- Erfgoed Delft, Archief** 14, 16, 17 (links), 71, 72, 74, 76, 77, 79, 90, 91, 93, 98, 111 (boven), 125, 129, 131, 136, 137, 149, 151, 152 (rechts), 153 (onder), 154, 155, 182, 183 (onder), 210-211
- Erfgoed Delft, Prinsenhof** 156
- idem, Bruikleen Waalse Kerk (Foto Johannes de Jode)** 132
- Foto Brian Ford, De Volkskrant** 213
- Foto Patrick Giraud, Wikimedia Commons**, 119
- Gertjan van der Harst** 193, 194, 195, 196, 197
- Foto Janny van der Jagt** 11, 13
- Foto René en/of Peter van der Krogt** 15 (links), 17 (rechts), 44, 51, 62, 84, 109, 111 (onder), 143, 152 (links), 153 (boven), 167, 168 (boven)
- Collectie René en Peter van der Krogt** omslag, 2, 157
- Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag** 184, 185 (onder), 186
- Veilinghuis Bubb Kuiper, Haarlem** 228, 229
- W. Kuiper** 116, 118
- Foto Gab Lansbergen** 52
- Foto Fred Nijs** 38, 41, 42, 45, 47, 48, 54, 57, 58
- NRC / Foto's Museum Boerhaave en Tiemen Cocquyt** 214
- NRC / Jan Rothuizen** 217
- Collectie Max van Noort (foto René van der Krogt)** 224, 226, 227
- Veilinghuis Onder de Boompjes, Leiden** 223
- Rijksmuseum Amsterdam** 216
- Van Sabben Poster Auctions, Hoorn** 220
- Foto Guus Schoonewille** 235
- Museum Paul Tetar van Elven (Foto Ronald Brouwer)** 158
- idem (Foto René van der Krogt)** 163, 165, 168 (onder), 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176
- Foto P.D. van Tijn** 18, 20 (boven), 21 (onder)
- Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties**, 105, 106, 112, 113, 114, 115, 120, 141, 144
- Venduehuis der Notarissen, Den Haag** 219, 229
- Foto Dolf van Weezel Errens** 181, 185 (boven), 189
- Foto Wim Weve** 135
- Foto Herman Zonderland** 25, 60
- Foto Marco Zwinkels** 201

Wij hebben al het mogelijke gedaan om rechthebbenden op de afbeeldingen te achterhalen. Mocht u van mening zijn rechten op bepaalde afbeeldingen te kunnen doen gelden, verzoeken wij u contact op te nemen met de redactie.

Naamregister

samengesteld door Frida de Jong

- A13 53
A4 62
Academie van Beeldende Kunsten (Den Haag) 180
Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen (Rotterdam) 164
Architectura Moderna 105, 107, 109, 110, 118, 119, 120
Agneskerk (Den Haag) 180
Agt, Hans van 117
Akker, Roy van der 37
Albers, Fred. Alex 67, 68
Algemeen Handelsblad 187
Alkmaar 84, 91, 110
Altijd Gezellig, café 19
Amerika 127
Amersfoort 92
Andries Sijmons. 76
Anthon, Adriaentgen Jorisd. 142
Antonie Heinsiusstraat 79
Antwerpen 99, 120
Antwerpse Academie 167
Apollo, muziekvereniging DSC 165, 166
Apple 41
Arboretum 19
Arena, gymnastiek & schermvereniging 165
Ark, basisschool De 40
Armamentarium 49, 224
Ars Aemula Naturae, Leidse Tekenenacademie 219
Arti et Industriae 171
Assendelft, Alewijn van 142
Assendelft, Nicolaas van 141-145
Assendelft, Willem van 142
Augustus, keizer 113
Australië 58
Avond Vaktekenschool (Vlaardingen) 186
Back, Jacobus de 145
Baedeker, Ernst 226
Baedeker, Fritz 226
Baedeker, Karl 225-227
Baedeker, Karl jr. 226
Bakx, Jean Paul 14
Banqueting House 106, 118
Barbaro, Daniele 112, 113
Barneveld 189
Barnhoorn, Margrit 23
Bartholinus, Thomas 145
Bastiaanplein 42
Bayense, Alex 23
Beatrix, prinses 61
Bebber, Margriet van 11, 17
Beest, Dirck Dircksz. van 227
Beest, Dirk van 227
Beest, Margaretha van 228
Beestenmarkt 33, 152
Bekkersschool. Mgr. 40
Benschop, Jan 48
Berends, Philip 25
Bergen op Zoom 167, 169, 171
Bergen, Joris van 11, 24, 25, 28
Bergsma, Françoise 180
Bergsma, Henri 179, 186, 188
Bergsma, Lambertus Pieter Yde 180, 181
Bergsma-Pautex, Hélyette 179-181, 185, 188, 190
Berlijn 179
Bernhard Cultuurfonds, Prins 61
Beukers, Eelco 25
Beukers, I.T. distillateurs 166
Binnenhof 117
Bleyswijck, Dirck Evertsz. van 15, 43, 142, 111, 116, 118, 223
Bloemaert, Adriaen 167
Bloemaert, Cornelis 114
Blom, Marcel 13
Boef-van der Meulen, Susanna 150, 245
Boeckesteijn, Erik 60

Boer, Anne 23
 Boer, Dick de 23
 Boer, M. 245
 Boerhaave, Museum 213-215
 Boerkoel, Jan 62
 Bolk 78, 226
 Bolwerk 30, 32
 Bomenwijk 39
 Boom, Tine de 20
 Bos, G.J. 93
 Bosboom, Johannes 221
 Bosscha, Johannes 165
 Boterbrug 125, 127
Bouwkundig Tijdschrift 166
Bouwkundig Weekblad 166, 172
 Braat, F.W. 171
 Braat, firma 225
 Brandligt, Steven 37
 Bray, Salomon de 121
 Breda 117-119, 169
 Breestraat (Leiden) 107
 Brescia 115
 Brielle 135
 Brienens, Jaap 37
 Broekmolensloot 75, 76
 Broekmolenweg 18
 Bruce-Joy, Albert 143
 Brugge 89
 Bruin Jansz. 94
 Brussée, Vanessa 21
 Bruyn Kops, C.J. de 219
 Bubb Kuyper, veilinghuis 228
 Buitenpost 91
 Bullant, Jean 120
 Burch, Sasbout Beukelsz. van der 92
 Burgwal 230
 Busquets, Joan 31
 Buytene, muziekhandel Van 52
 Bijleveld, Miguel 25
 Calvé 220
 Calvébruggetje 220, 221
 Cambridge 47, 213
 Campen, Jacob van 105, 107, 109, 120, 121
Canon van Delft 12, 13, 16
 Carbin, Louis J. 171
 Cardinaal, J. 173
 Carthuijserheul 78
 Casa del Sol 40
 Catharijneconvent, Museum 228
 Cats, Jacob 135
 Centraal, hotel 226
 Central, café 226
Charlie Hebdo 37
 Christie's Amsterdam 221
 Christie's Londen 215
 Claassen, Josée17
 Claassen, Willy 11
 Claes Claesz. 75
 Clason, Rolf 45
 Cocquyt, Tiemen 214-216
 Coenderbuurt 59
 Coignet, Gillis 100, 101
 Commissie Behoud Stadsschoon (CBS) 29-34, 54
Company of Merchant Adventures of London 126-128
 Comte, Adolf le 163-166, 171, 172
 Corbion-Purac 43
 Cornelis Huijbrechtsz. 78
 Coymans, Balthasar 120, 121
 Coymans, Joan 120
 Coymanshuis 105, 107, 119, 121
 Cressant, J.M. 152
 Criep, Wilhelmus 92
 CrommeLijn 14
 Crommelinlaan 225
 Cruquius/Kruikius, Nicolaas 17, 73, 74, 211
 D66 42
 Decker, Coenraet 110, 111, 118, 129, 223
 Deetman, Wim 54
 Degenaar, Bert 213
 Dekker, Cees 46
 Dekker, Nynke 46
 Dekkers, Jeanne 38
 Delfgauw 73
 Delfia, bioscoop 226
 Delfia, Verfraaiings-Vereniging 183
 Delfiade 57
 Delfland 142

Delfland, Hoogheemraadschap van 17, 39, 48, 50
 Delft Chamber Music Festival 51, 52
 Delft Fringe 49
 DelftDesign 38
 Delftechpark 48
 Delftsch Studenten Corps 165, 166
 Delftsche Schoolvereniging 39
 Deltasync 56
 DeltaSync 14
 Den Briel 135
 Den Hoorn 73
 Deventer 91
 Deventer, Jacob van 209
 Diemen, Geertruid van 228
 Doelenplein 19, 42
 Doelenstraat 152
 Dokkum 91
 Dolle, Arne 48
 Donker Curtiusstraat 25, 47
 Doorninck, Dami van 45
 Douai 91
 Driestar 49
 DSM 43
 Ducerceau 119
 Duinkerken, Anton van 169
 Duncanus, Martinus 92
 Dürrenmatt, Friedrich 39
 Duwo 48
 Duijn, Adam van der 73
 Duijvelsgatmolen 17
 Dijk, familie Van 149-156
 Dijk, Susanna Jacoba Adriana van 149-155
 Dijk-Cieremans, Margaretha van 149
 Dijkhoorn, J.C. 173
 Écouen 119
 Einstein, A. 57
 Emaus, herberg De 73, 75
 Emerson 175
 Emma, koningin 168, 169, 189
 Engelse Kerk 125, 136, 137
 Engelsestraat 125, 126
 Erasmus Medisch Centrum 41
 Erfgoedhuis Zuid-Holland 150
 Eringa, Pier 44
 Etienne, Cornelis Johannes 186
 Etienne, Hendricus Johannes 179, 184-190
 Evangelische Kerk 180
 Evers, Hans 186
 Eversen, Adrianus 222
 Excelsior, showkorps 46
 Fano 112, 113, 117
 Felders, J.M. 173
 Filips II 90, 102
 Five, jazzclub The 49
 Floris V 117
 Fokkens, Melchior 121
 Folkestone 143
 Forbes, John 126, 127
 Forbes, Patrick 129-131, 133
 Ford, Brian 213, 216
 Foreest, Pieter van 84
 Förster, Ferrie 11, 12, 58
 Frankenstraat (Den Haag) 169
 Frederik van Eedenlaan 40
 Frölich, familie 156-158
 Frölich-van Dijk, Susanne 150, 158
 Gage, Richard 45
 Galenus, arts 144
 Galland, Georg 112
 Gantel 14
 Gasthuis (Oude) 93
 Gasthuiskerk 93, 129
 Gelder, Barbara van 21
 Gelderland 92
 Gemeenschap, De 19
 Gemeentearchief Schiedam 38
 Genève 107
 Genua 89
Geschiedenis van Delft 12, 60
 Geschiedschrijving Delft, Stichting 23, 24
 Gherrit Joesz. 96
 Giersbergen, W.M.J.I. van 11, 245
 Gilde, Het 20
 Gips, Abraham Frans (Bram) 163-176, 186
 Gips, Cornelis 163, 164
 Gist & Spiritusfabriek, Nederlandse 166
 Goltzius, Hendrick 167
 Google 41
 Gossink, Peter 13

Goud van Oud, carnavalsvereniging 59
 Gouda 89
 Gouweleeuw, Joop 58
 Gouweleeuw, Lars 58
 Goyer, Jacob de 95
 Graaf, Rutger de 14
 Grashoff, Rik 46
 Grau, Blanche Charlotte 179
 GroenLinks 46
 Groningen 40
 Groot-Brittannië 227
 Grote Plas 50
 Grijzenhout, Frans 60, 216
 Gugel, Eugen 165, 171
 Guicciardini, Lodovico 85
 Haagse Tekencademie 171
 Haagse Trekvlief 75
 Haak, Lex 46
 Haan, David de 15
 Haantje, herberg Het 74-76
 Hammenwoning 76
 Hanson, Ronald 57
 Harpe, Lennart 41
 Hartman, M.A.C. 171
 Harts, G. van der 18-20, 245
 Harvey, William 141-145
 Hauwe, Pierre van 59, 235
 Heempark 19
 Heemskerck, Maarten van 110
 Heerdt, J.N.Ch. van 179
 Heertjeslaan 39
 Heilige Geestkerkhof 94
 Heilige Geestzusterhuis 182
 Hekker, Aletta 59, 61, 235
 Hellevoetsluis 49
 Hendrik II 115
 Hense, Bas 57
 's-Hertogenbosch 89
 Hexham, Henry 130, 131, 134, 135, 138
 Heijden, Th.J.C. van der 245
 Hildanus, Fabricius 145
 Hilhuijsen, J.W.L. 218, 245
 Hillen, Albertus 224, 225
 Hillen, Gerrit 225
 Hillenlaan 225
 Hippolytus 181
 Hippolytuskapel 179, 181
 Hoedt, Jasper den 25
 Hoek, Bert van der 18
 Hoek, Lea van der 23
 Hoeven, Aad van der 37
 Hof van Delft 78, 142
 Hof van Holland 101
 Holiday, Eugene Bernhard 47
 Hollands Spoor, station 29, 41
 Hom, Marinus 11
 Hoogenberk, E.J. 218, 219
 Hoorn 91
 Hoornbrug 73, 76
 Horeca, Koninklijke 51
 Horizon, basisschool De 55
 Hornberch, Hendrick Eckert van 227
 Horssen, J. van 246
 Horst, Koos van der 65, 66
 Houben, Francine 61
 Houten, Cornelis van 76
 Houttuinen 61
 Houtzager, H.L. 246
 Hove, Bart van 221
 Hoven Passage 43
 Huges, Timo 44
 Huis ter Lugt 76
 Huijbrecht Cornelisz. 78
 Huyckemaker, Gerrit Jansz. 94
 Huyser, boekhandel 40
 HYPO Kunstsuper 38
 Ieper 99
 Ikea 53
 In De Hoven, winkelcentrum 51, 52
 Indische Instelling 25, 47
 Islamitisch College, Stichting (Schiedam)
 39
 J.W. Blokpenning 24, 28
 Jacob Cornelisz. 76
 Jacobs, Irene 11, 24
 Jacobssoon, Claes 78
 Jaffa 205
 Jagt, Janny van der 11, 29
 James, familie 170-174
 Jan Gerritsz. 96

Jannetje Jansdr. 95
 Jannetje Joostendr. 95
 Janssen van Raay, W.H.L. 173
 Japin, Arthur 21
 Java 170
 Jones, Inigo 106, 118
 Jongma, S.H. 246
 Jonquière, Peter 29, 34
 Joost Gerritsz. 95
 Junius, Milène 49
 Jutte, Theodora Hendrika 186
 Kabelfabriek, Nederlandse 38, 228, 229
 Kadmium 12, 38, 40
 Kalverbos 205
 Kamerlingh Onnes, Harm 218, 219
 Kamp, minister 56
 Kappeyne van de Coppellostraat 49
 Karadirek, Hasan 55
 Karel V 90
 Keizersgracht (Amsterdam) 105
 Kerstanjewetering 50, 75
 Kethelpoort 73
 Keyser, Hendrick de 105-120
 Kijkduin 48
 Kinderboerderij en Waterspeeltuin, stichting 56
 Kindertuinen, Stichting 50
 Kips, fam. 25
 Klauwshofje 20
 KNAW 46
 Kneuterdijk 105, 108
 Knuttel, D.E.C. 165, 166
 Koepoortplaats 47
 Koetswagen, herberg De (vergulde) 73, 74
 Kolenhavenbrug 220
 Kolk 157
 Koningsplein 218, 219
 Koningsveld 83
 Kooreman & Raue 184
 Korte Geer 56
 KPN 52
 Krakeelpolderweg 62
 Kreuger, Frederik 37
 Krogt, P.C.J. van der 246
 Kruikius/Cruquius, Nicolaas 17, 73, 74, 211
 Kuhn & Zoon 173, 174
 Kunstacademie Den Haag 190
 Kunstkring Delft 188, 190
 Kunz, Wouter 17
 Kuyper, W. 246
 Kwame, Ashanti-prins 20
 Kwasi, Ashanti-prins 20
 LA The Voices 37
 Laan van Van der Gaag 14
 Labouchere, A. 171
 LAGA, roeivereniging DSC 165
 Lakatos, Roby 51
 Lakengracht 152
 Lamberts, Jan 62
 Langmuur, Kirsten 65
 Lansbergen, G.L. 246
 Lazarushuis 74
 Le Comteprijs 35, 47, 193
 Leede, Annemarie de 20
 Leeuwarden 188, 189
 Leeuwen, Wim van 17, 23
 Leeuwenhoek, Antoni(e) van 45, 213-216
 Leeuw-Marcar, Ank 46
 Legermuseum 49, 224
 Leickert, Charles 222
 Leids Universitair Medisch Centrum 41
 Leidsch Studentencorps Minerva 167
 Lekkerkerker, T. 175
 Leprooshuis 74-76
 Leproosmolen 75
 Leuven 89, 92
 Leijden, Adriaen Adriaensz. van 77
 Lijm & Cultuur 51, 57
 Lindanus, Wilhelmus 101, 102
 Lindenburg, M.A. 216
 Lindenhof, De 19
 Literaire Salon 13, 15
 Loon, C.J. van 172, 173
 Lubrechts, hotel 226
 Lugten-Reijs, Susanna 150, 157
 Luns, Huib 189
 Luns, Joseph 189
 Lust, Dirck 74
 Lutherse Kerk 180
 Luyben, Karel 58

Maatschappij ter Bevordering der Bouw-
 kunst (Amsterdam) 163, 165, 169
 Made, kasteel 202
 Madelaan 202-204
 Manifarges, Rita 189
 Mansveld, staatssecretaris 50
 Margaretha van Parma 101, 102
 Maria Magdalena Convent 143
 Maria van Jessekerk 46, 62
 Martinus Nijhofflaan 59, 235
 Mast, Jan van der 19, 23, 48
 Maurits 106-110, 116, 121
 Mauritshuis 171
 Max Havelaarschool 23
 Máxima, koningin 61
 Mecanoo 61
 Mechelen 92
 Meegeren, Han van 38
 Meer, Ria van der 23
 Meerburg, Puck 41
 Meerman, Gerrit Franz. 73
 Meerten, Lambert van 171, 188
 Meeteren, Daniëlle van 53
 Meilink-Hoedemaker, Laura 16, 17
 Meisjeshuis 149-158, 182, 184
 Merens, Willem 23, 24
 Meter Hagg, J.A. 247
 Meijnen, Gerrit Adriaansz. 77
 Meijsgen Cornelisdr. 96
 Microsoft 52
 Middelburg 126, 187, 189
 Middelweg 49
 Midden-Beemster 117, 118
 Mil, Patrick van 57, 61
 Minderbroederklooster 230
 Minne, Adriaentgen Claes van der 218
 Misselden, Edward 127
 Moelen, F vander 97
 Moerman Jaques 61
 Mokveld, Ank 23
 Molshoop, buurthuis De 18
 Molslaan 152, 225, 231
 Molsteeg 95
 Monaco 180
 Monumentenzaken, Netwerk Strategische 34
 Morre, G.J. 171
 Morsdorf, Eline 26
 Mulder, Adolphe 182, 183
 Museum van Kunstnijverheid (Utrecht) 167
 Naaldwijk 52
 Nagel, L. baron van 189
 Namen 91
 National Gallery Londen 228
 Natuurhistorische Vereniging, Koninklijke
 Nederlandse 55
 Nederduitse Gereformeerde Kerk 128,
 132, 135
 Neeltgen Cornelisdr. 94
 Neuchâtel 179, 180
 Neustadt, kapsalon 180
 Nice 180
 Nieuw Delft 59
 Nieuw Eik en Duinen 176
Nieuwe Delftsche Courant 188
 Nigerpad 56
 Nonhof, Cor 19, 55
 Noordeinde (Den Haag) 166
 Noorderkerk (Amsterdam) 115
 Noordzee 18
 NS-station 56
 Nuon Solar 58
 Nuyen, Wijnand 222
 Nijmegen 92
 Nijverheidsplein 50
 Nijverheidsstraat 47
 Odé, Arend W. M. 186, 187
 Oldebarnevelt, Johan van 73, 105, 107,
 108, 113
 Oliefabriek, Nederlandse 220
 Olofsbuurt-Westerkwartier, belangenver-
 eniging 53
 Omslag, boekhandel De 15
 Onder de Boompjes, veilinghuis 223
 Oostpoort 73, 78
 Oostsingel 169
 Open Monumentendag 26
 Oude Broekmolen 75
 Oudenaarde 89
 Overslag 73
 Ovidius 97

Owee 53
 Paardenmarkt 206, 223
 Padua 114, 117
 Palladio, Andrea 105, 113, 114, 117
 Papaver, De 19, 61
 Papegaai, molen De 79, 80
 Papsouwselaan 19
 Parallelweg 202
 Park Spoorloos 202
 Parke, Robert 125, 129, 130, 132, 133, 135
 Parijs 37, 60, 165, 166
 Pastoor van Arskerck 49
 Pautex, Marc Lucien 179
 Penning, B. 247
 Pepersteeg 95, 225
 Perspectief, stichting 46
 Pesser, Abraham 76
 Petrie, Alexander jr. & sr. 137
 Philips de Goede 71, 89
 Phoenix, café 226
 Pierre van Hauwelaan 45, 59, 235
 Pieter Ockersz. 95
 Pigeaud, Abraham Frans 164
 Pigeaud, Maria Anna 164
 Plankgas, theatergezelschap 24
 Platform Spoor 31, 32, 34
 Pleij, Herman 15
 Poelgeest, Geert van 44
 Pool, Marten 50
 Poppesteeg 31
 Por, Jacob 184
 Portaels, Jan Frans 167
 PostNL 39
 Praeneste (Italië) 17
 Prins, uitspanning De 77
 Prinsenhofcomplex 126
 Prinsenkwartier 12, 37, 38, 40, 43
 Prinsenvad Mannenkoor 56
 Pronk, Cornelis 108
 ProRail 41
 Protestantse Gemeente Delft 50
 Pruisen, Ton 18
 Pulchri Studio, Schilderkunstig Genoot-
 schap 171
 PvdA 45
 Pijnacker 52
 Quack, Leo 37
 Raad van Kerken 55
 Raam 152
 Rabobank Zuid-Holland 11, 12, 23
 Rademaker, Abraham 76
 Ravenek, H.A. 173
 Regenboog, basisschool De 40
 Remmerswaal, Tammo 34
 Remonstrantse Gemeente 142, 145
 Renswoude, Fundatie van 16, 33
 Republiek der Zeven Verenigde Nederlan-
 den 113
 Reijs, Jacobus Hermanus 157
 Richardson, Edward 135-137
 Ridderzaal 117, 118
 Rietveldtoren 170
 Ringers, Annetge 95
 Roon, G.C.J. van 247
 Rosse, Carl 165-167
 Rothuizen, Jan 217, 218
 Rotterdamseweg 76
 Royal Society (Londen) 215, 216
 Rozemond, Anders 12
 Rühl, J. 150
 Rutte, Mark 47
 Ruyter, Pieter de 59
 Rijkscommissie voor Monumentenzorg
 187
 Rijksmuseum 228
 Rijksprentenkabinet 167
 Saal, Maria Helena 149, 152
 Sade, markies De 17
 Saenredam, Jacob Cornelisz. van 78
 Saint-Denis 119
 Samsung 53
 Schaap, Jan Harmansz. 75
 Scheepens, W. 184
 Schelde 120
 Schenck, L. 77
 Schenck, Petrus 108
 Scheveningen 181
 Schie, Wim van 19
 Schilte, Max M. 225
 Schiphol 53

Schoemaker, Marga 58, 61
 Schoemakerstraat 39
 Schoonhoven, Jan 12, 23, 58, 61
 Schotland 107, 137
 Schouten Boggaard 76
 Schouten, J.L. 171
 Schultz van Haegen, minister 56
 Secundus, Janus 92
 Sekreve, Hans 53
 Sexonia, Ludolphus de 227
 Shee Rajneesh, Bhagwan 181
 Shell-laboratorium 17, 18
 Sieckenmolen 75
 Siertsema, L.H. 173
 Sint-Agathaklooster 92, 93
 Sint-Agnietenklooster 93
 Sint-Dominicus 188, 189
 Sint-Barbaraklooster 150
 Sint-Claraklooster 224
 Sint-Hippolytuskerk 184
 Sint-Jeronimusklooster 93
 Sint-Joris, gasthuis 17, 219
 Sint-Lucas, Delftse Comité van 171, 173
 Sint-Lucasgilde 143
 Sint-Sebastiaansbrug 33, 43, 61
 Sint-Ursula 46
 Sint-Ursulaklooster 93
 Siperkov, zigeunerorkest 38
 Slikmolen 77, 78, 80
 Sluis 89
 Sluyterman, Karel 163, 167, 171, 172
 Spiering, François 39
 Spoorring 29
 Spranckhuijsen, Dionysos 130
 Springer, Cornelis 222
 Sprunger, Keith 128
 Staal, De 210, 211
 Staalweg 39
 Stads Doelen 166
 Stadswaag (Alkmaar) 167
 Staten van Holland (en West-Friesland) 71, 76, 107, 129, 132, 135
 Stedelijk Museum Schiedam 58, 174
 Steur, J.A.G. van der 184
 Stevens, Antonie Palamedes 143
 Stille Putten 210-212
 Stone, Nicholas 118
 Storm, Govert van der 152
 Struijk, A.J.J. 17, 247
 Studium Generale 45
 Sultan Ahmet Moskee 55
 Suringar & Co, parfumbabriek 166
 Suyker, Annelies 16
 Suyker, Frank 16
 Swarttouw, H. 225
 Sijmons, Pietertje 75
 Technopolis 53
 Teding van Berkhout, Adriaen 42
 Teeffelen, Wim van 40
 Terentius 97
 Tetar van Elven, Paul 158
 Thomassen, Theo 16
 Tieman, Jan 17, 18
 TNO 39, 53
 Tongeren, Aad van 11, 21
 TOP 34, 38
 Torenhove 38, 39
 Tubbing, Diny 45
 Tijn, Peter van 11
 UNESCO-IHE 14
 Universiteit van Amsterdam 216
 Utrechts Universiteitsmuseum 215
 Uijl, molen De 80
Vaderland, Het 187
 Valenciennes 91
 Van Leeuwenhoekkwartier 32
 Van Sabben, veiling 220
 Varend Corso 52
 Veen, Robert 49
 Vegter, Anna 62
 Veld, Ciska de 26
 Veldbiologie, Vereniging van 44
 Venduehuis der Notarissen 218, 230
 Venetië 89, 113-115
 Verbrugge, B.D. 218, 219
 Vergilius 97
 Verhoeven, Gerrit 23-25, 28, 150
 Vermeer, Geertruyt 218
 Vertin, Petrus Gerardus 222
 Verveer, Salomon 221, 222

Vervoort, Chris 16
 Verwersdijk 143
 Vestia, 39
 Vicenza 105, 113-115
 Vierhovenkerk 56
 Vintges, Marga 14
 Virgiel, studentenvereniging 48
 Visbanken 19
 Vitruvius 106, 112, 113
 Vlamingstraat 60, 216-218
 Vliet 74
 Vliet, Hendrick van 42
 Vlis, Ingrid van der 24, 25
 Vlissingen 187, 189
 VOC 21, 113
 Vodegel, Marijn 26
 Vondelen, Mariska van 52
 Voorburg 52
 Voordijkhoornse Polder 50
 Voorstraat 157, 184
 Vrancke, Brecht 94
 Vrienden van het Prinsenhof, Vereniging
 13, 15
 Vrijenberch, Nicolaas 143
 Vrijer, Richard De 84
 Vrijman, J.A.W. 184
 Vrijzinnig Protestantse Gemeente 184
 VVD 42, 44
 W BOOKS 25
 Waag 111
 Waals Hervormde Gemeente 62
 Waalse Kerk 62, 132
 Waleus, Johannes 144, 145
 Walsum, Huib van 17
 Walsum-Kieft, Greetje van 6
 Wassenburg, Arie 230
 Wateringseweg 77, 80
 Waterslootse Poort 73, 92
 Weeber, Gregor 58
 Wees, Trudy van der 44
 Weeshuis der Gereformeerden 150
 Weezel Errens, D. van 247
 Welstand en Monumenten, Commissie
 voor 31, 32
 Wely, Hans van 119-121
 Wen Na 62
 Wenckenbach, L.O. 186
 Wery, Maurice 17
 Wesseling, dansschool 61
 Westcord Hotel 39
 Westeinde (Den Haag) 157
 Westerkerk (Amsterdam) 110, 121
 Westsingelgracht 31
 Weve, Wim 13, 216, 230
 Weij, Paul 21
 Weyers, Herman 44
 WIC 21
 Wickevoort Crommelin, Van 13
 Wilhelmina, hotel 226
 Wilhelmina, koningin 169
 Wilhelminapark 53
 Willem de Zwijger, scoutinclub 57
 Willem II, graaf 117
 Willem Jansz. 98
 Willem van Oranjetunnel 44, 45
 Wippolder 18, 19
 Wit, bandenhandel De 231
 Witteman, Claire 26
 Woerden 118
 Woodward, Arthur 134, 135, 137
 Woorst, Ingrid ter 17
 Wormer 92
 Woudt, 't 61
 Wouwse Plantage 171
 Yes!Delft 47, 52, 56
 Zadelhoff 39
 Zas, Nicolaas 145
 Zeehospitium 171
Zeeuwse Courant 187
 Zieken/Siecken 74-76
 Zinderin, winkel 40
 Zoölogische Laboratorium Artis 215
 Zuidervaart, mw. R. 42
 Zuidpoort 31
 Zuidwal 226
 Zwart, Piet 228, 229

Historische Vereniging Delfia Batavorum - Delft

Activiteiten

Om de belangstelling voor de geschiedenis van Delft te vergroten en te stimuleren ontplooit de Historische Vereniging Delfia Batavorum, opgericht in 1935, verschillende activiteiten.

De vereniging brengt een **jaarboek** uit met vaste rubrieken en historische artikelen. De leden ontvangen het jaarboek zonder extra kosten.

De vereniging kent de **Delfia Batavorumprijs** (de J.W. Blokpenning) toe aan een persoon of instelling die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt voor het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Delft.

Het **Delfia Batavorumfonds** subsidieert projecten, zoals onderzoeken en historische publicaties die betrekking hebben op Delft.

De vereniging reikt jaarlijks de **Le Comteprijs** uit voor een verfraaiing van het Delftse stadsbeeld.

De **Commissie Behoud Stadsschoon** waakt voor het behoud en het herstel van cultureel erfgoed in Delft.

Jaarlijks organiseert de vereniging enkele **excursies**, waarvan minstens één buiten Delft.

Gemiddeld zes keer per jaar verzorgt de vereniging een **lezing** over veelal specifiek Delftse thema's.

Jaarlijks reikt de vereniging de **Geschiedenisprijs** uit aan de leerlingen van het voortgezet onderwijs met de hoogste score voor hun eindexamen geschiedenis (mits het een 8 of meer is).

De vereniging houdt leden op de hoogte van deze activiteiten door middel van **Delf - Cultuurhistorisch Magazine voor Delft** en een **nieuwsbrief**.

De vereniging heeft een website: <http://www.delfia-batavorum.nl>

Lid worden

U kunt het werk van de Historische Vereniging Delfia Batavorum steunen door lid te worden. U levert daarmee een bijdrage aan het behoud van het historische erfgoed in Delft. Bovendien kunt U dan deelnemen aan de activiteiten van de vereniging.

Aanmelden kan bij het secretariaat:

**Delfia Batavorum, Oranje Plantage 39, 2611TK Delft,
e-mail info@delfia-batavorum.nl.**